

UNIwersytet WarMińsko-Mazurski w Olsztynie
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

Acta Neophilologica

**XIV
1**



WYDAWNICTWO
UNIwersytetu WarMińsko-Mazurskiego
OLSZTYN 2012

Rada Naukowa

Franciszek Apanowicz, Anna Bednarczyk, Józef Darski, Władimir Griesznych,
Aleksander Kiklewicz, Joanna Kokot, Jurij Kowbasenko,
Jolanta Miturska-Bojanowska, Ewa Nikadem-Malinowska,
Grzegorz Ojcewicz (przewodniczący), Heinrich Pfandl, Stanisław Puppel,
Klaus Steinke, Ewa Żebrowska, Aleksander Żółkowski, Bogusław Żyłko

Recenzenci

Franciszek Apanowicz, Maria Zofia Kłańska, Wojciech Kubiński,
Aleksander Naumow, Zoja Nowożenowa, Jarosław Poliszczuk,
Andrzej Sitarski, Wasilij Szczukin, Józef Wiktorowicz, Bogusław Żyłko

Sekretarz redakcji

Joanna Orzechowska
e-mail: joanaorzech@gmail.com

Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Instytut Neofilologii
ul. Kurta Obitza 1, 10-725 Olsztyn
tel. fax 89 527 58 47, 89 524 63 69
uwm.edu.pl/slowianie/index.php/czasopisma/acta-neophilologica

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe

Projekt okładki

Barbara Lis-Romańczukowa

Redakcja wydawnicza
Małgorzata Kubacka

ISSN 1509-1619

© Copyright by Wydawnictwo UWM • Olsztyn 2012

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. 89 523 36 61, fax 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład 110 egz. Ark. wyd. 18,1; ark. druk. 15,5
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. 83

SPIS TREŚCI

Językoznawstwo i glottodydaktyka

Ewa Kujawska-Lis, <i>(Pseudo)Polonisms in Joseph Conrad's Amy Foster and Prince Roman and Their Polish Translations</i>	5
Ярослав Довгопольй, <i>Донетровские лексические заимствования из нидерландского языка</i>	19
Анатолий Липов, <i>Слово в философско-лингвистической концепции Александра Потебни</i>	31
Anna Drogosz, <i>From Objectification to Personification. Darwin's Concept of (Natural) Selection</i>	51
Anna Dargiewicz, <i>Die Sprache lebt und verändert sich. Zu neuesten Tendenzen in der deutschen Wortbildung</i>	61
Алла Камалова, Светлана Коломейченко, <i>Повторы в Житии Стефана Пермского</i>	77
Aleksander Kiklewicz, <i>Język w komunikacji interkulturowej</i>	89
Joanna Nawacka, Monika Piotrowska-Mazurowska, <i>Polisemy i homonimy we współczesnym żargonie rosyjskim (nominacje określające miłość, erotykę, seks i narkotyki)</i>	105
Зоя Новоженова, Татьяна Синявская-Суйковска, <i>Межкультурный контакт в письменной коммуникации: к проблеме трансляции имен собственных и графических знаков</i>	117
Joanna Orzechowska, <i>Функция конфессиональной дифференциации религиозного дискурса старообрядцев (на материале Войновского синодика)</i>	129
Марина Бондаренко, <i>Лингводидактический потенциал гоголевского текста. „Слово гнило да не изыдет из уст наших...”</i>	139

Literuroznawstwo i kulturoznawstwo

Barbara Kozak, <i>Wędrowki dyletantów Bułata Okudźawy – problematyka i konflikty</i>	155
Grzegorz Ojcewicz, <i>Czarny człowiek Sergiusza Jesienina w tłumaczeniu Adama Pomorskiego jako drugi element polskiej serii przekładowej</i>	165
Ewa Nikadem-Malinowska, <i>Koncept snu w cyklu wierszy Inny Lisnianskiej</i>	185
Неправильный венок	

Александр Шунков, <i>Идея порядка и её воплощение в жанровой традиции Древней Руси</i>	193
Jakub Kościółek, <i>Kobziarze-bandurzyści w kulturze i historii narodu ukraińskiego</i>	203
Tomasz Żurawlew, „ <i>Po ilu patykach zanika etyka?</i> ” <i>O politycznych i metafizycznych horyzontach epigramatyki Wacława Klejmonta</i>	211
Andrzej Pilipowicz, <i>Die Dekonstruierung einer Idee. Die (Ent)Kreuzigung Jesu Christi in Christus und das Kreuz von Iwan Franko und in Im Dunkel von Georg Trakl</i>	223
Aneta Jachimowicz, <i>Modernität eines Mythos. Die Labyrinthmetapher in Friedrich Dürrenmatts Ballade Minotaurus</i>	235

JĘZYKOZNAWSTWO I GLOTTODYDAKTYKA

Ewa Kujawska-Lis

Katedra Filologii Angielskiej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

(PSEUDO)POLONISMS IN JOSEPH CONRAD'S *AMY FOSTER* AND *PRINCE ROMAN* AND THEIR POLISH TRANSLATIONS

Key words: literary translation, calques, cultural setting, bilingualism, Conrad

Joseph Conrad's linguistic background is rooted in at least three different environments, namely Polish, being his mother tongue, French, the first foreign language that he acquired proficiency in, and English, the second foreign language that he learned and the language of his oeuvre. These linguistic and cultural diversities and their outcomes have been of keen interests to scholars, readers and reviewers. Conrad's mastery in acquiring English as a foreign language was appreciated from the beginning of his writing career, as testified to, among others, by an anonymous reviewer who stated in 1904:

Essentially a stylist in English, it is only to him a borrowed language [...]. I can think of no other instance of a foreigner learning to write English as Mr. Conrad writes it, while certainly few native writers have anything approaching his veneration for its beauties and its possibilities. [...] In a real sense he is an artist in words ["Academy", 20 II 1904, in: Sherry 1973: 162–163].

In 1917, the reviewer of *The Arrow of Gold* reflected on the quality of its author's language as follows:

it should be admired, if only for the gentle and valuable persistence with which Mr. Conrad continues to teach English writers [...] how to manage their adverbs ["New Statesman", 16 VIII 1919, in: Sherry 1973: 322].

The highest praise came as early as 1908 from John Galsworthy who noticed exceptional potential in Conrad's way of using English and remarked concerning his novels:

The writing of these ten books is probably the only writing of the last twelve years that will enrich the English language to any great extent. [...] this writer, by the native wealth of his imagery, by a more daring and a subtler use of words, brings something new to the fund of English letters. The faults of style are obvious, the merit is the merit of unconscious, and unforced, and, in a sense, of accidental novelty. Style is inseparable from that which it expresses [John Galsworthy, "Fortnightly Review", 1 IV 1908, in: Sherry 1973: 206].

Although Galsworthy did not state it explicitly, the novelty of Conrad's style stemmed, at least partially, from his trilingualism. On the one hand, he occasionally quite consciously introduced foreign concepts to express the intended meaning most precisely, and on the other hand, he frequently, perhaps unknowingly, calqued Polish or French phrases, which resulted in surprising, novel linguistic solutions in the language in which he created. This quality of innovatory power was generally appreciated by the public as exemplified by the review of *The Rescue*:

It has been given to Mr. Conrad, working in what is originally a foreign medium, to use it with a dignity unsurpassed by any of our native craftsmen. Such phrases [...] give one the quick pleasure of words so delicately and deftly used as to seem newly coined ["Punch", 14 VII 1920, in: Sherry 1973: 336].

Obviously, Conrad's erroneous usage of English was also noticed and commented on. Such remarks mostly referred to the inadequate handling of a variety of grammatical words, such as: *as*, *like*, *who*, *whom*, *that* and *which* [Pugh, in: Najder 1980, I: 347], misusing *shall* and *will* [e.g., Warner 1960: 16; Łann 1962/1974: 96], *there* and *it* [Coleman 1931: 466], as well as definite and indefinite articles or prepositions. Conrad also found it problematic to use English tenses correctly, especially in sequences [Watt 2000: 46–47]. As Morzinski comments,

although inappropriate choices of verb forms are infrequent in Conrad's writing, this [the choice between simple past and the perfect tenses – E. K.-L.] is the area in which they most commonly exist [Morzinski 1994: 56].

Conrad's syntax also bore alien traces, which was of interest to commentators. English reviewers observed that his prose "did not sound English", but would rarely further analyze why that was the case. Polish critics, especially Najder, attributed this to the influences of Polish syntax, in particular to the rhythm of Polish Romantic literature [Najder 1972: 15]. Similar opinions were earlier voiced by Ujejski [1936] or Jabłkowska who believed that Conrad's language is an exceptional combination of Polish rhythm and imagery with an English precision for finding the right word [Jabłkowska 1961: 151]. Scholars of other nationalities would rather attribute the feeling of strangeness arising from Conrad's writing to French influences [Łann 1962/1974: 117–118]. Guerard found the roots of Conrad's style in the first foreign language that this writer learnt:

The Gallic locutions, the Flaubertian turns of phrase, possibly the French post-positioning of adjectives, are matters of acquired style [Guerard 1974: 4].

It is difficult to judge which language, French or Polish, primarily contributed to Conrad's style, as in both languages features such as post-positioning of adjectives are common. Hence, depending on their nationality, critics tend to find justification in dissimilar sources of influence. For instance, Hervouet detects French origins in the phrases taken from *Lord Jim* "in a voice *harsh* and dead" or "in a voice *harsh* and lugubrious" [Hervouet 1990: 71], whereas their Polish literal equivalents are perfectly correct grammatically and stylistically: *powiedział głosem ostrym i martwym*. Thus it is impossible to assess whether such post-positioning of adjectives was influenced by the writer's mother tongue or due to his first acquired foreign language.

After a period of finding fault with Conrad's grammar or providing impressionistic comments concerning his style, more thorough linguistic and comparative investigations were undertaken by such scholars as Pulc [1974], Morzinski [1994] or Lucas [2000]. These studies pointed out specific features of Conrad's idiolect which were conducive to his uniqueness and were predominantly rooted in his trilingualism. Simultaneously, the issue of Conrad's use of Polonisms and Gallicisms was researched. The earliest works concerning the former aspect appeared as early as the 1930s: these were the studies by Morf [1930] and Coleman [1931]. Later, Jabłkowska [1961], Pulc [1974], Morf [1975] and Wheeler [1981] discussed specifically Polish influences, both in terms of grammar and lexis, including idiomatic expressions and proverbs, in Conrad's oeuvre. Frequently, such analyses, especially those pertaining to lexical elements, were limited to enumerating interferences from the writer's mother tongue, with occasional comments concerning their effects and rarely discussing the functions of such elements in particular works.

This paper seeks to examine the functions of expressions classified as Polonisms by the abovementioned scholars utilizing two short stories whose main characters have Polish or East-European roots, and their relevant translations. While in many works created by Conrad it is problematical to identify the origins of the linguistic interferences either in the French language, the Polish language or even in the creative use of English, traces of apparently Polish wording have been noticed in *Amy Foster* and *Prince Roman*. The first critic who detected Polonisms in the former story was Morf [1930/1965], Jabłkowska tracked numerous Polish titles and ranks in *Prince Roman* [Jabłkowska 1961: 336]; whereas Pulc collected all the examples enumerated on previously by those scholars [Pulc 1974: 123]. Yet, the effects that such linguistic phenomena create in those two stories have not been comprehensively analysed. The second aim of this discussion is to determine whether the same functions are attributed to respective elements in the Polish versions of the stories.

In *Amy Foster*, the main character, Yanko Goorall, is “a mountaineer of the eastern range of the Carpathians” [*Amy* 121]¹. Having been shipwrecked, he finds himself in a land whose language he can initially neither speak nor understand. He resembles “a lost stranger, incomprehensible, and of a mysterious origin” [*Amy* 113]. Although in time he manages to communicate, he never achieves an adequate level of proficiency to allow him to feel at home in his new country. Just as in Conrad’s personal life², during a disease Yanko regresses to his mother tongue:

Suddenly coming to himself, parched, he demanded a drink of water. She [Amy – E. K.-L.] did not move. She had not understood, though he may have thought he was speaking in English. He waited, looking at her, burning with fever, amazed at her silence and immobility [*Amy* 139–140].

Two other situations in which he prefers his own vernacular are also specified. He prays “in incomprehensible words and in a slow, fervent tone” [*Amy* 131], and he sings in his mother tongue to his child – the deepest, most instinctive feelings he can only express in his native language. The introduction of apparent Polonisms in this story does not seem incidental, but connected both with the choice of character and the theme of the story. Untypical phrasings do not testify to unconscious interferences from the writer’s native language, but are rather used as a means to emphasize the fictional character’s linguistic and psychological alienation stemming from, among other considerations, an insurmountable barrier of communication. Yanko, says the English-speaking narrator, though seemingly happy with his wife, longs for his son

to grow up so that he could have a man to talk with in that language that to our ears sounded so disturbing, so passionate, and so bizarre [*Amy* 137].

Conrad does not provide Yanko with a distinctive voice. His story is made known to the reader via Doctor Kennedy’s narration. In the narrative frame, Doctor Kennedy while recounting what he knows of Yanko’s life introduces phrases apparently used previously by his interlocutor. Doctor Kennedy says for instance of the castaway’s fate: “Before that he had been travelling a long, long time on **the iron track**”³ [*Amy* 114]. A correct, unmarked phrase would have been in this case the noun “railway”, yet the narrator chooses to ignore what is typical to emphasize what is untypical. This unfamiliar phrase reflects Yanko’s linguistic deficiency

¹ All quotations are taken from two editions of Joseph Conrad’s works specified in the Bibliography section, and are localized by the abbreviated title and relevant page number.

² When semi-conscious or in a state of heightened anxiety, Conrad regressed to Polish. This is confirmed by the relations of his wife, who looked after him when he was ill. She recounts his first fit of malaria that she witnessed as follows: “By degrees he became more and more incoherent in his speech [...]. Now he raved in grim earnest, speaking only his native tongue [...] For hours I remained by his side [...] listening to the meaningless phrases and lengthy speeches, not a word of which I could understand. [...] All that night Joseph Conrad continued to rave in Polish, a habit he kept up every time any illness had him in its grip” [Conrad 1935: 26]. This situation recurred so frequently, that Conrad’s wife decided to learn some Polish to understand her husband better.

³ Emphasis added in the quotations – E. K.-L.

and implies his feelings of strangeness and alienation⁴. This phrase does not appear to be an unconscious linguistic transfer on the part of the bilingual writer, but a specific narrative strategy. This is testified to by examples of perfectly correct usage of the discussed noun in other works. In *Prince Roman*, the Polish narrator recollects, for instance: “there was not a single mile of **railways**” [*Prince* 32]. In *Heart of Darkness*, Marlow comes across “an undersized **railway-truck**” in the jungle and concludes that the natives “were building a **railway**” [*Heart* 63, 64]. Thus, the unusual expression in Doctor Kennedy’s narrative can be seen as his attempt to show Yanko’s distinctiveness when the castaway struggled to tell him his adventures.

Yanko’s mode of speaking is not explicitly stylized in the story since any kind of speech defect might be perceived as ridiculing the stranger. Contrary to other works, especially *Lord Jim*, where foreigners are differentiated and characterized by their stylized idiolects, including the reconstruction of wrong pronunciations or grammatical errors, providing such characters with distinctive linguistic features, and the narratives with a touch of humour, in *Amy Foster* there is no place for mocking Yanko’s lack of linguistic expertise. The Other represented by him is mediated through the filter of Doctor Kennedy, who very subtly hints at his unfamiliarity with the surrounding environment by occasional slips or an almost childish way of perceiving the surroundings. In narrating Yanko’s story, Kennedy stresses his own position as a linguistic mediator: “I have been telling you more or less in my own words what I learned fragmentarily in the course of two or three years” [*Amy* 117]. He also repeatedly draws attention to Yanko’s linguistic evolution, which never culminated in a successful level of proficiency. Initially, he communicated in “broken English that resembled curiously the speech of a young child” [*Amy* 112]. Later, as he acquired the language, he spoke it

with great fluency, but always with that singing, soft, and at the same time vibrating intonation that instilled a strangely penetrating power into the sound of the most familiar English words, as if they had been the words of an unearthly language [*Amy* 117].

Thus a strange phrase used by Kennedy may be seen as his attempt to illustrate Yanko’s problems with the new language.

This intentional employment of a seemingly linguistic corruption is properly deciphered by the translator of *Amy Foster*, Aniela Zagórska, who avoids a typically standard expression *podróżować koleją*, which would have masked Kennedy’s strategy of highlighting Yanko’s foreign origin. Rather than normalizing the original wording, she uses a more literal phrase, an equivalent of “iron road”: “A jeszcze przedtem podróżował długi, długi czas **żelazną drogą**” [*Amy* 124]. The effect is, however, not as striking as in the source text. In Conrad’s version

⁴ In this context, Pulc suggests that the correct word should be the noun “railroad”. However, this word is mostly common in American English, and it is doubtful whether either Conrad as an author, or the narrator “a country doctor” who “lives in Colebrook, on the shores of Eastbay” [*Amy* 105], the region associated with the County of Kent [Baines 1960: 265], would have used it.

both elements of the standard compound are substituted for with new ones, being conducive to the feeling of strangeness; whereas Zagórska uses a lexicalized phrase already existing in the Polish language, although perceived as outdated. Perhaps another, less characteristic expression, such as *podróżował szlakiem żelaznym* [travelled on an iron trail/ track] would have reconstructed better the effect achieved in the original. An obvious problem in translating a phrase structured on the basis of a Polish one is that when translated back to this language, such a calque loses its uniqueness felt in the language into which it was introduced. Nevertheless, Zagórska's phrasing stands out from other expressions referring to railways in translations of Conrad's works. In *Prince Roman* a perfectly typical phrase appears: "nie było ani mili **kolei żelaznej**" [iron railway] [*Książę* 50–51], just as in her version of *Heart of Darkness*: "Budowano tam **kolej**" [railway] [*Jądro* 79].

In the same passage referring to Yanko's travelling to get to the ship, Doctor Kennedy uses another phrase which Conrad may have calqued from his native language, i.e., *maszyny parowe*: "**Steam-machines** rolled in at one end and out at the other" [*Amy* 115]. A correct expression in this case would have been "steam engine" or "steam locomotive", both in use in the 19th century. The introduced phrase plays the same function as the previous one – draws attention to Yanko's linguistic incompetence, as it would be hardly credible to attribute such an error to Kennedy's skills. Similarly, the description of the port exemplifies Yanko's lack of words rather than that of Doctor Kennedy's:

suddenly the steam-machine bumped against the side of a thing like a great house on the water. The walls were smooth and black, and there uprose, growing from the roof as it were, bare trees in the shape of crosses, extremely high. That's how it appeared to him then, for he had never seen a ship before [*Amy* 115–116].

The issue here is not the lack of proper terminology but themes more deeply associated with Yanko's psycho-social situation. Travelling by railway and then by sea symbolizes the way Yanko Goorall, a poor mountaineer, undertakes to get to the dreamland of America. It is, of course, a literal journey. But it is simultaneously a quest for happiness and riches, which turns out tragically. It is a journey to a new life to be lived among strangers. His outlandish look, customs and behaviour, and his lack of communicative competences do not allow Yanko to fully assimilate into this new environment. As Kennedy recounts:

His foreignness had a peculiar and indelible stamp. At last people became used to see him. But they never became used to him [*Amy* 131–132].

The outcome of this quest is "the supreme disaster of loneliness and despair" [*Amy* 142]. Having left the familiarity of his native land, Yanko is doomed to fail.

Again, it is problematic to classify the calque used in the narrative as an unconscious linguistic transfer from the writer's mother tongue. Analogously to the previous example, in *Prince Roman* a correct, typically English phrasing appears

in the context of railways: “My little cousin and I had no knowledge of trains and **engines**” [*Prince* 32]. This shows that Conrad knew the proper phrase in his acquired language. Obviously, it might be argued that a 10-year period of time elapsing between the publication of these two stories (*Amy Foster* was published in 1902, and *Prince Roman* in 1911) contributed to enlarging his range of English vocabulary and proficiency with respect to this language. On the other hand, it is hard to imagine that Conrad who habitually travelled by trains in the period when he wrote *Amy Foster* did not know such basic words. In truth, such speculations are immaterial as regards the effects of the presence of Polonisms in the earlier story and their function. No matter what the writer’s motivation or linguistic expertise was, the calques from Polish in Kennedy’s narrative implicitly reflect Yanko’s otherness at the linguistic level. This function is less noticeable in the Polish text. In the translation, a standard correct phrase which inspired the calque appears: “**Parowe maszyny** wjeżdżały z jednej strony, a wyjeżdżały z drugiej” [*Amy* 125]. The Polish reader is deprived of the added, implied senses connected with linguistic innovation in the original. The narrative is in this respect standardized in the Polish version of the story. The translator compensates, however, for that loss by choosing the verb “walk” to describe a steam-ship, thereby creating an unusual description: “Była tam parowa maszyna **chodząca** po wodzie” [*Amy* 125]. Moreover, the phrasing referring to steam-engines clearly differs from that used in the translation of *Prince Roman*: “Moja kuzynka i ja znaliśmy pociągi i **lokomotywy** jedynie z książek z obrazkami” [*Książkę* 51]. A careful reader of Conrad’s oeuvre in Polish can notice the difference between particular sets of phrases: *żelazna droga* and *parowe maszyny* in the first story and *kolej żelazna* and *lokomotywy* in the second one. This may, however, be potentially attributed to translators’ choice of words and the more modernising tendencies of the translator of *Prince Roman*. The readers may ascribe the differences to the fact that the texts were rendered by different translators, rather than to deliberately dissimilar phrasings in the originals⁵.

Morf, and Pulc after him, quote also the expression “multitudes of nations” as a phrase calqued from the Polish *mnóstwo narodu* [Morf 1930/1965: 216–217; Pulc 1974: 123]. However, in the original story such an expression does not exist. The text referred to reads: “He gave me to understand that he had on his passage beheld uncounted **multitudes of people – whole nations**” [*Amy* 114]. Instead of the ellipsis suggested by these scholars, there are two correct hyperbolic expressions. Both “multitudes of people” and “whole nations” are used in English and do

⁵ Original translations of *Amy Foster* and *Prince Roman* appeared in the same edition of Conrad’s works *Pisma zbiorowe* with the introduction of Stefan Żeromski (1928–1939). *Amy Foster* in Zagórska’s translation was published in 1932, and *Prince Roman* translated by Teresa Sapieżyna in 1928. This analysis, however, is based on the texts published in the edition of Conrad’s collected works edited by Zdzisław Najder (1972–1974), in which a new translation of *Prince Roman* by Halina Carroll-Najder was included.

not sound alien. They emphasize Yanko's loneliness in a crowd of people, but not necessarily his linguistic alienation. Analogous phrases focusing on the juxtaposition of the traveller and the multitude of various peoples are used in the translation: "Dał mi do zrozumienia, że po drodze widział niezliczone mnóstwo ludzi, całe narody" [Amy 125]. Consequently, detecting Polish interference in this case seems to be ungrounded.

Unlike *Amy Foster*, in which the origin of the character is rather vaguely defined geographically, *Prince Roman* can be referred to as Conrad's Polish story. In fact, it is an exceptional text among this writer's oeuvre in which Polish themes are largely absent, at least explicitly. In this story the setting is evidently Polish and the origin of one of the narrators is clearly specified: "The speaker was of Polish nationality" [Prince 29]. Thus, a number of phrases concerning titles and ranks which appear in this text are classified, especially by Jabłkowska, as Polonisms. These are, for instance: "your Serenity" – translated as *książe pan*, "Master of the Horse" – *koniuszy*, "Master Francis" – *pan Franciszek*, "Princely Mightiness" – *Książe Pan*⁶. Categorizing these expressions as typical Polonisms is debatable. Some of them are common for both languages: English and Polish, yet can be potentially misleading.

In the English culture "Master of the Horse" refers to a very high ranking official at the royal court. It is the third dignitary of the court, a member of the ministry, the House of Lords and a privy council. In Poland, in the past, the position of Master of the Horse referred to the manager of both the royal stables and those belonging to the princes. It was a high official rank, and since 1768 Master of the Horse was a state dignitary. In time this position evolved to become a purely titular rank. Thus the respective ranks in the English and Polish cultures are similar and both are originally rooted in the position of *Magister Equitum* in ancient Rome. The English Master of the Horse seems to be equivalent to *koniuszy wielki koronny* [Stabuli Regni Praefectus] in Poland and a respective position in Lithuania. In his story, however, Conrad does not refer to this high state position. He uses it in a narrower sense – a manager of the prince's stables, whose privileges and rights were limited in comparison to both the English Master of the Horse and Polish *koniuszy wielki koronny*. This can be, initially, potentially misleading for the English reader, associating this rank only with the sovereign's household. Yet the narrator explains in detail the social position of Francis as the Master of the Horse: "He was of a family of small nobles who for generations had been adherents, servants, and friends of the Princes S____" [Prince 42]. This allows the source reader to contextualize the position of this character in the cultural setting of the princely rather than royal family. In this case it is difficult to claim that Conrad introduces a typically Polish rank, since this position is known in many countries.

As regards the expression "Princely Mightiness", the English readers may be surprised by an unusual combination of two words which rarely collocate

⁶ Some of these phrases appear repeatedly in the text, thus relevant pages are not provided.

with each other⁷. Generally, these lexical items are used separately. The adjective “princely” is rather common; whereas the noun “mightiness” in a sense of “majesty”, “grace” or “lordship” is quite rare. More frequently one would find the noun “highness” to refer to the sovereign. Both words, though not in the combination created in *Prince Roman*, can be found in Shakespeare’s plays⁸. Conrad was familiar with this playwright’s works. Partially through these he learned the lexical richness of the English language, which afterwards he himself employed in his creative writing. Perhaps Conrad took the title of “Mightiness” from Shakespeare’s *Henry V* and then complemented it with the Polish adjective *książęcy* [princely]. This specific expression used in *Prince Roman* seems to highlight the distinctiveness of the culture in which the story is set for the English readers. Naturally, this function must, by necessity, disappear in the translation addressed to the representatives of this particular culture, since what represents the Other becomes familiar. In fact, this familiarity is even amplified in the translation as Carroll-Najder does not render this unusual expression with an equally odd title but much more naturally, and also less formally as *Książę Pan* [Lord Prince]. The reason is that these words are uttered by the Prince’s old friend, Francis. By choosing a less official title, the translator emphasizes the close relationship between Prince Roman and his equerry.

Another title classified by Jabłkowska as originating in Conrad’s mother tongue, “Your Serenity”, can be questioned as solely Polish. This expression, with variations of “His/Her Serene Highness”, has functioned in the English language since the 15th century⁹. It is a title which expresses respect and reverence for the members of royal families. It can function both as a descriptive phrase and as a direct address toward a given person. In Conrad’s story this phrase and its variation appear in two situations. First, it is used by a game keeper who, while talking about hunting, emphasizes the respect that Prince Roman enjoyed among his people by means of the descriptive phrase “His Serenity”. Then, the phrase “Your Serenity” is uttered thrice by the Jew Yankel who addresses the Prince directly. In this case the expression not only stresses the difference in the social status between the interlocutors, but also illustrates a specific feature attributed to Jews,

⁷ In Robert Greene’s play from 1594 entitled *Friar Bacon and Friar Bungy*, King Henry says: “With presence of your **princely mightiness** – Let’s march” [Greene 1963: 97]. This seems, however, to be an exceptional case.

⁸ In *Henry V*, the King makes the following toast: “Peace to this meeting, wherefor we are met./Unto our brother France and to our sister,/Health and fair time of day. Joy and good wishes/To our most fair and **princely cousin** Catherine” [*Henry V*, Shakespeare 1991: 593]. Further in this scene, Burgundy addresses King Harry and Queen Isabel as follows: “To bring your most imperial majesties/Unto this bar and royal interview,/Your **mightiness** on both parts best can witness” [*Henry V*, Shakespeare 1991: 594].

⁹ Serenity: “1530s, of weather, 1590s, of persons, from Fr. *sérénité*, from L. *serenitatem* (nom. *serenitas*) [...]. Earliest use (mid-15c.) was as a title of honor for kings” (available [online] <<http://www.etymonline.com/index.php?search=serenity&searchmode=none>>, retrieved on February 22nd, 2011).

that being their over exaggerated courtesy shown to more affluent people. It is unconvincing to argue that English readers face a completely unknown title in this case, since it is used in their culture. Attributing a consciously introduced Polonism to this phrase to distinguish between the two cultures is also not justified. Both the game keeper and Yankel refer to a representative of aristocracy and use an appropriate expression which functions in the English language, thus no specific cultural distance is created. The effect is limited to that of due respect, or perhaps exaggerated respect. A dictionary equivalent of "Your Serenity" is a very formal expression: *Wasza Księżęca Mość*. The translator, however, chooses a less official form of address, namely *Księżę Pan*. It is the same expression that Francis uses when addressing the Prince, thereby in the translation both the differentiation between the familiarity of Francis and the more distanced attitude of Yankel is lost, as well as the idea of overemphasized reverence in the speech of the Jew. Consequently, the function of introducing pseudo-Polonism in the original is blurred in the translation.

Finally, in the last apparent Polonism, i.e., "Master Francis", the noun "Master" may be interpreted as an archaic form of the courteous title "Mister". Most frequently, this form of address is directed to one of a higher position in the social hierarchy. This title is often used by servants with respect to their employees, regardless of age (in Polish respectively *pan* to refer to an older person and *panicz* to a younger one). In the story, however, this phrase is used by the Prince to address his Master of the Horse, which reverses the typically English context for this honorific form, thereby implying a calque from Polish. In Conrad's text, this expression emphasizes the friendship and esteem that the Prince feels towards Francis, but also notes the age difference between them. Prince Roman is still a young man, whereas Francis already belongs to the past:

He was a typical old Pole of that class [small nobles] [...] with the old-time habit of larding his speech with Latin words [*Prince* 42].

The introduction of the title of "Master" serves to diminish the distance between the Prince and his equerry, who is treated as a trusted confidant rather than a servant. This is not just a transfer of the honorific form to provide local cultural colour, but seems to be a narrative method to define the attitude of Prince Roman to Francis; and since the title of "Master" in English is associated with respect it can be interpreted along this line by the original readers.

Interestingly, Western scholars, including Morf, do not point to this story as being exceptionally satiated with evident Polonisms. It seems obvious, that the story concerning a character of Polish nationality should provide some traces of Polish cultural background. Conrad does it, however, rather discretely. Titles, ranks and cultural concepts are not imposed on the readers by means of transfers of foreign words as often happens in his other works, especially those set in the Malayan Archipelago. In *Prince Roman* the author uses concepts which are present in both cultures: the English one in which the original readers function,

and the Polish one in which the story is set. Consequently, the distance between these two cultures is diminished. Poland is not perceived as a country which is completely alien and exotic, uprooted from its European origins. Emphasizing apparent Polonisms as regards the ranks and titles by the scholars in this particular story seems to change the perspective of presenting the Polishness of the setting and themes. It appears that these expressions are selected with a view to stress the link between Polish culture with Western civilization, rather than clearly illustrating its otherness. Conrad does not decide to transfer such typically Polish expressions as *szlachta*, for instance, preferring to use a culture-free equivalent "nobles". The exceptional status of the Polish nation is testified to by values that are important for Polish people: honour, love for the homeland, or sacrificing one's life for it. By means of the lexical level of the story, Conrad shows the affinity of Polish culture with Western European culture, whereas its identity is emphasized at the ideological level. This story has been described as

a moving tribute to the ideals of honour, service, and patriotism of a Polish aristocrat; qualities which Conrad admired [Baines 1960: 373].

Searching for interferences from Conrad's mother tongue in his works is a fruitless task if the analyses serve only to illustrate the writer's linguistic incompetence. From the perspective of the reception of his works, it is much more significant to determine what effects are created by such linguistic phenomena, irrespective of whether they are introduced consciously into particular texts, or whether they do result from the writer's bilingualism in the language pair of English and Polish. In the discussed stories these effects are dissimilar. In *Amy Foster*, examples of untypical collocations serve to illustrate at the lexical level of the text one of the themes of the story – a sense of alienation experienced by a foreigner. In *Prince Roman*, the majority of expressions classified as Polonisms may be actually seen as pseudo-Polonisms in the sense that they function in the English language, though occasionally differently than in the story. The contextualization of such phrases allows the readers to comprehend both their specific meaning, as in the case of Master of the Horse, as well as their emotional load, as in the case of Master Francis. In *Prince Roman* such pseudo-Polonisms serve to substantiate an affinity between Polish culture and its European background, while simultaneously highlighting its distinctiveness. This may be illustrated, for instance, by the rank of the Master of the Horse to refer to the manager of the Prince's stables, or the title of Master used by the Prince to address someone lower in the social hierarchy. While both expressions are known and employed in English and do not sound entirely exotic to the source readers, they are somewhat disturbing in the contexts in which they are used, thereby demonstrating a cultural difference. Unfortunately in the translations of these two stories the effects achieved by the employment of untypical phrases or expressions used in untypical contexts are not as distinctive as in the original texts. This is not owing to translators' incompetencies, since at least some such phrases are

noticed by the translators, as testified to by Zagórska's attempt not to normalize an untypical phrasing in *Amy Foster* and compensating for the losses, but by the fact that expressions or concepts rooted in the Polish language and culture simply lose their distinctiveness when reintroduced into English linguistic and cultural setting.

Bibliography

- Baines, J. (1960). *Joseph Conrad. A Critical Biography*. London, Weidenfeld and Nicolson.
- Coleman, A.P. (1931). *Polonisms in Conrad's "Chance"*. *Modern Language Notes*, vol. 46, no 7, 463–468.
- Conrad, J. (1935). *Joseph Conrad and His Circle*. London, E.P. Dutton & Co.
- Conrad, J. (1947–1955). *Collected Works*. London, J.M. Dent and Sons, Ltd.
- Conrad, J. (1972–1974). *Dzieła*. Ed. Z. Najder. Warszawa, PIW.
- Greene, R. (1594, 1963). *Friar Bacon and Friar Bungay*. University of Nebraska Press.
- Guerard, A. (1976). *The Conradian Voice*. In: N. Sherry (ed.). *Joseph Conrad: A Commemoration*. New York, Barnes & Noble Books, 1–16.
- Hervouet, Y. (1990). *The French Face of Joseph Conrad*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Jabłkowska, R. (1961). *Joseph Conrad (1857–1924)*. Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Lucas, M.A. (2000). *Aspects of Conrad's Literary Language*. Social Science Monographs. Series: *Conrad: Eastern and Western Perspectives*. Ed. W. Krajka. Vol. 9. Boulder–Lublin–New York, Maria Curie-Skłodowska University, Columbia University Press.
- Lann, E. (1962). *Joseph Conrad*. Transl. B. Kocówna. In: Z. Najder (ed.) (1974). *Conrad w oczach krytyki światowej*. Warszawa, PIW, 93–124.
- Morf, G. (1930/1965). *The Polish Heritage of Joseph Conrad*. New York, Haskell House.
- Morf, G. (1975). *Polish Proverbial Sayings in Conrad's Work*. In: R. Jabłkowska (ed.). *Joseph Conrad Colloquy in Poland 5–12 September 1972*. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 89–92.
- Morzinski, M. (1994). *Linguistic Influence of Polish on Joseph Conrad's Style*. East European Monographs. Series: *Conrad: Eastern and Western Perspectives*. Ed. W. Krajka. Vol. 3. Boulder–Lublin–New York, Maria Curie-Skłodowska University, Columbia University Press.
- Najder, Z. (1972). *Wstęp*. In: J. Conrad. *Dzieła*. Vol. 1. Warszawa, PIW, 5–18.
- Najder, Z. (1980). *Ludzie żywi. Życie Conrada-Korzeniowskiego*. Vol. 1–2. Warszawa, PIW.
- Pulc, I.P. (1974). *The Imprint of Polish on Conrad's Prose*. In: W.T. Zyla, W.M. Aycock (eds.). *Joseph Conrad, Theory and World Fiction*. Lubbock, TX, Texas Tech University, 117–139.
- Shakespeare, W. (1991). *The Complete Works*. Ed. S. Wells, G. Taylor. Oxford, Clarendon Press.
- Sherry, N. (ed.) (1973). *Conrad. The Critical Heritage*. London and Boston, Routledge & Kegan Paul.
- Stanisławski, J. (ed.) (1964, 1990). *Wielki słownik angielsko-polski*. Vol. 1–2. Warszawa, Wiedza Powszechna.
- Ujejski, J. (1936). *O Konradzie Korzeniowskim*. Warszawa, Dom Książki Polskiej.
- Warner, O. (1960). *Joseph Conrad*. London, Longmans, Green & Co Ltd.
- Watt, I. (2000). *Essays on Conrad*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wheeler, M. (1981). *Polonisms in Conrad's English – "Suspence"*. *Antemurale*, vol. 25, 151–159.

Summary

(Pseudo)Polonisms in Joseph Conrad's *Amy Foster* and *Prince Roman* and Their Polish Translations

Joseph Conrad's language has been subject to various analyses regarding its uniqueness stemming from the writer's trilingualism. Scholars have traced diverse influences from the French and Polish languages in this writer's artistic output. Nevertheless, the effects of such influences are not thoroughly discussed. This article attempts to take a critical look at the outcomes deriving from the appearance of phrases which may be classified as Polonisms or pseudo-Polonisms in two short stories *Amy Foster* and *Prince Roman* and their translations into Polish. In the former story, untypical phrasings which may have been calqued from Polish serve to emphasise the alienation of the character of Yanko, in the latter, expressions which are generally common for both English and Polish highlight both the distinctiveness of Polish culture and its affinity with the European cultural setting. Unfortunately, in the translations into the language from which such linguistic or cultural concepts originated, such effects are much less distinctive.

Ярослав Довгополый

Katedra Filologii Germańskiej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ДОПЕТРОВСКИЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ ИЗ НИДЕРЛАНДСКОГО ЯЗЫКА

Key words: lexical borrowing, Dutch, pre-Petrine, Hanseatic League, Low German

Истоки отношений между Россией и Нидерландами лежат в тех далёких временах, когда складывалась сама система европейских политических, торговых и иных связей. Старые Нидерланды, которые занимали территорию современных Нидерландов, Бельгии, Люксембурга и Северной Франции, входили когда-то в состав франкского государства Меровингов, а потом были частью империи Карла Великого. Впрочем, само название „Нидерланды” тогда ещё не существовало. Появилось оно только в XV веке во времена правления Бургундских князей и окончательно утвердилось в половине XVI века. Нидерландами тогда называли 17 маленьких независимых государств – графств, княжеств, епископств – вдоль Рейна, Мааса и Шельды, входивших в состав огромной империи Габсбургов.

Начало этих отношений можно, пожалуй, проследить на примере Старой Ладogi, города на севере России, который за восемь веков, до основания Санкт-Петербурга в 1703 году, был первым ключевым портом на главном торговом пути Древней Руси „из варяг в греки”. При археологических раскопках найдены изделия норманнов, финнов, балтов, фризov, волжских булгар, арабов и других народов Старого Света.

Судя по фризским монетам из XI века, найденным во время раскопок в разных местах России, в том числе и Старой Ладogi, процветала и торговля. Главными городами, которые торговали с Новгородом, были города Ставорен, Леуварден, Доккум, Гронинген и Винсум, которые сегодня лежат в нидерландских провинциях Фрисландия и Гронинген. В этих провинциях и некоторых частях Германии как национальное меньшинство проживают фризы – германский народ из группы ингвэонов.

Следует подчеркнуть, что в те времена этноним *фриз* был по значению близкий с выражениями *mercator* и *negotiator* и мог обозначать общественную функцию. Во времена правления Карла Великого из династии Каролингов, большим признанием пользовались две группы странствующих купцов: фризы и евреи. Начиная с IX века фризы и евреи все чаще упоминаются в рукописных источниках как *mercatores* [RaffZoll 1977: 14–19].

Перед угрозой разбоя и грабежа на дорогах, купцы средневековой Европы стали объединяться в гильдии, чтобы вместе нести расходы за организацию торговых поездок и складирования товаров. Купеческая гильдия становится основной формой организации людей, занятых торговлей. Слово *ghilde* впервые упоминается в нидерландском языке в 1115 году в значении ‘гильдия, цеховой обед’. Предполагают, что слово происходит от старонорвежского *gildi* ‘оплата’, ‘торжественный обед’, ‘деньги’ и первоначально употреблялось в значении ‘взнос за коллективный обед’. Позже получает значение ‘братство’ [Franck 1971: 199–200].

В российских источниках слово *гильдия* появляется с 1719 года. Принятый в 1721 году Устав Главного магистрата делил всё городское население страны на „регулярных граждан”, распределявшихся в зависимости от капитала и рода занятий по двум купеческим гильдиям, и „подлых людей” – чернорабочих и подёнщиков [Водарский 1961: 23].

Гильдии стремились к монополии на торговлю в отдельных городах и даже целых регионах, что привело к росту их политического влияния. В начале XII века купеческие гильдии положили начало зарождения союза городов, расположенных главным образом в бассейне Северного и Балтийского морей, так называемого Ганзейского союза.

Название *Rusland* ‘край, страна руссов’ впервые упоминается в следующей выдержке из архивных документов нидерландского ганзейского города Кампена за 1528 год, напечатанная Кампенским архивариусом Юргеном Нанинга в *Bijdrag tot Geschiedenis van Overijssel* (II, 187). Взята эта выдержка из *Liber Causarum*, том 106, *Посольство Кунраада фан Кленка к царям Алексею Михайловичу и Феодору Алексеевичу* (Санкт-Петербург 1900):

„Anno XVIII den XIX februarij. Soe is Peter Mulner ende Claes Croeser gegunt dat sy ellix een pack Camper lakenen moegen laeten verwen op een lichte blauwe verwe, beholtelicken dat se anders oprecht alycke breet ende lanck wesen sullen wardiert ende besegelt alst gewontelicken js, des so hebben Peter ende Claes weder geloeft dat die voorz. lakenen anders nergens dan in **Rusland*** vercofft sullen worden, ende offte de stadt hier eynige schade over crege, dat zy daer voer staen sullen”.

„Год 18-ый (?), 19-го февраля. Петру Мельнеру и Клаасу Крусеру предоставлено каждому дать в краску тюк Кампенских сукон для окраски их в светлоголубой цвет, с тем чтобы ширина и длина были законные и чтобы сукно было оценено и опечатано, как обыкновенно. Кроме того Петр и Клаас снова обещали, что сукна не будут продаваться где-либо кроме **России** и что они отвечают за всякий убыток, какой от этой продажи может быть городу”.

* Выделено в тексте мной – Я. Д.

Из этого упоминания видно, что еще до получения Нидерландами самостоятельности, они находились в сношениях с Россией. До 1580-х годов торговля Нидерландов была в значительной мере торговлей Антверпена. В ту эпоху ганзейский Антверпен был не только главным портом, через который проходили транзитные потоки колониальных товаров из заморских владений Испании и Португалии, но финансовым центром Европы. Заключению торговых сделок способствовало появление двух бирж – торговой (1485 год) и финансовой (1581 год). О голландском происхождении слова *биржа* как учреждения для заключения финансовых и торговых сделок нам стало известно благодаря сочинению выдающего итальянского политического мыслителя и историка времён Высокого Возрождения Франческо Гвиччардини *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore* [Описание всех Низких Земель, называемых также Нижней Германией] (Antwerpen 1567). Термин восходит к названию центральной площади города Брюгге – *Beursplein* (Биржевая площадь). Она названа в честь купеческой семьи фан дер Бьёрсэ (Van der Buerse), которая содержала здесь в середине XIII века постоялый двор. Начиная с XIV века итальянские купцы взяли в привычку регулярно встречаться здесь для обмена долговыми обязательствами. Содержатель постоялого двора Роберт фан дер Бьёрсэ участвовал в качестве маклера в осуществлении финансовых сделок между заинтересованными сторонами. Так, по сути, зарождались первые биржевые сделки. Представители пяти поколений семейства фан дер Бьёрсэ сыграли большую роль в социальной и политической жизни города Брюгге.

Следует отметить, что в царских указах или в других документах XVI–XVII веков выходцев из Низких Земель именовали как: „недерлянцы“, „галанцы“, „амстердамцы“, „Галанские и Барабонские торговые немцы“ и „Оранцовская немчина“ [Милюкин 1909: 36]. Под Барабонскими торговыми немцами подразумевались выходцы из герцогства Брабант (ныне три провинции: Северный Брабант, нидерландская провинция; Южный Брабант, бельгийская провинция; бельгийская провинция Антверпен) с крупными торговыми и культурными центрами Брюсселем и Антверпеном. А под названием „Оранцовская немчина“ скорее всего подразумевались выходцы из Нидерландов, о чём свидетельствует прилагательное „оранцовская“, восходящее к названию царствующей фамилии в Нидерландах – „Оранскому дому“.

Поскольку главными центрами из которых осуществлялась деятельность Ганзейского союза была Северная Германия и Восточные Нидерланды, то соответственно языком общения Ганзейского союза был нижненемецкий¹. Под термином „нижненемецкий“ следует понимать те диалекты континентальных

¹ О противоречивости содержание термина „немецкий“ см., например: L. de Grauwe, *Theodistiek: zur Begründung eines Faches und ein Plädoyer für eine kontinentalwestgermanische Sicht auf die neuzeitliche Bifurkation Deutsch/Niederländisch*, в: *Die deutsche Schriftsprache und die Regionen. Entstehungsgeschichtliche Fragen in neuer Sicht*, ред. R. Berthele, H. Christen, S. Germann, I. Hove, Berlin–New York 2000, с. 127–156.

германцев, которые не подверглись второму или старонемецкому перемещению звуков.

Нижненемецкий, используемый как средство межэтнического общения в сфере торговли на ганзейских просторах от Нидерландов до России, оставил многочисленные заимствования для обозначения предметов роскоши, единиц измерения длины, ремесленных инструментов не только в ареале Балтийского моря, но и в Польше, Скандинавии и России [Peters 1973: 76].

Ганзейская лексика в русском языке

Нижненемецкие заимствования в русском языке восходят к временам расцвета Ганзейского союза, когда смоленский князь Мстислав Давидович в 1299 году заключил с Ригой, которая входила в этот союз, торговый договор. Среди 18 присутствовавших немецких купцов, шестеро были из Вестфалии и двое из Гронингена [Henn 2009: 16], то есть были выходцами из нижнесаксонского языкового ареала, который включается в понятие „нидерландский язык”. Одним из главных торговых партнеров Ганзы во все времена был Новгород, ведь недаром сказано: „там, где Петр I рубил окно в Европу, во времена Новгорода двери были настежь”.

Исследованию этих контактов посвящена книга Екатерины Сквайрс и Светланы Фердинанд *Ганза и Новгород: Языковые аспекты исторических контактов* (Москва 2002). Специфика целевой установки определила содержание отдельных глав предпринятого исследования: объектом явились конкретные тексты правового содержания письменных источников, обладающие определенной клишированной структурой.

Известно, что основы языкового контакта закладывались в повседневной деловой коммуникации. Видное место в тех контактах принадлежала толмачам – переводчикам устной речи. Обстоятельство это и определило появление русско-нижненемецких разговорников Томаса Шрове из 1582 года, Тённиса Фенне из 1607 года (основан на более раннем разговорнике из XVI века) и анонимного разговорника из 1568 года [Hendriks, Schaeken 2006–2008].

В результате многолетних языковых контактов в русский язык проникли слова нижнемецкого происхождения. Поскольку торговля Ганзы по большей части носила характер только посреднических операций, то это были слова, обозначающие тогда понятия, связанные с появлением ряда новых реальностей, ориентирующихся на новые формы предпринимательской деятельности. Мерой измерения вместимости купеческого судна был *ласт*: две тонны или 120 пудов. Ласт был и мерой в 12 четвертей хлеба или другого сыпучего вещества. Слово упоминается в русско-нижненемецких разговорниках Томаса Шрове (1582 год) и Тённиса Фенне (1607 год). О нидерландском

происхождении заимствования свидетельствует микротопоним *Lastage* (Ластаже) – название промышленного района Амстердама XVI столетия, восходящее к разгрузочно-погрузочным работам: здесь балластили (*ballasten*) – сгружали и клали отгрузку, разгружали (*ontlasten*) и нагружали (*belasten*) суда.

В XIII–XVII веках в городах по балтийскому торговому пути, включая и Новгород Великий, для измерения длины тканей и пряжи употреблялось орудие в виде шнура, называвшееся на нижненемецком языке ганзейцев *reep* [Клейненберг 1981: 234]. На нидерландском языке среднидерландского периода (в XII–XV веках) *reep* – ‘верёвка’, ‘строп’ [Franck 1971: 540]. И вполне допустимо, что в повседневной деловой коммуникации с ганзейцами слово могло тогда попасть и в русский язык. Однако *Этимологический словарь русского языка* [Фасмер 1986, т. 3: 471] сообщает, что *rep*, как ‘вид каната’, впервые упоминается в Уставе морском (1720 год). Слово употреблялось и в сложениях, например: *гардельреп* ‘снасть, служащая для подъема любого нижнего рея или гафеля’. Встречается также в названии микротопонима *Репербан* (*Reeperbahn*) – первой по известности достопримечательности Гамбурга. В начале XVI века здесь, у дороги ведущей в порт, появилась мануфактура, на которой изготавливались канаты для парусных кораблей.

Одним из самых важных товаров, привозимых ганзейцами на Русь, были дорогие сукна из Фландрии. Фландрия, а позже и Брабант, сумели уже с двенадцатого столетия подняться до уровня главного торгового центра Северо-Западной Европы. Одним из крупнейших светских готических сооружений Европы, построенное между 1200 и 1304 годами, была Палата суконщиков Ипра (*Lakenhalle van Ieper*) – центра цехового сукноделия. Из источников известно, что уже в 1137 году в Новгороде торговали сукном из Ипра [Mühle 1997: 162]. Названия фландрских городов, которые славились сукноделием, можно сегодня ещё отыскать в французских названиях сортов тканей: *popeline* (поплин от *Poperinge*) и *cambrai* (кембрик от *Kamerijk*).

Одним из самых дорогих и лучших сортов фландрского сукна считался *скорлат*. Нидерландское название *scharlaken*, *scheerlaken*, *schaerlaken* производят от персидского *saqirlat* ‘пурпурный цвет’. В русских былинах подчеркивается, что одежду из скорлата носила верхушка общества.

Из русско-нижненемецкого разговорника Фенне узнаем, что русское *бракавальник* переводилось на нижненемецкий как *wraker* [Hendriks, Schaeken 2006–2008: 53]. *Этимологический словарь русского языка* Фасмера считает, что *брак* ‘изъян’ из среднижнемецкого *brak* получен русским языком через польское посредство во времена Петра I [Фасмер 1986, т. 1: 206]. Однако, на наш взгляд, *брак* ‘недоброкачественные, с изъяном предметы производства’, *браковать* ‘определять сорт товара, изделия по качеству’ попали в русский язык еще XIII и XIV веках. Что касается разных звуков в начале слова, то в словаре Корнелиса Килиана (1573 год) заглавное слово *brak* ‘застоявшаяся вода’ подано с анлаутными вариантами *wrack*, *brack* [Kiliaen 1972: 60].

К временам расцвета Ганзейского союза относится, на наш взгляд, и *кружка* – как мера объема жидкостей, применявшаяся до введения метрической системы мер в России, равная 1/8 ведра, попавшая в русский язык посредством нижненемецкого. Как мера объема жидкостей использовался этот сосуд и в Нидерландах и в земле Нижняя Саксония в Германии: *croes*, *crues*, *kroes*, *krues* – равна двум пинтам. Предположительно происходит от латыни Средних веков *crucibulus* ‘кувшин’ [VD 1992: 1553].

Во времена пивных ларьков/палаток стеклянная тара куда разливали пиво в Питере всегда именовалась только *кружка*, а на Юге только *бокал*. Для питерца бокал (применительно к пиву) – это высокий стакан из тонкого стекла. Кружка же (пивная) может быть стеклянной, с гранями или без, керамической, металлической и т.п. и обязательно наличие ручки. Бокал с ручкой немыслим.

До объявления метрической системы обязательной к применению во всех коммерческих сделках во всех странах Европы в XIX веке, мерой поштучного счёта однородных предметов, равная 12, была *дюжина*. Впервые упоминается в нижненемецкой форме *dosin* в Уставе Новгородского ганзейского двора:

de jungen in den kleten solen vorcopen [...] paternostere bi cleynen dosinen [ученики должны продавать в клетях [...] четки – малыми дюжинами]².

Так что не исключено, что уже тогда слово употреблялось русскими в повседневном общении с иностранцами, хотя свободная энциклопедия Википедия сообщает, что

впервые в русском языке слово *дюжина* упоминается с 1720 года. Первоначально оно использовалось моряками. Слово заимствовано из французского *douzaine* или итальянского *dozzina*, которые в свою очередь произошли от латинского *duodecima*³.

Нидерландская исследовательница Николин фан дер Сейс опубликовала в работе *Календарь нидерландского языка* [Sij's 2006: 36–38] список из 26 слов так называемой ганзейской лексики. Некоторые слова из этого списка заимствованы русским языком. В Баварской государственной библиотеке находится миниатюра руки фламандского мастера Симона Бенинга (1483–1561) с изображением механизма для захватывания, подъёма и перемещения тяжестей в городе Брюгге, название которого по-голландски звучит *kraan*. Слово образовано переносным употреблением названия птицы *kraan* (‘журавль’) на основе сходства по форме. Известно, что *журавль* в русском языке тоже употребляется в значении приспособления для облегчения подъёма ведра из колодца: *колодезный журавль*. Кран в Брюгге установлен был в 1288 году

² *Vorratshaus (Novgorod 1355–1361): Die IV. Schra des Petershofes*, in: *Quellen zur Hanse-Geschichte*, B IV 1, с. 326–345.

³ Электронный ресурс. Режим доступа: <ru.wikipedia.org/wiki/Дюжина>, дата доступа: 19.12.2011.

и предназначался для разгрузки французских вин. Для поднятия и уборки якоря на судне тоже применяют кран, который в Петровские времена называли *крамбалком* (< нидерл. *kraanbalk*).

Слово *kraam*, которое возникло в нижненемецком языковом ареале (в какой части – голландской или немецкой – установить трудно), тоже отнесено к так называемой ганзейской лексике. Первоначально означало парусину, которая служила как заслона от дождя. *Словарь немецкого языка* в качестве добавочной информации сообщает, что *telt* на фризском диалекте означает большую торговую палатку, а *krâm* – меньшую⁴. Представляется интересным, что и отраженное в словаре Владимира Даля диалектальное *крамарить* определяется как ‘торговать по мелочи’ [Даль 1905, т. 2: 473], а территориально ограниченное *крамарь* как ‘мелочник, разносчик или лавочник, торгующий щепетильным, бабьим товаром; иголочник, щепетильник, мохрятник’ [Даль 1905, т. 2: 473].

К ганзейской лексике из нижненемецкого языкового ареала Николин фан дер Сейс относит и слово *stapel* в значении ‘складочное место’ [Sijs 2006: 37]. Толковый словарь нидерландского языка, в котором принят исторический принцип расположения многозначного заглавного слова, дает следующие значения слова *stapel*:

- 3) ровно сложенный ряд чего-л. [...]; 4) (историзм) место хранения товаров; – склад: *Лёйк*⁵ был общим складом (*algemeen stapel*) рейнландских товаров; 5) (историзм) право на хранение товаров: *Брюгге* имел *стапель* на все товары, которые прибывали в порт города *Слэйса*; 6) сооружение для постройки судна и спуска его на воду [VD 1992: 2881].

Интересно отметить, что франц. *étape* ‘этап, переход, место остановки’, заимствовано из нидерландского *stapel* ‘складочное место’.

Сложный характер взаимодействия между устной и письменными формами заимствований из нижнемецкого языкового ареала находит в русском языке отражение в орфографической и орфоэпической вариантности *ст* – *шт* позиции звука [st] в начале нидерландского заимствования: *стапель* – *штабель*. Отсюда и бифуркация в этимологии слова: *Словарь русского языка* в 4-ых томах выводит этимологию слова *стапель* ‘сооружение для постройки судна’ от голландского – *stapel* [Словарь русского языка 1999, т. 4: 543], а этимологию *штабель* (‘равно сложенный ряд чего-л.’) от немецкого – *Stapel* [Словарь русского языка 1999, т. 4: 687].

В этом ряду и нидерландские заимствования уже постганзейского периода: *статский* – *штатский*, *стат генерал* – *Генеральные штаты* (высший законодательный орган Нидерландов *Staten-Generaal*). Впервые упоминается в русской транслитерации в хранящемся в Московском Главном Архиве

⁴ *Das Deutsche Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*, auf CD-ROM und im Internet, gefördert durch die Deutsche Forschungsgemeinschaft, Berlin, Bd. 11, Spalte 1986.

⁵ *Льеж* (франц. *Liège*), нидерл. *Luik* (*Лёйк*).

Министерства Иностранных Дел рукописном источнике *Голландского двора книга 1675–1676 гг.*:

Великий государь высококомочных господ Стат Генерал одновладельческих волных Соединенных Недерландов и Гендрика Вилгелма князя Оранского посол Кондраций фон-Клинкин и дворяне вам, великому государю, челом ударили [Лист 198]⁶.

К одному из самых ранних заимствований из нидерландского языка следует отнести слово *kontor*, известное сегодня в русском языке как *контора*. Восходящее в XIII столетии к французскому *comptoir* ‘расчётный стол’, слово означало первоначально в нидерландском языке ‘шкаф для хранения документов’ [VD 1992: 1366]. Со временем закрепилось в языке как *kontor* в значении ‘контора’, ‘канцелярия’, ‘административный отдел’. Поскольку во французском языке для обозначения этих понятий имеется слово *bureau*, то по своему значению и по внешней форме русское *контора* является заимствованием из нидерландского языка и никак французского, как полагают некоторые этимологи. Анзейской конторой – именно так называли во времена расцвета немецких и североевропейских ганзейских городов русские купцы торговое поселение иностранцев в Новгороде.

Непосредственно связаны с ганзейскими конторами были *клерки* – делопроизводители. Заимствованное из латыни Средних веков *clericus* от *clerus* ‘духовенство’, получает в средневековой Франции и Англии значение ‘духовное лицо’. В отличие от этих стран, термин получает в нидерландскоязычном ареале дополнительное значение ‘школяр’, ‘студент’, ‘секретарь’, ‘делопроизводитель’ [Franck 1971: 313]. Должность клерка существовала уже в XIII веке при дворе фландрских графов.

Поскольку это западнофландрские купцы из Брюгге основали в XIII веке лондонскую ганзейскую контору, то вполне вероятно, что тогда в английский язык попало и слово *clerck* в значении ‘секретарь’, ‘делопроизводитель’. Термин *clerck* упоминается в словаре нидерландского типографа-издателя Кристофа Плантейна (1573 год) в значении *scriptor* – ‘писарь’. В XV столетии все ганзейские конторы имели уже своих клерков [Schubert 2002: 4], за исключением Новгорода, где его функции возлагались там на священника.

Должность клерка существовала в административных учреждениях нидерландского морского флота: *klerk admilitariteit*⁷. На нидерландских судах должность просуществовала по крайней мере до 1883 года. Существовала эта должность и в русском флоте:

⁶ Главный на русском языке источник о посольстве Кунраада ван-Кленка – Голландского двора книга 1675–1676 гг. № 9 – хранящаяся в Московском Главном Архиве Министерства Иностранных Дел, представляет собою большой рукописный том, более чем в 600 страниц, писанных разными почерками, разгонистою и, в большинстве случаев, очень четкою скорописью.

⁷ См.: *Admiraliteit in Friesland – Dokkum 1601. Notulen- en resolutieboek van het zeeaktoor voor convoyen en licenten – bewaard gebleven dankzij van Beyma thoe Kingma – uitgegeven door M.H.H. Engels Leeuwarden, ME, 2000.*

По допросу клерка, обвиняемого въ сочиненіи имъ „фальшивой выписки изъ следственного дела”, и матроса и плотника по делу объ убійстве⁸.

К лексике ганзейского периода относится и слово *фрахт* (нидерл. *vracht*) – ‘груз’, ‘воз’, ‘фрахт’, зафиксированное в нидерландском языке в 1286 году в значении ‘плата за перевозку грузов или пассажиров различными видами транспорта’ [VD 1992: 3477]. Аналогичное значение получило слово и в русском языке:

Великая река мелела [...] Фрахты падали до полутора копеек [Л. Леонов, *Дорога на Океан*, Москва 1971, с. 51].

С развитием оптовой торговли в XVI веке, центром которой стал Антверпен, широкого распространения в ганзейском языковом ареале получило понятие *takelaar* (производное от глагола *taken* ‘делать’) вытеснившее нижненемецкое *underkoper* (‘посредник’). Французским языком слово заимствовано было ещё раньше в форме *maquerel* со значением ‘сутенёр’, ‘сводник’. Со временем использовано для названия морской рыбы: *makreel* ‘макрель’ (*Scomber scombrus*), поскольку согласно старой легенде рыба эта считалась своего рода сводницей самцов и самок сельди [Sij's 1998: 84].

Словарь Даля толкует заглавное слово *маклер* как

на биржах и пристанях, посредник между продавцом и покупщиком, записывающий и укрепляющий сделки; вообще, избираемый купечеством присяжный, для записки в маклерскую книгу всех торговых сделок и договоров, какие будут явлены [Даль 1905, т. 2: 757].

Маклерам поставлялось в обязанность давать точные и верные сведения, необходимые для составления *прейс-курантов*, по товарам, ценным бумагам, дисконту, вексельному курсу и пр.:

Прейсь-куранты печатаются въ местной газет [...] основаніи ихъ составлять преись-куранты и курсовые листы [*Ученые записки Императорского Юрьевского университета*, т. 1].

Толково-исторический словарь нидерландского языка датирует заглавное слово *Prijs Courant* 1522 годом. По этимологическому составу первая часть термина восходит к старофранцузскому *pris* – ‘стоимость, цена’ [Franck 1972: 522). Дифтонгизация корневого гласного [i > ei] осуществилась уже в XIII–XIV веках в брабантском и восточнофламандском ареалах, то есть там, где по выражению Теодора Фрингса находится „разграничивающая линия *Romania* и *Germania*”. Немецкий словарь сообщает, что в XVI веке нидерландское *prijs* заимствуется немецким языком.

Вторая часть термина – *courant* – восходит тоже к французскому языку со значением ‘ходкий, ходовой (товар)’. Особенно высокую динамику упо-

⁸ Онлайн, библиотека Царское село: 1888. Описание дел Архива Морского министерства. За время с половины XVII до начала XIX столетия. Том 5, 387.

требления термин *Prijs Courant* набрал в нидерландском языке за время существования монопольной торговой Объединённой Ост-Индской компании (1602–1798). В немецком языке *Preiskurant* получил территориальное ограничение в своём употреблении и применяется в Австрии в отличие от *Preisliste* в литературном немецком языке в Германии. По-французски термин звучит *Liste des prix*. Таким образом, русское *прейс-курант* в значении ‘справочник цен по видам и сортам товаров или по видам услуг’ заимствовано из нидерландского языка.

Заимствование *courant* получает в нидерландском языке значение ‘газета’. Первая газета на нидерландском языке *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c.* вышла в Амстердаме в 1618 году. Для создания местного колорита слово использовалось и в русском языке:

Онъ сель въ кресло у топившагося камина, надеть круглыя железныя очки, закурилъ трубку и началъ просматривать новыя голландскіе куранты, отмечая карандашемъ на поляхъ, что надо переводить въ русскія ведомости. Опять вынулъ книжку и записаль: „О счастья и...” [Д.С. Мережковский, *Антихрист*, Москва 1906].

К допетровской лексике в русском языке следует отнести, на наш взгляд, и названия помещений для хранения товара. *Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка* (Александр Чудинов, Санкт-Петербург 1910) и словарь-гlossарий *Термины российского архитектурного наследия* (Владимир Плужников, Москва 1995) подают заглавное слово *шпейхер* как заимствование из немецкого *Speicher* со значением ‘крупное здание для складирования товаров’. Нидерландские этимологи считают, что встречающаяся уже в Салической правде (лат. *lex Salica*) – правовом кодексе салических франков (507–511) – старогерманская форма *spiker* является искажением латинского *spicarium* (< *spica* – ‘зерно’) [Franck 1971: 644]. Язык документа – вульгарная латынь с вкраплениями франкских слов, которые считаются одними из наиболее ранних упоминаний старонидерландского языка. *Spijker* в значении ‘амбар’ встречается по всему нидерландскоязычному ареалу, особенно на севере и востоке, т.е. в ареале нижненемецкого языка.

В XIV веке благодаря обширным торговым отношениям ганзейский Данциг сделался главным агентом Голландии по хлебной торговле. В начале первой половины XV века в Данциге было много помещений, предназначенных для хранения купеческих товаров, которые назывались там *spiker* или *speicher* (‘амбар’, ‘склад’), есть там даже одноименный остров – *Speicher-Insel* [Posthumus 1953: 253]. На острове Складов (пол. *Wyspa Spichrzów*, нем. *Speicherinsel*) находились в основном зерновые амбары.

Когда голландские купцы и судовладельцы братья Де Мушерон основали в 1585 году торговую факторию у монастыря Михаила Архангела, то по их заказу были построены

„гостины хоромы”, где Англичане и Голландцы, по данной издавна им привилегии, складывали свои товары, отдельно от прочих [Огородников 1890: 64].

Из Голландии ежегодно отправлялись два торговых флота, в количестве 30 судов грузоподъемностью 200–400 тонн, первый 5–6 июня, второй – в июле к началу первой русской Маргаритинской ярмарки (1 сентября по старому стилю). Англичане, в свою очередь, отправляли в Архангельск ежегодно 4–5 судов [Blok 2008: 302].

Склады и амбары эти по-голландски назывались *pakhuizen*. Происхождение составной части *pak* невыяснено, широкое распространение слово получило в германских и романских языках благодаря торговли шерстью [VD 1995: 2201]. В фламандском диалекте нидерландского языка *pak* ('тюк, пакет') засвидетельствовано в 1199 году и слово является самым ранним заимствованием из голландского языка в английском (1225 год) (Online Etymology Dictionary).

В современном нидерландском языке *pak* означает: 'пакет', 'узел', 'пачка', 'тюк', 'вьюк', 'костюм', 'пиджачная пара', 'кипа'. В значении 'тюк', 'вьюк' заимствовано русским языком в Петровскую эпоху:

когда флот будет подыматься, дабы паки их немедленно можно было на корабли вскорс собрать [*Книга устав морской*, 1720 год].

На завершение следует сказать, что русский язык особенно активно пополнялся за счет нидерландского языка в Петровскую эпоху. В первую очередь это касалось морской лексики. Говоря о морской терминологии в целом, необходимо отметить, что большая часть терминов, относящихся к оснастке корабля и управлению им, взята из нидерландского языка, кораблестроительные же термины по большей части английского происхождения, хотя и те и другие введены главным образом Петром I, то есть в начале XVIII века, при создании регулярного боевого флота России.

Библиография

- Водарский Я.Е. (1961). *Из истории создания Главного магистрата*. В: *Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России*. Москва.
- Даль В. (1905). *Словарь великорусского языка*. В 4 т. Санкт-Петербург–Москва.
- Клейнберг И.Э. (1981). „Веревка” как мера длины сукна в Новгороде XV в. В: *Вспомогательные исторические дисциплины*. Т. 12. Ленинград.
- Милюкин А.С. (1909). *Приезд иностранцев в Московское государство*. В: *Из истории русского права XVII и XVIII веков*. Санкт-Петербург.
- Огородников С.Ф. (1890). *Очерки истории города Архангельска в торгово-промышленном отношении*. Санкт-Петербург.
- Словарь русского языка* (1999). Ред. А.П. Евгеньева. В 4 т. Изд. 4. Москва.
- Фасмер М. (1986). *Этимологический словарь русского языка*. Ред. Б.А. Ларин. В 4 т. Изд. 2. Москва.
- Franck J. (1971). *Franck's Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*. Den Haag.

- Hendriks P., Schaeken J. (2006–2008). Electronic text edition of *Tönnies Fenne's Low German Manual of Spoken Russian*. Pskov 1607. Version 1.1. Available [online], <<http://www.schaeken.nl/lu/research/online/editions/fenne11.pdf>>. Retrieved on 10th July, 2008.
- Henn V. (2009). *Het ontstaan van de Hanze*. B: Koggen, kooplieden en kantoren. *De Hanze, een praktisch netwerk*. Groningen.
- Kiliaen C. (1972). *Etymologicum teutonicae linguae*. Ed. F. Claes. Den Haag.
- Mühle E. (1997). *Zur Frühgeschichte Novgorods. Von den Anfängen bis gegen Ende des 12. Jahrhunderts*. B: *Transit Brügge – Novgorod: eine Straße durch die europäische Geschichte*. Bottrop.
- Peters R. (1973). *Mittelniederdeutsche Sprache*. B: *Niederdeutsch. Sprache und Literatur*. Neumünster.
- Posthumus N.W. (1953). *De Oosterse Handel te Amsterdam*. Leiden.
- RaffZoll (1977). *Die Raffelstetter Zollordnung (904/906). Quellen zur deutschen Verfassungs-, Wirtschafts-, und Sozialgeschichte bis 1250*. B: *Freiherr vom Stein – Gedächtnisausgabe*.
- Sijs N. van de (1998). *Geleend en uitgeleend. Nederlandse woorden in andere talen & andersom*. Amsterdam–Antwerpen.
- Sijs N. van de (2006). *Calendarium van de Nederlandse taal*. Den Haag.
- VD (1992). *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. Utrecht–Antwerpen.

Summary

Lexical Borrowing from Dutch in Pre-Petrine Russia

The article analyzes the borrowing from the Dutch language taking into account the etymological and historical aspects.

The origins of relations between Russia and the Netherlands lie in those distant times, when the European system of political, trade and other relations developed itself. The beginning of this relationship can perhaps be traced back to the example of Staraya Ladoga, city in northern Russia, which for eight centuries before the founding of St. Petersburg in 1703, was the first key port on the main trade route of ancient Russia “from the Vikings to the Greeks”.

In the beginning of the XII century merchant guilds have begun nucleation alliance of cities, mostly in the basin of the North and Baltic seas, the so-called Hanseatic League. Since the main centers of which activities were carried out of the Hanseatic League was North and East Germany, the Netherlands, respectively, then the language of communication of the Hanseatic League was Low German. This article discusses the scope of the term “German”, which is characterized by considerable inconsistency. In modern Netherlandistic to refer to this controversial use the term bifurcation, which is derived from Latin *bifurcus* – “forked”. Dialects of Low German are widely spoken in the northeastern area of the Netherlands (Dutch Low Saxon) and are written there with an orthography based on Dutch orthography.

Анатолий Липов

Институт философии РАН

СЛОВО В ФИЛОСОФСКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ АЛЕКСАНДРА ПОТЕБНИ

Key words: philosophical, the linguistic theory of language by Alexander Potebnia, language as an activity, value of thought and language, Kharkiv psychological school of literary criticism

Проблемы, связанные с языком постоянно присутствуют в тематике философского анализа. Лексика, фонетика и др. особенности языка находится в состоянии непрерывного изменения в соответствии с языковыми законами. Существовая в постоянном движении язык, непрерывно развивается, совершенствуется, имея свое настоящее, прошлое и будущее, при одновременном обогащении языкового словаря как одного из важнейших факторов развития языка и свидетельство его динамического характера.

Однако проблемы взаимосвязи языкового отражения, с одной стороны и социально-культурных, исторических его форм и философской антропологии еще только ставятся. В 70–80-е годы XX века подобный подход нашел свое отражение в концепциях „понимания” (Владимира Филатова, Евгения Быстрицкого), „истолкования текста” (Вилена Горского), попытках рассмотрения языка как знакового средства (в работах Анатолия Коршунова, Вячеслава Мантатова и др.)¹. К концу XX века язык как знаковая система перестает быть в центре исследовательских интересов. В последнее время в значительной степени продвинулись исследования в изучении как отражательной функции языка в связи с его знаковыми логико-семантическими, так и коннотативными особенностями и свойствами, представляющие собой многогранный лингво-психологический феномен. Философия языка и лингвистика начинает тяготеть к соединению с психологией и социологией, объявляя язык человека (наряду с ощущениями, восприятием, памятью, эмоциями, мышлением)

¹ См. напр. А.М. Коршунов, В.В. Мантатов, *Теория отражения и эвристическая роль знаков*, Москва 1974.

одной из когнитивных способностей, а лингвистику – частью междисциплинарной науки когнитологии (когнитивистики)². Подобный ракурс философского исследования неизбежно смыкается с изучением языковых явлений не только в области лингвистики, языкознания, искусствоведения, но и в теории и психологии искусства, этнологических и антропологических исследованиях.

В то же время сама история психологии и лингвистики с очевидностью свидетельствует о том, что подобная постановка вопроса характеризуется относительной новизной. Уже на рубеже XIX–XX веков многие известные теории языкознания, литературоведения, эстетики уделяли значительное, едва – ли не основное внимание разработке лингво – психологических аспектов проблемы соотношения мышления и языка, психологической структуре слова, художественного выражения и высказывания, проблеме „внутренней речи” и „формирования мысли посредством слова”, материалом которых является словесная ткань. И в этом эволюционном исследовательском движении, как философия языка, так и собственно языкознание всегда охотно вступали в контакт с другими науками – как гуманитарными, так и естественными.

Помимо смыкания языкознания с биологией, социологией, психологией, правомерно упомянуть в качестве наглядного примера бум математической лингвистики в 1960-е годы, неизбежно сопровождавшийся наводнением лингвистических исследований терминами науки – донора. Однако сама проблема взаимоотношения языка и мышления в качестве философско-фундаментальной была поставлена значительно раньше. В России начало как теоретической, так и эмпирической разработки этих проблем знаменуется фундаментальными исследованиями Юрия Тынянова, Виктора Виноградова, Дмитрия Овсяннико-Куликовского и Александра Потебни. Волна публикаций из наследия отечественных мыслителей в начале 90-х годов XX века позволила читателям нередко впервые „открывать” для себя малодоступных ранее Владимира Соловьева, Павла Флоренского, Николая Бердяева, Густава Шпета и др. В эти же годы выходят в свет сборники *Слово и миф* (1989) и *Теоретическая поэтика* (1990) Потебни.

Следует заметить, что появлению на этой волне сборников избранных трудов Потебни не предшествовал и не сопутствовал тот общественный ажиотаж, который часто обрамлял публикации данного рода. Относительная скромность выхода в свет работ Потебни объясняется не только главным образом филологической направленностью его работ и тем фактом, что основ-

² См. В.З. Демьянков, В.В. Воробьев, *Лингвокультурология (теория и методы)*, Москва 1997; М.М. Копыленко, *Основы этнолингвистики*, Алмааты 1995; В.З. Демьянков, *Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода*, Вопросы языкознания 1994, № 4, с. 17–33; З.Д. Попова, *Семантическое пространство языка как категория когнитивной лингвистики*. Вестник ВГУ. Серия 1, Гуманитарные науки 1996, № 2, с. 64–70; A. Assmann, *Kultur als Lebenswelt und Monument*, Frankfurt a. M. 1991.

ные его труды впервые увидели свет в 1860–1890-х годов, несколько раньше до появления фундаментальных философских работ Соловьева, Флоренского или Бердяева. Несмотря на публикацию, или, точнее – переиздание его трудов в 90-е годы уже XX века, этот авторитетнейший в предреволюционные десятилетия языковед и поныне останется для российских читателей неким „знакомым незнакомцем“, продлевая сформированное в 20-е годы и бытующее, к сожалению, до сих пор по инерции деформированное и упрощенное восприятие концепции Потебни как якобы „незавершенной“ системы, „недоработанность“ и внутреннее несовершенство которой требуют „не преувеличивать“ ее значимость.

Ни в коей мере не умаляя фундаментальность и значимость для литературоведения и лингвистики работ Тынянова, Виноградова и др. известных языковедов и лингвистов, отметим, тем не менее, что в свете современных представлений о психологических составляющих соотношения мышления и языка, формирования мысли посредством слова, „речевого мышления“ и др. наиболее значительное место в истории лингвистики занимает так называемая харьковская психологическая школа литературоведения, являющим собой направление, поднявшееся в свое время к наиболее объемлющим лингвистическим, философским и культурно-антропологическим обобщениям языковых явлений, представленная именами Овсянико-Куликовского и главным образом Потебни³, концепцию языка которого, наряду с концепцией языка Константина Аксакова, Алексей Лосев в „Предисловии“ к своей работе *Философии имени* назвал прекрасными.

Подобная высокая оценка заслуживает, безусловно, более полного цитирования. В примечаниях к *Философии имени* Лосев пишет:

Наша диалектика человеческого слова ближе всего подходит к тому конгломерату феноменологических, психологических, логических и лингвистических идей

³ Александр Афанасьевич Потебня (1835–1891) – один из выдающихся ученых-лингвистов, украинский и русский филолог, славист конца XIX века, член-корреспондент Петербургской АН (1877), оставивший глубокий след в самых разных областях научного знания – лингвистике, фольклористике, мифологии, эстетике, литературоведении и др. Разрабатывал проблемы теории словесности, фольклора и этнографии, а также общие вопросы языкознания – морфологии, фонетики, синтаксиса, семасиологии.

Потебня родился 22 сентября 1835 года на хуторе Манев, близ села Гавриловка Роменского уезда Полтавской губернии. Начальное образование он получил в польской гимназии города Радом, которую окончил не только с отличием, но и с прекрасным знанием польского языка, немецкого и латыни. В 1851 году Потебня поступает на юридический факультет Харьковского университета, через год переводится на историко-филологический факультет, который заканчивает в 1856 году. Здесь же он защитил магистерскую: *О некоторых символах в славянской народной поэзии* (1861) и докторскую: *Из записок по русской грамматике* (1874) диссертации, здесь же, став профессором кафедры русской словесности, работал до самой смерти 11 декабря 1891 года.

Основные изданные произведения: *К истории звуков русского языка*, Харьков 1876; *Слово о полку Игореве. Текст и примечание*, 2-е изд., Харьков 1914; *О некоторых символах в славянской народной поэзии*, Харьков 1914; *Мысль и язык*, Одесса 1926; *Из записок по русской грамматике*, в 2-х томах, Москва 1958; *Эстетика и поэтика*, Москва 1976; *Слово и миф*, Москва 1989; *Теоретическая поэтика*, Москва 1990.

и методов, который характерен для прекрасного исследования А.А. Потебни *Мысль и язык* [...], внося в него, однако, диалектический смысл и систему⁴.

В примечаниях к *Диалектике художественной формы* Лосев также отмечает, что одним из его предшественников был Потебня,

развивший замечательное учение о взаимоотношении мысли и языка, если освободить его от ненужных психологических привнесений, и утверждающий, что „слово есть самая вещь“, что „язык есть средство не выражать уже готовую мысль, а создавать ее“, что оно – орган самосознания, начало, организующее понимание вещи и т.д.⁵.

Потебня считал свой метод психологическим, и к таковому направлению относит Потебню история языкознания, однако Лосев полагал, что метод Потебни вовсе не психологический, а конструктивно-феноменологический; сам же Потебня, по мысли Лосева, не понимая этого, лишь пользуется психологическими терминами вроде образа, апперцепции, однако, „вкладывая в них совершенно не – психологический смысл“⁶.

Теоретическим вопросам языкознания посвящены книги Потебни *Мысль и язык* (1862) и *Из записок по русской грамматике* (1874). Украинский лингвист считал язык отражением народной психологии и отрицал связь грамматики с логикой, но это не мешало ему признавать единство языка и мышления. В вопросе о языке и мышлении он оставался на позициях Вильгельма Гумбольдта. Особенно примечательно то, что Потебня не ограничивался психологическим истолкованием языка и речи, а стремился вскрыть специфику языка как особой системы. В результате этого ему удалось по-новому поставить вопрос о слове, грамматической форме и частях речи и обнаружить существенные специфические свойства этих явлений языка.

Не случайно, видимо, в современной научной литературе лингвистическая теория Потебни именуется одновременно и лингво-философской и лингво-психологической теорией языка, ибо исходным и ключевым ее основанием является положение об эвристической функции языка как средства не только выражать готовую мысль, но и создавать ее. Такого рода, как бы мы сейчас сказали, „живой“ постановкой научной проблемы Потебня и его последователи наиболее близко подошли в свое время к наиболее, если так можно сформулировать – адекватно-научному пониманию природы внутренней речи, формированию мысли посредством слова, предвосхищая в этом плане соответствующие изыскания и теоретические находки и гипотезы Льва Выготского и Михаила Бахтина.

При этом одним из существенных моментов, определяющих ее значимость и теоретическую ценность являлась тенденция к сближению в изучении языковых явлений сразу нескольких научных дисциплин – лингвистики,

⁴ См. А.Ф. Лосев, *Форма. Стил. Выражение*, Москва 1995, с. 191.

⁵ Ibidem, с. 193.

⁶ Idem, *Диалектика художественной формы*, Москва 1927, с. 157.

эстетики, психологии и той области, которая сравнительно недавно оформилась в новый раздел научного знания, именуемый этнопсихологией. Одновременно в основу лингвистической теории Потебни закладывается одна из перспективных идей Гумбольдта о языке как деятельности, положение о том, что посредством языка человек не только создает, но и видоизменяет содержание своей мысли.

С 1874 годом Потебня становится широко известен не только всей ученой России, но и далеко за ее пределами, как выдающийся специалист по славянской филологии, крупный ученый с оригинальными, смелыми гипотезами, способный подтвердить каждый свой вывод многогранным и скрупулезным анализом огромного количества фактического материала. В 1875 году он избирается членом-корреспондентом Академии наук и действительным членом Общества любителей русской словесности при Московском университете. В этом же году ему присуждается Ломоносовская премия. Наиболее широкую известность ему приносят труды *К истории звуков русского языка* (1876–1883), *Слово о полку Игореве – текст и примечание* (1876). Потебня был создателем или в той или иной мере стоял у истоков современных подходов к этно- и социолингвистике, фонетике, исторической диалектологии, семасиологии, культурной антропологии.

Довольно значительный период времени в отечественной, главным образом научной литературе украинский языковед воспринимался как главным образом как ученый-лингвист и значительно реже воспринимался как культуролог и философ, невзирая на то, что его лингвистическая концепция обозначалась как лингво-философская и лингво-эстетическая. Между тем тематика его изысканий как исследователя чрезвычайно синтетична и не ограничивалась исключительно лингвистическим или культурологическим анализом языковых явлений, выходя далеко не только за пределы языкознания и культурологии.

Научный метод Потебни предполагал рассмотрение в единстве не только лингво-философских, но и культурно-исторических, фольклористских, литературных, этно- и социально-психологических явлений одновременно, что делает его в известной мере уникальным, не утратившим и поныне своей теоретической значимости инструментом для современного анализа языковых художественных явлений в самом широком методологическом исследовательском контексте. Не случайно исходные методологические позиции украинского лингвиста во многом связаны с теоретическими посылками одного из основоположников сравнительно-исторического языкознания Гумбольдта, выдвинувшего на первый план проблемы исследования соотношения мышления и языка. Уже в начале своей научной деятельности Потебне удалось в достаточной степени глубоко осмыслить широту взглядов Гумбольдта на язык как на область, где постоянно пересекается и сопрягается объективное и субъективное, индивидуальное и социальное. Именно поэтому он изначально

принимает, казалось бы, парадоксальные утверждения Гумбольдта о том, что „всякое понимание есть, вместе непонимание, всякое согласие в мыслях – вместе разногласие”⁷.

Анализируя труды выдающихся западноевропейских ученых – Гумбольдта, основоположника современной теоретической лингвистики Хеймана Штейнталя, немецкого языковеда, одного из основателей психологического направления в языкознании Карла Беккера – представителя, так называемого, логического направления в языкознании, Потебня говорит о происхождении языка, связи языка и мышления, в котором они находятся в тесно связи, образуя единство. Чтобы уловить свои душевные движения, отмечает он, чтобы осмыслить свои внешние восприятия человек должен каждое из них объективировать в слове и слово это привести в связь с другими словами. В этом плане слово является необходимым элементом для преобразования „низших” форм мышления в понятия.

Опираясь на Готхольда Лессинга в анализе внутренней структуры словесного художественного образа и реализуя, тем самым, классическую лингвистическую традицию, Потебня в то же время разделяет и развивает идею Гумбольдта о том, что „язык, в сущности, есть нечто постоянное” и в то же время „в каждый момент исчезающее явление”, что он „есть не мертвое произведение, а деятельность”. Основываясь на классическом представлении о том, что язык есть знак, обозначающий некую внешнюю или внутреннюю реальность, Потебня прослеживает в своих работах – как именно происходит это обозначение, как образ предмета переходит в понятие о предмете, каким образом формируются или утрачиваются в образе его предметные, смысловые или художественные признаки.

Отсюда и простирается его пристальный интерес к анализу соотношения мышления и языка, анализу психологической структуры слова, художественного выражения и высказывания, лингвистическому и психологическому анализу природы художественной образности, ритмическим компонентам языковых художественных структур, соотношению между художественным словом и художественным произведением, а также попытки „установления противопоставления между прозой и поэзией”. Именно этими положениями в значительной степени и определяется круг его основных лингвистических идей и положение об эвристической функции языка как особого рода духовно-практической деятельности, как средства не только выражать готовую мысль, но и создавать ее. Данная концептуальная установка предопределяет в дальнейшем у Потебни, как лингвиста, и вывод о том, что язык и мышление образуют диалектическое противоречие, в котором язык, при определяющей роли мышления выступает как относительно самостоятельное явление. И как форма мысли и, в то же время, как средство ее формирования, ибо слово в его понимании, суть – творческий акт речи

⁷ А.А. Потебня, *Слово и миф*, Москва 1989, с. 40.

и познания и есть „выражение мысли лишь настолько, насколько служит средством к ее созданию”⁸.

В этом плане в его понимании коммуникативный процесс, безотносительно к тому, идет ли речь о живом общении или же о восприятии художественного слова неизбежно внутренне, имманентно противоречив. Любое понимание всегда предполагает непонимание, поскольку каждый акт восприятия слова, каждое речевое высказывание – творческий акт и несет на себе как таковой черты неповторимости. Но, в то же время, „речь нераздельна с пониманием, ибо не является только личной принадлежностью субъекта”⁹. Основопологающее понятие лингво-философской концепции слова Потебни – понятие внутренней формы слова, которая мыслится лингвистом как единство трех элементов – единства членораздельных звуков (внешнего знака значения), представления (внутреннего знака значения) и самого значения. Важнейшей же категорией в этой трехчленной структуре слова является понятие внутренней формы или представления – понятия, стоящего в центре лингвистической поэтики Потебни. Внутренняя форма образно и живописно выражает значение слова, она источник образности языка и, одновременно – главный инструмент появления новых слов.

Под внутренней формой слова Потебня подразумевал признак предмета, который лег в основу его наименования. Слово, в его понимании, не может выразить все свойство и качество обозначающего предмета, оно лишь показывает один из его признаков. Например, слово *подснежник* указывает на известный цветок, у которого много качеств и свойств, но само слово называет только один его признак – тот, что находится под снегом. Вот такое название или представление и является внутренней формой слова. Внутренняя форма, таким образом, выступает как способ передачи значения.

Умозрительно внутреннюю форму, таким образом, можно представить как образную форму концентрации его значения, представленную каким-то определенным признаком или символом. Ее можно воспринимать как образ, поэтическое представление, позволяющее сконцентрировать, представить в нем все значение предмета, явления, процесса в единичном и обобщенном виде. Она – центр образа, наиболее общий и обобщенный его признак сливающий слово и художественный образ в единое целое. Слово, сохраняющее все три элемента внутренней формы, в понимании ученого, есть образное, поэтическое слово. Прозаическое слово непосредственно, без связи с представлением, сочетает образ и значение. Слово же, совершенно независимое от своего сочетания с другими словами, сходным по общему признаку есть выражение суждения. В этом плане язык науки – высшая ступень прозаичности языка. Это язык, оперирующий значениями, возведенными в степень понятия.

⁸ Idem, *Мысль и язык*, Одесса 1926, с. 126.

⁹ Ibidem, с. 153.

Тем самым внутренняя форма мыслится им как средство познания нового, но не путем научной абстракции, а подведением новых впечатлений под уже имеющийся образ. При непосредственном возникновении слова, пишет Потебня, каждое слово уже имеет свою внутреннюю форму. Но со временем многие слова ее утрачивают и о внутренней форме слова приходится лишь гадать. Иначе почему, скажем, дерево дуб было названо дубом, а не иначе. По мысли лингвиста, мыслительно-речевой акт является в то же время и индивидуально-психическим творческим актом. Однако в речевой деятельности, наряду с индивидуальным началом участвует и социальное начало – это язык, выступающий как объективированная мысль. Слово и художественный образ в его понимании должны быть слиты в единое целое, бестелесный образ, по его выражению, улетучивается в мир теней. Слова, не подчиненные организующему принципу целого подобны осколкам. Поэтичность слова это его образность. Внутренняя же форма, по мысли Потебни,

выражая собой один из признаков познаваемого чувственного образа, не только создает единство образа, но и дает значение этого единства, она есть не образ предмета, но образ образа, то есть представление¹⁰.

Слово любого языка выражает не все содержание мысли, но есть лишь один из его признаков, одно из значений. Внутренняя же форма в языке осуществляет преемственность предъявленного значения слова с предыдущим, она указывает на прежнее, исходное его значение. Причем преемственность внутренней формы слова можно ощущать и проследить до тех пор, пока ясно происхождение очередного значения слова в „этимологической смысловой цепочке”. Ближайший ученик и последователь Потебни Овсянико-Куликовский, поясняя трактовку им понятия внутренней формы приводит в качестве наиболее яркого и образного сравнения в этой связи слово *молокосос*. Помимо изначального, прямого смыслового обозначения существует и так называемое сравнение, перенесение, обозначающее и характеризующее, скажем, социально-незрелого молодого человека. Вслед за Потебней Овсянико-Куликовский именует подобные слова „словами с внутренней формой”, где представление навязывается самим словом.

С категорией „внутренней формы” Потебня связывает далее и понятие поэтичности. Изначальная ее основа – сам язык, но поэтично, то есть содержит в себе некоторое художественное значение не любое слово, но только сохраняющее свою внутреннюю форму. Как эстетическое и художественное свойство поэтичность, по мысли филолога, теряется при отсутствии наглядного значения слова. Более того – слово, потерявшее свою внутреннюю форму безобразно. Если субъект воспринимает в слове некий звуковой комплекс и определенное содержание, но при этом в слове утрачивается связь между

¹⁰ Ibidem, с. 116. Подробно об образности у Потебни см. также: А.А. Потебня, *Из записок по теории словесности*, Харьков 1905, с. 147–149.

звук и значение, то утрачиваются и собственно образные признаки слова – основа его художественности¹¹.

Последние возникают в восприятии слова только при обусловленности его содержания другими словами, расширяя его первичное значение. Развернутые параллельные сравнения в русской народной поэзии (типа „добрый молодец” – „красна девица”), где одно слова указывает на внутреннюю форму другого, является, отмечает Потебня, наиболее наглядной иллюстрацией восстановления для сознания внутренней формы. В соответствии с подобными представлениями о внутренней структуре слова поэзия рассматривается как некий поиск и раскрытие в слове его ближайшего образно-этимологического значения, дающего возможность некоторого образного расширения, более образного и живого его применения, определяющим и придающим жизненность, образно-эмоциональную полноту, чувственную конкретность и осязаемость образному строю. При таком понимании „внутренняя форма” выступает как система отношений, проходящей различные ступени развития и меняющей свое как содержательно словесное, так и психологическое наполнение. На низших этапах развития языка она является чувством, сопровождающим восприятие и непосредственно отраженным в звуке, на более высоких ступенях – отождествляется с представлением. Тем самым „внутренняя форма” в понимании украинского мыслителя одновременно и чувство и представление, она не столько образ, сколько форма, способность, на основе которой создаются переносные значения, дающие, по мысли и выражению Потебни „простор новым мысленным массам”.

„Внутренняя форма слова”, утверждает Потебня, дает направленность мышлению на поиск множества значений слова, обуславливает и предопределяет развитие в нем значения одновременно не ограничивая пределов его применения, предоставляет возможность слову выступать в различных сочетаниях, получать переносный смысл, становиться частью сравнения и становиться тропом. Именно процесс сравнения, перенесения и смысла и значения, пронизывающих жизнь слова на всех его этапах и привносит, по мысли Потебни, элемент художественности во все более и более усложняющиеся словесные образования – в словосочетания, образы, и произведение в целом. Причем формирование нового смысла и нового значения происходит при применении слова:

В ряду слов того же корня, последовательно вытекающих одно из другого, всякое предшествующее может быть названо внутренней формой последующего¹².

Примером здесь могут служить слова – *город, огород, городить, горожанин*. Подобная сравнительная цепочка однокоренных слов, по мысли

¹¹ Idem, *Мысль и язык*, с. 126.

¹² Ibidem, с. 83.

Потебни, наглядно и доказательно демонстрирует, что каждое значение слова есть собственное, и в то же время, каждое, – производное от другого.

Отсюда далее вытекает его утверждение о том, что слово не может быть понято только лишь как средство сообщения готовой мысли, ибо слово – средство к ее созданию „есть выражение мысли настолько, насколько служит средство к ее созданию”¹³ и характерное для Потебни отношение к языку как к непрерывной деятельности, динамическому явлению, не только постоянно трансформирующему слово, но и варьирующему уровни и его поэтической образности и смыслового наполнения. Более того, в самом акте словообразования слово, в его понимании, каждый раз соответствует одному акту мысли, ибо каждый раз как оно произносится или понимается, слово имеет не более одного значения. Причем, отмечает Потебня – предыдущее значение слова есть для нас значение не только слова, которое рассматриваем, а другого. Каждое значение слова есть собственное и, в то же время каждое, – производное.

Такого рода представления украинского лингвиста на природу художественной образности, расширявшие существующие традиционные представления в его время представлялись серьезной теоретической новацией. Художественный образ рассматривался не как нечто целостное и определенное, но конструировался в соответствии с принципом собирающейся и рассыпающейся образной психологической мозаики, в которой выделялись как сущностные, формирующие саму основу образности и самой художественности слова не только некие целостные и оформленные образные комплексы, но и „более простые” образные формы, некие картинные и даже смутные образы-представления.

С проблемой образно-психологического анализа природы образа у Потебни связан также и не менее важный вопрос о полноте (не-полноте) формируемого словесного образа и сопряженная с ним проблема сгущения чувственно-эмоционального его содержания, которая в дальнейшем предопределила наиболее адекватное и объемлющее осмысление в эстетике и искусствознании сложнейших явлений художественных синестезий. В трехчленной структуре слова, отмечает Потебня, звук и значения относятся к атрибутивным его свойствам, неперменным условиям его существования. Внутренняя же форма – наиболее важный и динамичный элемент слова. Утрата ее в слове, – закономерное явление естественным образом связанное с процессом абстрагирования, образования понятий из чувственных образов.

Этот процесс приводит к возникновению прозы, а вместе с ней далее и отвлеченного мышления, науки¹⁴. Потебня полагал, что предложенная им теоретическая модель, имеющая в своей основе трехчленную структуру

¹³ Ibidem, с. 153.

¹⁴ Ibidem, с. 126.

слова, универсальна и приложима к другим видам искусства, если, скажем в пластике, анализируя известную статую правосудия

будем рассуждать таким образом – эта мраморная статуя (внешняя форма) женщины с мечом и весами (внутренняя форма), представляющая правосудие (содержание)¹⁵.

Универсальность этой формулы, по его мнению, проявляется также и в возможности на ее основе исследовать процесс художественного творчества, – от идеи к образу и далее, – к его внешнему, в материале конкретного вида искусства оформлению.

Поэтический образ, по мысли Потебни, не всегда или не в полной мере сопряжен с цельным эстетическим переживанием или чувством. Характер этого переживания может быть более или менее отчетливым или ясным. Ключевым же элементом, определяющим жизненность, образно-эмоциональную полноту и индивидуальность образному строю являются, по его выражению, „живые подробности”, „свидетели наших чувств” – чувственно-конкретные элементы художественной образности. При этом им высказывается интересное суждение о том, что изначальная упрощенность и неясность первичного образного строя любого произведения является необходимым условием его дальнейшего становления, психологически обусловлена и необходима, так как в основе значения слов, утверждает Потебня, лежат упрощенные или отвлеченные представления.

Украинский мыслитель тщательно изучал разнообразные случаи изменения степени поэтической образности слова и прослеживал в связи с этим процессы возникновения, развития и изменения различных грамматических форм. Это изучение представило фактический содержательный материал для отношения Потебни к языку как к непрерывной деятельности, динамичному явлению, постоянно трансформирующему слово и варьирующему уровни его поэтической образности, ибо слово, в его понимании не может быть понято только как средство сообщения готовой мысли, оно суть средство ее создания.

Данные исследования привели его к утверждению о том, что со словом может быть связано практически любое упрощенное представление, „а иногда слово может не выражать никакого образа вообще”. Конкретное слово может обозначать собой определенный образ, может не обозначать никакого образа вовсе, но и вызывать образ, обладающим признакам понятия, может служить также для обозначения целого ряда образов. При этом результатом смешения этого образного ряда является не смешение или умножение их, но их обобщение. Причем образная структура не усиливается с накоплением общих элементов, так как появление образа, аналогичного предшествующему

¹⁵ Ibidem, с. 135.

может даже ослабить или стирать присущие ей характерные признаки. Но всегда сохраняется то, что объединяет эти образы – слово.

Таким образом, Потебня одним из первых среди лингвистов обосновал необходимость конкретизации и индивидуализации художественного образного ряда. Отсюда далее проистекает вывод о том, что далеко не любой словесный строй является образным по своей природе, ибо слово не тождественно образу. В то же время, он обосновывает чрезвычайно важное положение о наличии эстетического, точнее, в его формулировке, – „лирического” образного элемента уже на неосознанном уровне, или, как бы мы сейчас назвали – некоем эмоциональном тоне ощущений, простейших эмоциональных переживаний, влиянии этого тона переживаний не только на художественную, но и обыденную, бытовую деятельность как на ее мотивацию, тем самым, закладывая простейшие эстетические переживания в основу человеческой чувственности вообще.

Такого рода понимание Потебней специфики формирования словесной образности является лишь одним из фрагментов более общего осмысления им проблемы соотношения и взаимосвязи мышления и языка. Распространяя далее уже на искусство выводимые им исторические, структурные и функциональные особенности языка, Потебня приходит к выводу о полной аналогии между языком и искусством. Таким образом, исходным моментом его лингвофилософской концепции стала этимологическая проблема, – положение об эвристической функции языка как особого рода духовно-практической деятельности, как средства не только выражать готовую мысль, но и создавать ее¹⁶. Тем самым Потебня, а вслед за ним и его ученики, – представители харьковской психологической школы эстетики („харьковские потебнианцы”) наиболее близко подошли в свое время к адекватно-научному, соответствующему современному уровню знания пониманию природы внутренней речи, „мышлению словами”, предвосхищая в этом плане соответствующие исследования Выготского и Бахтина.

Не менее значимым представляется и положение лингвистической поэтики Потебни о тождестве слова и художественного произведения. Несмотря на очевидную несоразмерность слова как простейшего элемента поэтического мышления с таким многофункциональным явлением как художественное произведение, в них, полагал Потебня, проявляются общие структурные принципы равно присущие любому поэтическому мышлению. Отсюда следовала аналогия – в художественном произведении, как и в слове, имеется внешняя форма (жанровая, композиционная, стилистическая) и другие факторы, организующие произведение в художественное целое, позволяющее представить и его внутреннюю форму – поэтическое обобщение.

Само же по себе творчество в искусстве проецируется Потебней на субъективный мир художника и тесно с ним связывается, а характер феноменов

¹⁶ Ibidem, с. 153.

искусства выводится, прежде всего, из психологии творца. Из данной установки проистекает далее интерес Потебни к личности художника и субъективно-психологическим мотивам художественного творчества. Тем не менее, несмотря на то, что психологические тенденции в представлениях лингвиста не просто просматриваются, но были выражены более чем отчетливо, было бы неправильно считать Потебню достаточно последовательным приверженцем, получившим в конце XIX века широкое развитие психологического направления в русском литературоведении. Практически все, кто относил Потебню к этому направлению в литературоведении и лингвистике и, прежде всего, так называемые, „харьковские потебнианцы” – Дмитрий Овсянικο-Куликовский, Аркадий Горнфельд, Тимофей Райнов, любимый ученик Потебни Василий Харциев, а также Алексей Лосев, утверждали, что мыслитель занимал в этом вопросе совершенно особую позицию, иную позицию. Невзирая на то, что, повторимся, сам Потебня считал свой метод психологическим, пользуясь психологическими терминами, украинский мыслитель вкладывал в них, однако, далеко не только психологический смысл¹⁷.

Потебню, в первую очередь, как языковеда и лингвиста, интересовали, прежде всего, вопросы самой структуры слова и художественного текста. И лишь в рамках такого понимания, предполагающего самое широкое философско-лингвистическое осмысление данных языка и искусства слова, ученый стремился понять, каким образом осуществляется сложнейший синтез познания и творчества, выявить историко-культурные и психологические закономерности мышления и речи. В этом плане его представления, очевидно, не вмещались в рамки узко-психологического подхода. Исследовательский метод Потебни, как лингвиста, заключающий в себе ключевой методологический принцип – „язык – мысль”, предполагал теснейшую взаимосвязь художественного текста в самом объемлющем его понимании (роман, басня, миф и т.д.) с конкретно-психологическими данными языка даже в самых своих отвлеченных философско-лингвистических рассуждениях.

Видимым следствием подобной методологической широты является тот очевидный факт, что его концепция трехчленной структуры слова была и остается работающей концепцией. Практически каждая из его идей не только имела свое дальнейшее продолжение по мере развития лингвистики и литературоведения. Но и по сей день, не исчерпала до конца заложенных в ней смыслов. Некоторые из них, сформулированные как в самой общей форме, так и высказанные „по ходу дела”, реконструированные впоследствии другими исследователями приведут к серьезному пересмотру исходных теоретических позиций в отдельных гуманитарных областях.

¹⁷ См. В.В. Виноградов, *История русских лингвистических учений*, Москва 1978, с. 44; Н.В. Осьмаков, *Психологическое направление в русском литературоведении*. Д.Н. Овсянικο-Куликовский, Москва 1984, с. 27; А.Ф. Лосев, *Форма. Стиль. Выражение*, с. 191.

По существу, все без исключения отечественные авторы, занимающиеся вопросами художественной речи, проблемами художественного восприятия и творчества в той или иной степени соприкасались как с основными, так и с производными положениями лингвофилософской концепции Потебни или же, по меньшей мере, учитывали их, включая в свой идейный потенциал. Отголоски тех или иных его идей можно без труда обнаружить в трудах крупнейших отечественных исследователей – Льва Выготского, Александра Белецкого, Михаила Бахтина, Бориса Энгельгардта и др. Некоторые авторы (напр. Михаил Арнаудов и др.) прямо признавали свою „идейную” зависимость от творческого наследия украинского лингвиста в трудах других (напр. Михаил Храпченко), невзирая на отсутствие соответствующих ссылок, подобного рода преемственность и связь более чем очевидна. Так, например, сформулированная им проблема „язык – нация” с уклоном в этнопсихологию получила свое дальнейшее развитие в работах Дмитрия Овсяннико-Куликовского, Николая Трубецкого, Густава Шпета¹⁸.

Понятие „внутренней формы” слова вне прямой зависимости от работ Потебни, становится определяющим понятием в теории „построения слова” выдающегося математика, логика и религиозного мыслителя отца Павла Флоренского. Проблема соотношения мышления и речи и внутренней речи, в которой „мысль совершается в слове, а не выражается только в нем”, где „мысль – облако из которого речь исходит в каплях”, – предмет специального психологического исследования Выготского, составляющий один из оригинальнейших разделов его *Психологии искусства* наиболее полно изложенной в последней главе *Мышления и речи*, которую, по свидетельству академика Владимира Зинченко, Выготский, будучи уже тяжело больным, диктовал накануне своей кончины¹⁹.

Уже упоминавшиеся нами ранее многочисленные ученики Потебни – Овсяннико-Куликовский, Горнфельд, Райнов, Лезин, Харчиев и др. составивших так называемую „харьковскую группу” – „харьковские потебнианцы”, разрабатывала на страницах периодического журнала „Вопросы теории и психологии творчества” сходные с воззрениями своего учителя методологические принципы на природу слова и соотношения мышления и речи²⁰.

В то же время, следуя исторической правде, необходимо признать, что официальное отношение к Потебне и его „теории слова” в истории отечественной науки не было однородным и менялось от крайне восторженных оценок и прямого почитания до достаточно сдержанного и прохладного. Так, например, если его соратники, ученики и коллеги полагали, что его открытия будут иметь для лингвистики, психологии, литературоведения не меньшее

¹⁸ См. напр. Г.Г. Шпет, *Внутренняя форма слова*, Иваново 1999.

¹⁹ См. В.П. Зинченко, *Мысль и слово*, под. ред. Л.С. Выготского и Г.Г. Шпета, ч. 1, Москва 2003, с. 21, электронный ресурс, режим доступа: <<http://www.D\инт.Сов.нов\Выготский=html/>>, дата доступа: 17.11.2010.

²⁰ См. Вопросы теории и психологии творчества 1913, № 4.

значение, чем, скажем, теория Чарльза Дарвина для естествознания, то в советский период, с конца 20-х и до конца 50-х годов утвердилась односторонне-негативная оценка и толкование его работ как „безнадежно-идеалистических”, что предопределило в известной мере мало приятное и даже боязненно – опасливое отношение к ней со стороны официального языкознания и литературоведения и в последующие годы.

При этом само печатное наследие Потебни более чем значительно. Исследователи его творчества полагают, что при полной публикации оно могло бы составить не менее 20-ти томов. Однако свои воззрения Потебня не успел изложить систематически. Основной теоретический багаж мыслителя рассеян по книгам и статьям. Причем из-за лаконичной, порой тезисной манеры его изложения, часть этих положений представлены не развернуто. Помимо изданных прижизненных работ Потебни, существует огромное количество записей, так и не подготовленных к печати самим автором. Немалая часть его работ и произведений так и не была завершена разработкой и до сих пор остается достоянием редких изданий и архивов, цитируемых неполно или даже отрывочно. И по сей день, невзирая на увидевший свет в 1989 году более чем объемный труд Потебни *Слово и миф*, его общая лингвистическая концепция в полной мере еще не очерчена и не понята как целостное явление. При этом практически все без исключения современные лингвисты сходятся во мнении, что широта его гуманитарного и научного кругозора в целом оказалась недостижимой для понимания его интерпретаторами.

Отчасти это объясняется тем обстоятельством, что в своей научной деятельности, представляющей собой скорее научный поиск, Потебня нащупал, выделили, а в ряде случаев и обосновал такие положения и концептуальные позиции, одни из которых более относимы к уровню научных гипотез, другие можно интерпретировать в качестве блестящих догадок. К таковым можно причислить, например, его мысль о единстве пространства и времени, а также представления национальной языковой специфике мышления, ибо, по его выражению, „каждая мелочь в устройстве нашего языка должна давать без нашего ведома особые комбинации элементов мысли” и др.

Филолог в своих работах не только указывает на самобытность языковых наречий, на особую семантическую нюансировку, казалось, бы, одной и той же системы стихосложения, но и особо выделяет и аргументирует мысль о том, что семантическая различность национальных языков настолько глубока, что перевод с одного языка на другой есть не передача готовой мысли, а возбуждение другой, отличной.

Очевидным следствием методологической широты лингво – философской концепции Потебни является трудно оспоримый факт – практически каждая из его идей не только имела свое продолжение и даже свою теоретическую судьбу, но не исчерпала и поныне заложенных в ней смыслов. С течением времени, объективный ход и закономерности развития научного

знания, и в частности, формирования такой научной дисциплины как психолингвистика с неизбежностью привели к тому, что во многом идеологизированные официальные оценки теоретической концепции такого крупнейшего лингвиста и специалиста в области философии языка менялись в сторону все более глубокого ее осмысления и признания. Уже упоминавшаяся нами ранее харьковская психологическая школа эстетики, ставшая своего рода именем собственным в обозначении этого научного направления в лице таких последователей Потебни как Овсянико-Куликовский, Горнфельд, Райнов, Лезин, Харциев и др. составили в конце XIX начале XX веков так называемую „харьковскую группу” – „харьковские потебнианцы”, разрабатывавших идеи Потебни на страницах периодического журнала „Вопросы теории и психологии творчества”, в наиболее широком, экспансивном, или, как сейчас принято говорить, – междисциплинарном аспекте поставила как одну из основных научных проблем проблему психологической структуры, психологического наполнения образа в процессе его совершения в слове²¹.

Становление словесного образа в этой школе рассматривалось не как нечто целостное и определенное, но представлялось скорее наподобие собирающейся и рассыпающейся психологической мозаики, в которой выделялись в качестве сущностных компонентов словесного образа не только целостные образные психологические его составляющие, но и простые, смутные, картинные образы-представления. В свою очередь подобное понимание психологической природы словесного образа во многом подготовило и предопределило осмысление в харьковской психологической школе сложнейших в психологическом отношении явлений и феноменов художественных синестезий.

Сформулированная украинским мыслителем проблема „язык – нация” с уклоном в этнопсихологию, получила свое развитие в работах Овсянико-Куликовского, Трубецкого, Шпета. Лингво-философская концепция Потебни была воспринята также теоретиками русского символизма (Андрей Белый, Константин Бальмонт, Валерий Брюсов и др.), развивавших вслед за украинским мыслителем идеи о поэтическом богатстве языка, гибких и многообразных формах образности слова, целостности и синтетичности образов искусства. Отголоски тех или иных ее положений, как уже было отмечено нами ранее, можно проследить в трудах крупнейших отечественных исследователей советского периода – Бахтина, Белецкого, Выготского, Виноградова, Энгельгардта и др. прямо признающих свою идейную зависимость от творческого наследия Потебни.

В других языковых исследованиях (Храпченко и др.) невзирая на отсутствие соответствующих ссылок, подобная рода преемственность и связь более чем очевидна. Другое, не менее значительное понятие, сформулированное украинским лингвистом – понятие диалогизма в терминах

²¹ См. Вопросы теории и психологии творчества 1910–1914.

„активно-диалогического понимания”, „диалогических обертонах речи”, „слова и противослова” выдвинулось в дальнейшем как одно из основных теоретических положений у Бахтина, который помимо эмоций и воли увидел в мышлении интонацию, существенным образом проникающую во все элементы мышления и словесной образности. Человеческая мысль, в представлении Бахтина, становится подлинной мыслью только в условиях контакта с чужой мыслью, воплощенном в чужом голосе. То есть в чужом, выраженном в слове сознании²². Когда же Бахтин писал о том, что мы говорим чужими словами, чужими высказываниями, бросая тем самым вызов лингвистике, приписывая ей неспособность понять сущность языковых действий, он, прежде всего, ставил под сомнение модели текстопорождения, основанные на прямом переходе от системы языка к языку в действии²³.

Чрезвычайно интересной и продуктивной оказалась мысль Потебни об утрате в слове в ходе словоупотребления его изначального образного его значения была воспринята в 30-х годах XIX столетия немецким психологом и лингвистом Карлом Бюлером, издавшего ряд работ по психологическим аспектам речи, сыгравших важную роль в расширении представлений о содержании мышления. Бюлер отмечал, что при возникновении слова оно обозначает чувственные признаки предметов, которые и являются первичными исходными значениями этих слов, пока в процессе развития языка не изменены связи этого слова. Вместе с тем Бюлер считал, что значение слова (в терминологии его концепции – „этамон”) не всегда, как отмечал Потебня, бывает утерян в звучании слова. До тех пор пока сохранено звучание слова живо и его значение, определяющее и применение данного слова и контекст.

Не только решение основных вопросов языкознания, но в том числе и осмысление проблемы определения языка в связи с теорией познания, анализ всех лингвистических проблем с точки зрения гносеологии еще одна основная особенность лингвистической концепции Потебни. В этом смысле его концепция языка, может быть определена и как философско-гносеологическая. Поэтому не будет большим преувеличением утверждение о том, что по широте разрабатываемых проблем – общие вопросы языкознания, фонетика, семантика, синтаксис, этимология, диалектология, фольклор и этнография, литературоведение – фигура, научная деятельность и научные работы Потебни занимают, по нашему убеждению, совершенно исключительное место в истории языкознания.

Пафос единства филологического знания буквально пронизывает деятельность Потебни. В работах *Слово и миф* и *Теоретическая поэтика* многие десятки страниц прямо соотносятся не только с теорией словесности, мифа,

²² См. М.М. Бахтин, *Работы 1920-х годов*, Киев 1994, с. 36; idem, *Проблемы творчества Достоевского*, Киев 1994, с. 294.

²³ См. idem, *Проблема речевых жанров*, в: idem, *Эстетика словесного творчества*, Москва 1979, с. 124.

фольклора. Исследовательские интенции украинского лингвиста, наблюдения нал языком плавно перетекают в наблюдения литературоведческого и культурно-исторического характера. Значение работ Потебни для современного языкознания, которые, вне сомнения, пригодились потомкам, заключается и в том, что украинским лингвистом был выдвинут ряд новых принципов понимания и исследования синтаксических явлений – принцип исторической изменчивости синтаксических категорий и, соответственно, – принцип историзма в осмыслении современной синтаксической системы, принцип структурной взаимосвязанности всех основных грамматических категорий – слова, части речи, члена предложения и предложения. При этом исключительна не только своего рода филологическая масштабность, но и культурно-историческая перспектива этих воззрений и принципов.

Своеобразную „мистическую” интерпретацию концепция Потебни о слове и образе получила в кругах теоретиков футуризма (Велимир Хлебников), пытавшихся вычислить сокровенное, магическое сочетание звуков и букв с целью прямого воздействия на преобразование жизни. Оставшись во многом незавершенной, лингво-философская теория украинского мыслителя дала одновременно толчок развитию в XX веке типологическому изучению искусства, психологии художественного восприятия и творчества. В то же время по сути – грандиозная по замыслу теория языка, стремящаяся стать философией языка, философией логоса в последующие годы, вплоть до конца 50-х годов была идейно и идеологически сужена и оценивалась главным образом в рамках „психологического направления” и „лингвистической поэтики” конца XIX века. Подобный узко-научный подход к философско-лингвистическому наследию Потебни в современном языкознании в некоем труднообъяснимом инерционном исследовательском варианте существует и поныне, в значительной степени ограничивая действительное понимание глубины его идей. Уже только одно это обстоятельство, несмотря на свою парадоксальность, позволяет сделать вывод, что творческий потенциал без сомнения философско-лингвистического по своей сути наследия Потебни столь значителен, что можно не сомневаться в его долгой жизни²⁴.

Дополнительная библиография

Александр Афанасьевич Потебня (1962). Киев, изд. АН УССР.

Белодед А.И. (1985). *А.А. Потебня*. Русская речь 5.

Березин Ф.М. (1976). *Русское языкознание в конце XIX – начале XX вв.* Москва.

Березин Ф.М. (1979). *История русского языкознания*. Москва.

²⁴ Одним из убедительных тому свидетельств может служить одна из последних публикаций, посвященных его теории словесности в интернете. См. Ю.А. Минералов, *Теория словесности А.А. Потебни*, электронный ресурс, режим доступа: <<http://www.mineralov.ru>>, дата доступа: 2.12.2011.

- Булаховский Л.А. (1952). *Александр Афанасьевич Потебня*. Киев.
- Гутякулова В. (1970). *Художественное произведение и „слово” в трактовке А.А. Потебни*. В: *Вопросы истории и теории эстетики*. Вып. 6. Москва.
- Памяти Александра Афанасьевича Потебни (1882)*. Харьков.
- Пресняков О.П. (1978). *А.А. Потебня и русское литературоведение конца 19 начала 20 века*. Саратов.
- Пресняков О.П. (1980). *Поэтика познания и творчества. Теория словесности А.А. Потебни*. Москва.
- Психологическое направление в русском литературоведении (1975)*. В: *Академические школы в русском литературоведении*. Москва, гл. 4.
- Русское и славянское языкознание в России середины XIX начала XX вв. В биографических очерках и воспоминаниях современников (1980)*. Ленинград.
- Фомин А.А. (1971). *Потебня*. Русская речь 5.
- Франчук В.Ю. (1975). *Александр Афанасьевич Потебня*. Киев.
- Чудаков А.П. (1975). *Психологическое направление в русском литературоведении. А.А. Потебня*. В: *Академические школы в русском литературоведении*. Москва, с. 305–354.

Summary

The Word in the Philosophical and Linguistic Concepts by Alexander Potebnia

The article examines the linguistic, philosophical and psychological aspects of language as activity, problem of the relation of thought and speech, the psychological structure of words, the concept of “inner form” the words contained in the writings of the famous Ukrainian philosopher and linguist Alexander Potebnia (1835–1891).

Anna Drogosz

Katedra Filologii Angielskiej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

FROM OBJECTIFICATION TO PERSONIFICATION. DARWIN'S CONCEPT OF (NATURAL) SELECTION

Key words: personification, objectification, Darwin, selection

Introduction

The objective of this paper is to investigate the way Charles Darwin describes the concept of selection, both artificial and natural [cf. Darwin 1998]. We believe that this analysis can explain why Darwin conceptualized essentially the same phenomenon (i.e. selection) in different ways. We also believe that it can provide an insight into the process of metaphorization in general. The study is couched in the approach to metaphor proposed by the Conceptual Metaphor theory [cf. Johnson 1980, Kövecses 2002].

The paper focuses on conceptualization of natural selection because of a number of reasons. In the first place, natural selection was Darwin's original idea so he could decide on how to express it in language. Secondly, although artificial selection and natural selection are claimed by Darwin to be the same kind of process (or principle), he uses different metaphors to describe them. Thirdly, it offers a unique opportunity to investigate how the process of metaphorization operates.

The paper is structured as follows: first we show the relevance of objectification and personification for framing Darwin's theory, in particular his concept of natural selection, then we discuss the degree of personification and its motivation in Darwin's work and theory. Finally, we investigate the implications of Darwin's metaphors for the theory of metaphor.

1. Objectification and personification in *The Origin of Species*

As Gillan Beer [2000] convincingly argues, when Darwin was formulating his theory he faced a situation in which he was attempting to frame in language, in a clear form, a theory that he had in mind. To achieve it, he used many conceptual metaphors available to him in English culture and language, such as the metaphor of family, struggle, tree or journey [cf. Drogosz 2008, 2009]. He used them consciously and both his readers and later commentators were fully aware of their impact [cf. Beer 2000, Young 1985, Ruse 1999]. Darwin's main objective was to demonstrate that species of organisms are not immutable, that they change in time, and that new species emerge as a result of these changes without appeal to miraculous intervention but subject to principles operating in nature. He proposed that the natural selection is such a principle or mechanism and he made it the foundation of his theory. However, in order to describe the natural selection, the process of selection itself had to be metaphorically conceptualized as an object (i.e. objectified), though in that case neither Darwin nor his readers were aware of this metaphor.

The special status of objectification (ontologization) was first recognized by Aleksander Szwedek [2000]. As a way of amending the conceptual metaphor theory, he argues that objectification is a first and necessary step in the process of metaphorization, that is an abstract entity or relation is given an ontological status of an object before further aspects can be elaborated [Szwedek 2000:147]. An analysis of the way Darwin writes about selection confirms primacy of objectification over more elaborated metaphors, such as personification.

Anna Drogosz [2008 and 2010] demonstrates the role of objectification for the issues fundamental in Darwin's theory of evolution: objectified modification of an organism could be conceptualized as accumulating over time and thus leading to greater modification (and finally to new species); objectified species, though in reality a collection of individuals, could be conceptualized as an entity having a particular form at a given moment of time, which could in turn be further elaborated via the metaphor of tree and family [cf. Drogosz 2009]. In this paper we limit our attention to objectification and personification of the concept of selection.

1.1. Artificial selection

In the first chapter of his work, Darwin describes how domesticated plants and animals are modified by efforts of breeders who select those specimens which display desired features. Because breeders allow these specimens to have progeny, the desired features are maintained and strengthened in successive generations. The description of artificial selection is long and meticulous, supported by many examples, preparing the reader for the concept of natural selection, because

Darwin claimed that analogous processes of modification take place in nature, and are responsible for the emergence of new species without divine intervention.

The concept of selection in the breeding context is in fact rather diffuse. Essentially, selection is the act of identifying features favoured by breeders, choosing animals or plants displaying these features, and allowing them to produce offspring. More importantly, selection is not only an activity performed by a human agent, but also a sum of these activities as realized over time. It is in this sense that Darwin writes about selection most often and it is this sense which, we believe, is objectified by virtue of the metaphor *ACTIVITIES ARE OBJECTS*¹. Objectification of selection allows Darwin to focus on its different aspects: in (1–3) he emphasizes its duration, in (4–6) he refers to selection as a principle² thus highlighting partial predictability of its results, in (7) he depicts selection as a kind of instrument in the hands of a breeder:

- (1) Certainly, a breed intermediate between two very distinct breeds could not be got without extreme care and **long-continued selection**; nor can I find a single case on record of a permanent race having been thus formed³.
- (2) The laws of correlation of growth, the importance of which should never be overlooked, will ensure some differences; but, as a general rule, I cannot doubt that the **continued selection** of slight variations, either in the leaves, the flowers, or the fruit, **will produce races** differing from each other chiefly in these characters.
- (3) It is not that these countries, so rich in species, do not by a strange chance possess the aboriginal stocks of any useful plants, but that the native plants **have not been improved** by **continued selection** up to a standard of perfection comparable with that given to the plants in countries anciently civilised.
- (4) In Saxony the importance of **the principle of selection** in regard to merino sheep is so fully recognised, that men follow it as a trade: the sheep are placed on a table and are studied, like a picture by a connoisseur...
- (5) It may be objected that **the principle of selection** has been reduced to methodical practice for scarcely more than three-quarters of a century; it has certainly been more attended to of late years, and many treatises have been published on the subject; and the result, I may add, has been, in a corresponding degree, rapid and important.
- (6) **The principle of selection** I find distinctly given in an ancient Chinese encyclopaedia.
- (7) When in any country several domestic breeds have once been established, their occasional intercrossing, with **the aid of selection**, has, no doubt, largely aided in the formation of new sub-breeds; but the importance of the crossing of varieties has,

¹ Obviously Darwin was not the first to objectify selection but was in a long line of breeders who spoke and wrote about selection in this way.

² Ruse [1999] convincingly argues for the importance of presenting natural selection as a principle. By describing it in the way that bore resemblance to principles of Newtonian physics, Darwin was trying to meet the requirements for good science put forward by Herschel. He demonstrates the importance of treating selection as a principle for methodological and philosophical reasons.

³ All the examples come from the 1997 Oxford edition of Darwin's work; all emphasis added in the quotations – A. D.

I believe, been greatly exaggerated, both in regard to animals and to those plants which are propagated by seed.

In the context of breeding the role of the agent is clearly performed by the human breeder who actually does the selection. However, in the examples (2) and (3) selection, said to produce races and improve plants, is itself promoted to the role of the agent. While conceptualization of artificial selection as an agent is marginal, it is the main way of describing natural selection. What is more, while in the case of artificial selection examples such as (2) and (3) may be considered as stylistic variants, conceptualizing natural selection as an agent was motivated by philosophical and methodological reasons.

1.2. Natural selection

Just like artificial selection, natural selection is understood as a principle and a process (8–10):

- (8) And in two countries very differently circumstanced, individuals of the same species, having slightly different constitutions or structure, would often succeed better in the one country than in the other, and thus by **a process of “natural selection”**, as will hereafter be more fully explained, two sub-breeds might be formed.
- (9) Isolation, also, is an important element in **the process of natural selection**.
- (10) Now let us see how this principle of great benefit being derived from divergence of character, combined with **the principles of natural selection** and of extinction, will tend to act.

However, although defined as the “preservation of favourable variations and the rejection of injurious variations”, natural selection is consistently conceptualized as an agent bringing about modifications and giving rise to new species. We can find this agentivity expressed by Darwin in a general way (11, 12), but more frequently he uses specific verbs to describe “actions” of natural selection. Thus, natural selection modifies and improves a species (13), accumulates these modifications (14), destroys and preserves some of them (15) and leads to differentiation and extinction (16).

- (11) Although natural selection **can act** only through and for the good of each being, yet characters and structures, which we are apt to consider as of very trifling importance, may thus be acted on.
- (12) That **natural selection will always act** with extreme slowness, I fully admit. Its action depends on there being places in the polity of nature, which can be better occupied by some of the inhabitants of the country undergoing modification of some kind.
- (13) But if the area be large, its several districts will almost certainly present different conditions of life; and then if **natural selection be modifying and improving**

a species in the several districts, there will be intercrossing with the other individuals of the same species on the confines of each.

- (14) It is, however, far more necessary to bear in mind that there are many unknown laws of correlation of growth, which, when one part of the organisation is modified through variation, and **the modifications are accumulated by natural selection** for the good of the being, will cause other modifications, often of the most unexpected nature.
- (15) If there exist organic beings which never intercross, uniformity of character can be retained amongst them, as long as their conditions of life remain the same, only through the principle of inheritance, and through **natural selection destroying** any which depart from the proper type; but if their conditions of life change and they undergo modification, uniformity of character can be given to their modified offspring, solely by **natural selection preserving** the same favourable variations.
- (16) **Natural selection**, as has just been remarked, **leads to** divergence of character and to much extinction of the less improved and intermediate forms of life.

We propose that the examples (11–16) represent the metaphor of “agentification” rather than personification, because the only human quality that is mapped onto the abstract concept of natural selection is agentivity. It becomes apparent when we compare them with quotations from the text illustrating fully-fledged personification:

- (17) When, by renewed elevation, the islands shall be re-converted into a continental area, there will again be severe competition: the most favoured or improved varieties will be enabled to spread: there will be much extinction of the less improved forms, and the relative proportional numbers of the various inhabitants of the renewed continent will again be changed; and again there will be a fair field for **natural selection** to improve still further the inhabitants, and thus **produce** new species.
- (18) It may be said that natural selection is daily and hourly scrutinising, throughout the world, every variation, even the slightest; rejecting that which is bad, preserving and adding up all that is good; silently and insensibly working, whenever and wherever opportunity offers, at the improvement of each organic being in relation to its organic and inorganic conditions of life.
- (19) it would be **easy** for natural selection to **fit** an animal, by some modification of its structure, for its changed habits, or exclusively for one of its several different habits.
- (20) and natural selection will **pick out with unerring skill** each improvement.
- (21) Thus, as I believe, the most wonderful of all known instincts, that of the hive-bee, can be explained by **natural selection having taken advantage** of numerous, successive, slight modifications of simpler instincts; natural **selection having by slow degrees, more and more perfectly, led the bees** to sweep equal spheres at a given distance from each other in a double layer, and to build up and excavate the wax along the planes of intersection.
- (22) I should have never anticipated that natural selection could have **been efficient in so high a degree**, had not the case of these neuter insects convinced me of the fact.

In these examples natural selection is conceptualized with much more detail and attributed qualities of a human being in general and a breeder in particular. Thus natural selection can purposefully improve and produce new species (17), it is sentient: makes choices and takes advantage (18, 21), and its actions lead to improvement (18, 20). What is more, modifying an animal is easy for natural selection (19) because of its skills (20) and efficiency (22). On the basis of these examples we believe that it is justified to distinguish between agentification (in which only agentivity is projected onto non-human concepts) and personification (in which human qualities such as sentience, free will, intentionality or morality are mapped onto non-human targets). While agentification would be only a minor elaboration of objectification, personification is much richer in detail.

Agentification is the dominating conceptualization of natural selection in Darwin's *The Origin of Species*. It appears far more frequently than personification. What is more, not only natural selection is agentified but so are climate, change, conditions of life, disuse, habit, or process of extermination to name but a few examples⁴. However, it is personification that determines the way the reader perceives the concept of natural selection. This is confirmed by the critical reaction to Darwin's anthropomorphic language. In the words of Michael Ruse, a contemporary philosopher of biology:

Darwin wanted to claim that natural selection has nothing to do with conscious selective decisions. But there was a pervasive feeling that selection of any kind implies consciousness. At the very least, critics thought, Darwin's language was unduly anthropomorphic. Alternatively, those who were keen to find design in nature, felt that through talk of 'selection' even Darwin had to give God some explicit place in evolution [Ruse 1999: 208].

What is more, Darwin frequently expressed his annoyance at the misinterpretation of his intentions. He emphasized that what he meant was a metaphor, necessary for brevity, and that no one accused Isaac Newton of personifying the force of gravity [cf. Beer 2000: 63]. In later additions of *The Origin of Species* Darwin tried to minimise the impact of personification, sometimes explicitly writing that this is a metaphor, sometimes using Spencerian concept of the "survival of the fittest", but he never managed to remove personification from his theory. The questions that naturally arise in this context are: Why did he use personification at all? Was it possible to remove it from the book and the theory? What does it tell us about

⁴ These are selected examples of other agentifications in Darwin's *Origin of Species*:

- (1) "climate acts in main part indirectly by favouring other species";
- (2) "that the change in the conditions of life, by specially acting on the reproductive system, causes or increases variability";
- (3) "Such facts show how indirectly the conditions of life must act";
- (4) "Disuse by itself seems to have done its work";
- (5) "in other cases compulsory habit has done nothing [...] but in most cases, probably, habit and selection have acted together";
- (6) "as this process of extermination has acted on an enormous scale, so must the number of intermediate varieties, which have formerly existed on the earth, be truly enormous".

the process of metaphorization? In the subsequent sections we shall try to address these issues.

2. The motivation for personification

The extensive use of agentification and personification in the way Darwin conceptualizes natural selection is motivated by various factors. We believe that the analogy that Darwin draws between domestication and nature is the prime motivating factor. While the scenario of domestication features a human breeder as the agent, as the one who does the breeding, the scenario of evolution lacks this explicit agent but somehow inherits the slot for the agent that has to be filled. Darwin could not fill it with God (because then it would not be a theory he wanted to propose not mentioning the fact that it would not be new in any way), he could not fill it with personified Nature either (because it would not be much of an alternative to personified God, although Darwin uses this option on some occasions). What only remained was conceptualizing natural selection as an agent. The analogy with artificial selection also explains why he did not stop at agentification but metaphorically elaborated natural selection by mapping the characteristics of the human breeder onto it. Other factors that led to agentification and personification include: the scenario of creation, with God acting as an agent; the concept of evolutionary change which, being embedded in our experiential model of change, implies an external cause; and English syntax which demands an overt sentential subject which, in turn, is conceptually associated with the semantic role of the agent⁵.

As we can see, agentification and personification of natural selection are an inherent part of the theory and Darwin's line of argument assumed in *The Origin of Species*. Removing them from the text would jeopardise its coherence: the analogy with artificial selection would be less clear (and if Darwin decided to exchange it with the term "survival of the fittest" it would become simply impossible). Also, abandoning agentification and personification would demand major stylistic alternations by introducing impersonal sentences and passive voice, which would be devastating for the aesthetic value of the book. Thus we are convinced that Darwin could not give up agentification and personification, no matter how much criticism he faced. This feeling seems to be shared by contemporary evolutionists who, though fully aware of its impact, decide to follow Darwin's strategy and freely personify natural selection⁶.

⁵ The factors motivating Darwin's agentification and personification of natural selection are discussed in detail in Drogosz *On Inevitability of Personification in Darwin's Origin of Species* (forthcoming).

⁶ The examples of personification of natural selection can be found in all contemporary texts on the theory of evolution. To give just a few examples:

(1) "Natural selection could **cause** variation within species" [Ruse 1999: 205];

3. Darwin's selection and the theory of metaphor

The analysis of the way Darwin conceptualizes selection is revealing not only from the point of view of the theory of evolution but from the point of view of the process of metaphorization as well. As we have demonstrated, Darwin precedes the introduction of the notion of natural selection by a discussion on artificial selection, thus agentification and personification are preceded by objectification. Bearing in mind that Darwin had the freedom to choose his metaphors for the notions he was introducing, we believe that the arrangement: objectification – agentification – personification was not coincidental. If we follow Szwedek's proposal of treating objectification as a first and necessary step in metaphorization, then Darwin's ordering makes perfect sense: before Darwin could present a detailed description of natural selection, the process of selection itself, as known from animal husbandry and agriculture, had to be objectified.

Darwin's metaphorization of selection confirms Szwedek's views in one more way. In *The Ultimate Source Domain* Szwedek suggests that the development of metaphorization accompanying the development of abstract thinking covered the following stages: the metonymy-based (feature-to-feature) metaphorization, objectification (concrete-to-concrete metaphorization), and structural metaphors (concrete-to-abstract metaphorization). Thus, metaphors that enabled thinking and talking about abstract concepts as if they were concrete objects would be phylogenetically earlier than metaphors which allowed for a transfer of structure and knowledge of one domain onto another. We believe that Darwin's metaphors of selection recapitulate in a way this "evolution". It appears that when confronted with a new concept (i.e. natural selection) that demanded metaphorization, Darwin chose the metaphor that is phylogenetically earlier as the first stage of his conceptualization. Only after selection had been objectified, more complex (and phylogenetically later) metaphors could follow.

(2) "natural selection [...] **changes** one species into another" [Ruse 1999: 206];

(3) "Does natural selection **choose** between species?" [Dawkins 2006: viii];

(4) "which level in the hierarchy of life will turn out to be the inevitably 'selfish' level, at which natural selection **acts**?" [Dawkins 2006: viii];

(5) "Natural selection therefore **sees to it** that gangs of mutually compatible – which is almost to say cooperating – genes are favoured in the presence of each other" [Dawkins 2006: x];

(6) "As we saw in the case of the butterflies, natural selection **may unconsciously 'edit'** a gene complex by means of inversions" [Dawkins 2006: 39].

Incidentally, in comparison with Richard Dawkins, Charles Darwin was very parsimonious in his use of personification.

Conclusions

In this paper we presented an analysis of conceptual metaphors used by Darwin to write about artificial and natural selection. We have established that artificial selection is mainly objectified while the dominating conceptualization of natural selection is achieved through agentification and personification. We believe that this different treatment of the same process derives from its appearance in two different scenarios: artificial selection is objectified because in the context of domestication the human breeder performs the role of the agent; natural selection is agentified and personified because the slot for the agent remains invitingly open. We also proposed that the way the process of selection is conceptualized reveals the significance of objectification as a first stage of metaphorization and recapitulates the phylogenetic development of metaphorization in the human species. At the same time we can see the importance of conceptual metaphors for Darwin's theory: without objectification further metaphorical elaborations of selection would not be possible, without agentification personification would not obtain, without personification the theory would be impossible, or at least it would be a different theory.

Bibliography

- Beer, G. (2000[1983]). *Darwin's Plots*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Darwin, C. (1998). *The Origin of Species*. Oxford, Oxford University Press.
- Dawkins, R. (2006). *The Selfish Gene*. 30th anniversary ed. Oxford, Oxford University Press.
- Drogosz, A. (2008). *Ontological Metaphors in Darwin's The Origin of Species*. In: S. Puppel, M. Bogusławska-Tafelska (ed.). *New Pathways in Linguistics*. Olsztyn, Instytut Neofilologii, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 93–120.
- Drogosz, A. (2009). *Metaphors of Family, Tree and Struggle in Darwin's The Origin of Species*. In: S. Puppel, M. Bogusławska-Tafelska (ed.). *New Pathways in Linguistics*. Olsztyn, Instytut Neofilologii, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 109–140.
- Drogosz, A. (2010). *Metaphors of Time and Darwin's Scenario of Evolution*. *Prace Językoznawcze* 12, 77–87.
- Kövecses, Z. (2002). *Metaphor. A Practical Introduction*. New York–Oxford, Oxford University Press.
- Lakoff, G., Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- Ruse, M. (1999). *Darwinian Revolution: Science Red in Tooth and Claw*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- Szwedek, A. (2000). *Senses, Perception and Metaphors (of Object and Objectification)*. In: S. Puppel, K. Dziubalska-Kołaczyk (eds.). *Multis vocibus de lingua*. Poznań, Wydział Neofilologii, 143–153.
- Szwedek, A. (2011). *The Ultimate Source Domain*. *Review of Cognitive Linguistics* 9, 2, 341–366.
- Young, R. (1985). *Darwin's Metaphor: Nature's Place in Victorian Culture*. Cambridge–New York, Cambridge University Press.

Summary

From Objectification to Personification. Darwin's Concept of (Natural) Selection

The article presents an analysis of conceptual metaphors used by Darwin to describe artificial and natural selection. It is established that three kinds of metaphorization are employed: objectification to conceptualize artificial selection, and agentification and personification to conceptualize natural selection. It is argued that the evidence of Darwin's text justifies identifying agentification as a special type of metaphorization. Further it is claimed that the ordering of metaphors: objectification – agentification – personification demonstrates the primacy of objectification with respect to more elaborate metaphors and recapitulates the phylogenetic development of the process of metaphorization. The article also addresses the motivation for Darwin's anthropocentric language.

Anna Dargiewicz

Katedra Filologii Germańskiej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

DIE SPRACHE LEBT UND VERÄNDERT SICH. ZU NEUESTEN TENDENZEN IN DER DEUTSCHEN WORTBILDUNG

Key words: linguistics, word formation, development tendencies of the German language, neologism

Einleitung

Die Geschichte der deutschen Sprache weist eine ständige Wortschatzerneuerung auf. Dies ist nicht nur Folge ständiger Veränderungen in verschiedenen Lebensbereichen, sondern auch das Ergebnis internationaler sprachlicher Kontakte. Der Allgemeinwortschatz wird ständig durch neue Lexikoneinheiten bereichert. Wesentlichste Ursache hierfür ist, neue oder veränderte Designate benennen zu müssen.

Infolge der wissenschaftlich-technischen Revolution ist in den letzten Jahrzehnten die Zahl der Fachtermini rasch gewachsen. Es ist zu beobachten, dass sie sogar in die Allgemein- und Literatursprache eindringen.

Der Wortschatz der deutschen Sprache wird internationalisiert, d.h. er wird mit fremdem modernem Wortschatz bereichert, welcher allgemeineuropäisch verständlich ist. In die Literatursprache fließen außerdem Wörter, die in anderen sozialen Milieus entstanden sind, diese werden als Neologismen betrachtet. Es gibt vier Hauptweisen, um den Wortschatz zu bereichern:

- Bildung neuer Wörter auf der Grundlage des schon existierenden Wortschatzes mit Hilfe von verschiedenen Wortbildungsmitteln,
- Bindung der schon existierenden Wörter in neue phraseologische Einheiten,
- Verleihung neuer Wortbedeutungen,
- Übertragung von Wörtern und phraseologischen Verbindungen aus fremden Sprachen in die Zielsprache.

Man kann also von Wortbildungs- und Bedeutungsneologismen, phraseologischen Neologismen sowie Entlehnungen sprechen. Zwischen allen diesen Typen lassen sich jedoch enge Beziehungen und wesentliche Abhängigkeiten beobachten.

Die Beobachtungen des gegenwärtigen Wortbildungssystems der deutschen Sprache lassen zu dem Schluss kommen, dass die Zahl der zusammengesetzten Wörter erheblich gewachsen ist. Es sind auch neue produktive Modelle entstanden, und dies nicht nur in Bezug auf die Zusammensetzung. Darüber hinaus wird die Wortbildung im Gegensatz zur Morphologie oder Syntax erst seit einigen Jahren systematischer in den Sprachvergleich einbezogen. Dadurch kann man die bei der Untersuchung unterschiedlicher Sprachen gewonnenen Erkenntnisse zusammenführen und durch die Konfrontation einzelsprachlich Spezifisches und Universelles in der Wortbildung systematisieren [vgl. Ohnheiser 1987: 7].

Die Wortbildungsprinzipien existieren schon seit langem. In der heutigen deutschen Wortbildung gibt es aber viele Zweifel betreffs der Wortbildungsrichtigkeit. Da sich die Sprache ständig entwickelt, werden nicht selten früher als fehlerhaft geltende Formulierungen mit der Zeit als Norm betrachtet.

Die Entwicklungstendenzen der Sprache sind heutzutage ihre Antriebskraft. Es ist zu beobachten, dass zu den zwei Grundtendenzen der Wortbildungsentwicklung, der Tendenz zur Kürzung und der zur Informationspräzisierung, die dritte Tendenz hinzukommt, die zur Automatisierung der Derivationstechniken führt. Sie kommt dadurch zum Vorschein, dass sich die Bildung der Derivate oder Zusammensetzungen aus den sowohl indigenen als auch fremden Wortbildungseinheiten oft zu ihrer mechanischen Bindung mit Eliminierung aller Komplikationen begrenzt.

An dieser Stelle wird auf die wichtigsten Tendenzen in der modernen deutschen Wortbildung hingewiesen. Dabei sei betont, dass es im modernen Deutsch eigentlich zwei parallele Wortbildungssysteme gibt: die indigene und die Lehnwortbildung, was aus den nachfolgenden Erwägungen genau ersichtlich sein wird.

1. Phrasale Wortbildung

In dem deutschen Sprachgebrauch ist zunehmend die Tendenz zu beobachten, dass statt komplexer Phrasen und syntaktischer Konstruktionen Phrasenkomposita, Phrasenderivate und Phrasenkonversionen verwendet werden, z.B.:

- Phrasenkomposition: *eine Knapp-vorbei-Antwort, die Kauf-mich-Kunst, eine Kauf-ohne-Risiko-Garantie, seine Immer-wieder-Freundin*;
- Phrasenderivation: *ein Goldene-Eier-Leger, dreistückweise, ein Wasser-in-Wein-Verwandler, ein Spät-ins-Bett-Geher, Alles-selber-Macher*;
- Phrasenkonversion: *aus dem Rahmen des totalen Seid-nett-Zueinander fallen, ein Stelldichein, ein Guckindiewelt, ein Vergissmeinnicht, die Zeiten des Immer-Mehr sind vorbei* [vgl. Lawrenz 2006: 7ff.].

Im Falle der phrasalen Wortbildung handelt es sich um einen produktiven Wortbildungsprozess des Deutschen [Lawrenz 2006: 239].

2. Univerbierung

Die Zunahme und Verstärkung der Univerbierung kann als Haupttendenz im Bereich der deutschen Wortbildung angesehen werden. Bussmann [2002: 722] definiert die Univerbierung als „Vorgang und Ergebnis des Zusammenwachsens mehrgliedriger syntaktischer Konstruktionen zu einem Wort“, z.B.: *wieder sehen* – *wiedersehen*, *Staub saugen* – *staubsaugen*. „Univerbierung entspricht einer allgemeinen strukturellen Tendenz der (syntaktischen) Vereinfachung zum Zwecke der Informationsverdichtung, sowie zur Vermeidung unhandlicher Konstruktionen“ [Bussmann 2002: 722]. Eine Univerbierung liegt auch vor, wenn aus einer Aussage wie *es wurde eine wöchentliche Arbeitszeit von 40 Stunden vereinbart* ein Kompositum *40-Stunden-Woche* gebildet wird.

3. Nominale Derivation: -er-Derivation (explizite Derivation) von -ieren-Verben

Im Deutschen ist die indigene -er-Derivation zur Bezeichnung von Personen, Gegenständen und Instrumenten sehr produktiv und zugleich sehr einfach, wenn es um ihre Bildungsform geht. Irmhild Barz [2008: 55] unterstreicht, dass immer öfter derartige Derivate von den -ieren-Verben gebildet werden, z.B.: *Determinierer* (neben Determinans), *Verbalisierer*, *Boykottierer* (neben Boykotteur), *Modifizierer* (neben Modifikator). Barz betont dabei aber auch die Tatsache, dass es sich oft um solche Stämme handelt, bei denen eher ein anderes Derivationsmorphem (meist ein fremdes, z.B.: -ator, -ant/-ent, -eur) zu erwarten ist, was auch an den angefügten Beispielen zu sehen ist.

4. Verbale Derivation

Die verbale Präfixderivation war schon immer und ist auch weiterhin ein sehr populäres Wortbildungsverfahren unter den deutschen Verben, während die Verbsuffigierung im Vergleich zu der Substantivsuffigierung nicht so vital ist. Wenn suffigiert wird, werden vor allem Verben mit Lehnaffixen -ier-, -ifizier-, -isier-: *solidarisieren*, *banalisieren*, *legalisieren* gebildet.

5. Adjektivische Derivation

Die Derivation der Adjektive ist ein weiterhin populäres Wortbildungsverfahren im Deutschen. Sehr produktiv sind vor allem die indigenen Suffixe *-bar*, *-sam*, *-ig*, *-isch* und *-lich*: *befahrbar*, *biegsam*, *felsig*, *empathisch*, *leidenschaftlich*. Mit *-bar* sind prinzipiell alle Verben kombinierbar [vgl. Donalies 2007: 80f.], was wiederum der Tendenz zur Automatisierung der Derivationstechniken, aber auch der Tendenz zur Informationskürzung und -verdichtung entspricht. Statt einer ziemlich langen Formulierung – *die Vertragsbedingungen können angenommen werden* – kann man eine kürzere Phrase verwenden – *die Vertragsbedingungen sind annehmbar*.

6. Adverbiale Derivation

Vital ist im modernen Deutsch auch die adverbiale explizite Derivation. Meistens werden Substantive mit den einheimischen Suffixen *-halber*, *-lings*, *-s*, *-wärts* zu Adverbien abgeleitet: *probehalber*, *blindlings*, *abends*, *talwärts*. Gelegentlich werden auch Adjektive mit Hilfe der Suffixe *-dings*, *-ens*, *-lei*, *-weg* zu Adverbien deriviert: *schlechterdings*, *schnellstens*, *beiderlei*, *glattweg* [vgl. Donalies 2007: 87].

7. Verbale Konversion

Konversion ist ein produktives Wortbildungsverfahren unter Verben. Verbkonvertate können aus fast allen Substantiven gebildet werden, was der Tendenz zur Vereinfachung und Automatisierung der Wortbildungstechniken entspricht. Verben werden gebildet aus Tier- und Personenbezeichnungen – wie z.B.: *sich aalen*, *tigern*, *gärtnern*, *schulmeistern* – und im Besonderen aus Personeneigennamen, wobei das entstandene verbale Konvertat ausdrückt, dass sich jemand so verhält, wie die/der vom Substantiv Bezeichnete oder die/der den Eigennamen Tragende. Verben werden auch aus Adjektiven konvertiert, jedoch nicht so oft wie im Falle der Substantive: *faulen*, *grünen*, *süßen* [vgl. Donalies 2007: 94].

8. Suffixoidbildungen

Eine der auffälligsten Tendenzen der deutschen Gegenwartssprache ist die Wortbildung mit den sog. Suffixoiden, d.h. adjektivischen Zweitelementen, die, wie Suffixe, zur Bildung neuer Einheiten herangezogen werden, gleichzeitig jedoch autonom als Adjektive existieren. Zu den Suffixoiden, die sich am häufigsten zu

neuen Worteinheiten auf fast allen Gebieten der sprachlichen Kommunikation verbinden, gehören: *-arm*, *-reich*, *-frei*, *-schwer*, *-leicht*, *-freundlich*, *-fähig*, *-gerecht*, *-reif*, *-willig*, *-würdig*, *-wert* [vgl. Polzin 1997: 271]. Die Popularität der Suffixoide lässt sich unter anderem dadurch erklären, dass sie konnotative Werte vermitteln können, was beispielsweise in der Werbesprache oft genutzt wird, z.B.: *kochfest*, *kochbeständig*, *kochecht* [Kühnhold, Putzer, Wellmann 1978: 462]. Die Bildung der Serienformationen und der Analogien, die darauf beruhen, dass eines der Bestandteile in einer Reihe der Wörter ausgetauscht wird, ist heutzutage sehr populär und öffnet dem Sprachnutzer neue Möglichkeiten. Für die Bildung solcher Formen liegen nur wenige formale Restriktionen vor, wodurch den Analogien keine Grenzen gesetzt werden. Dies führt dazu, dass den Suffixoiden in der modernen Wortbildung, in der die Tendenz zur Automatisierung des Bildungsprozesses der Neologismen eine führende Rolle spielt, eine wichtige Stellung zukommt.

9. Komposition

A. Nominale Komposition

Die Komposition ist im Deutschen ein sehr populäres Wortbildungsverfahren. Viele Komposita entstehen heutzutage im Bereich der Personenbezeichnungen. Durch die Kompositumsbildung wird die eigene Meinung, Bewertung oder Einstellung zu der Person gezeigt, welche man beschreibt. In den Komposita werden verschiedene Bezeichnungen als Erst- und Zweitglieder benutzt, die den Charakter, eine Fähigkeit oder den gesellschaftlichen Rang beschreiben. Zu den meist benutzten Erst- und Zweitgliedern gehören u.a.: *Experte*, *Guru*, *König*, *Meister*, *Profi*, *Spezialist*, *Star*, *Jäger*, *Hai*, *Boss*, *Muffel*, *Zar*, z.B.: *Afrika-Experte*, *EU-Experte*, *Tsunami-Experte*, *Netzwerk-Spezialist*, *Computerspezialist*, *Meisterregisseur*, *Politprofi*, *Profiverkäufer*, *Medienstar*, *Webstar*, *Stargeigerin*, *Gesundheitsguru*, *Marketingguru*, *Medienzar*, *Meisterregisseur*, *Schnäppchenjäger*, *Immobilienhai*, *Sportmuffel*, *On-line-Muffel*, *Fernsehboss*, *Verlagsboss*.

Bemerkenswert ist an den angeführten Beispielen die Tatsache, dass diese komplexen Wortneubildungen aus orthografischer Sicht auffällig sind, d.h. die meisten von ihnen sind zusammengeschrieben, aber es finden sich auch solche, für die die Bindestrichschreibung charakteristisch ist. Die Bindestrichschreibung wird, wie man auch den o.g. Beispielen entnehmen kann, bei nicht nativen Bestandteilen verwendet.

Neue moderne Sportarten zum Beispiel und die damit verbundenen neuen Bindestrich-Komposita prägen lexikalisch den Bereich der deutschen Wortneubildungen mit englischen Elementen. Oft werden hier deutsche Bezeichnungen durch englische ersetzt, wie z.B.: *Coach* statt *Trainer*: *Fitness-Coach*, *Schnee-Coach*. Auch auf der gesellschaftlichen Ebene kann man öfters Anglizismen als Bestandteilen der neu gebildeten Komposita begegnen, wie *Power-Frau* (statt *starke Frau*),

First-Class-Kunden (statt Kunden der ersten Klasse), *Crew-Mitglieder* (statt Besatzung des Flugzeugs).

B. Eigennamen als Bestandteile der Komposita

Eine deutliche Tendenz im Deutschen stellt die Benutzung der Eigennamen als Bestandteil der Neubildungen dar. In diesem Bereich ist die Wortneubildung besonders progressiv und umfangreich, weil in der heutigen sich schnell wandelnden Gesellschaft ständig neue menschliche Tätigkeiten, Berufe, Funktionen, Sportarten, Hobbys entstehen. Hier handelt es sich vor allem um okkasionelle Bindestrichkomposita. Als Bestandteile solcher Zusammensetzungen benutzt man im modernen Deutsch u.a.: die Namen von Firmen und Betrieben, geographische Namen, Personennamen, Namen von Organisationen oder Gruppierungen. Ein großer Vorteil der Bindestrichkomposita ist es, dass man in einem Wort all das ausdrücken kann, was sonst mit einem ganzen Nebensatz erklärt werden müsste. Die häufige Bildung der Bindestrichkomposita im Deutschen ist also das Spiegelbild der Tendenz zur Ökonomie und Informationsverdichtung, welche charakteristisch für moderne Sprachen ist. Bekannte Namen stehen meistens als Erstglied in einem personalen Kompositum, z.B.: *Deutsche-Bank-Chef*, *Kia-Fahrer*, *Ebay-Gründer*, *Kartstadt-Quelle-Aufsichtsrats-Chef*, *Aldi-Kunde*, *FOCUS-Verlagschef*, *US-Mini-Käufer*.

Die Bindestrichkomposita sind sehr sprachökonomisch, was wir dank den angeführten Beispielen feststellen können; *der US-Mini-Käufer* ist ein Kunde aus den Vereinigten Staaten von Amerika, der einen Wagen der Marke „Mini“ kauft.

Auch geographische Namen sind im modernen Deutsch feste Bestandteile der Komposita. Die heutigen Menschen sind sehr reiselustig, und sie werden, je nachdem in welchen Ort sie reisen, mit entsprechendem Personalkompositum bezeichnet. Meistens sind das auch in diesem Fall Bindestrichkomposita: *Berlin-Tourist*, *Asien-Urlauber*. Weiterhin entstehen auch viele Herkunfts-komposita mit geographischen Namen als Erstglieder oder Zweitglieder: *Nicht-Berliner*, *Brasil-Jazzler*. Auch in der Politik können die geographischen Namen als Kompositakomponenten auftreten: *Kreml-Herrscher* (russischer Präsident), *Bayern-Premier* (bayrischer Ministerpräsident). Mit einem Kompositum kann auch die Beziehung zu einem Staat oder einer Stadt zum Ausdruck gebracht werden, z.B.: *Amerika-Fan*, *Muster-Österreicher*, *Rom-Besucher*. Oft werden auch die Kurzwörter EU (Europäische Union) und US (United States) für die Komposita mit geographischem Erstglied verwendet: *EU-Experte*, *US-Armee*.

Im Sinne der sprachlichen Ökonomie werden häufig auch Personennamen in den Komposita benutzt, die meistens ein Genitivattribut (der Genitiv wird schon seit langem in der deutschen Sprache gemieden) ersetzen. Bei den Personennamen handelt es sich meistens um bekannte Personen wie Politiker, Schauspieler, Fernsehstars, Personen aus dem Bereich der Kultur: *Bush-Kritiker*, *Merkel-Vertraute*

(es handelt sich hier um die Kanzleramtsministerin Hildegard Müller), *Harry-Potter-Nachahmer*, *Pippi-Langstrumpf-Erfinderin*.

10. Kurzwortbildung

Im Deutschen ist die Tendenz zu Wortkürzung und sprachlicher Ökonomie sichtbar. Dies ist bei den Namen der politischen Parteien und Gruppierungen deutlich zu sehen: *CDU*, *CSU*, *SPD*. Auch für die Namen der TV-Sender stehen meistens Abkürzungen: *ARD*, *ZDF*, *SAT1*, sowie für die Namen von verschiedenen Organisationen oder Vereinen: *UNO* (United Nations Organization), *ADAC* (Allgemeiner Deutscher Automobil-Club), *RAF* (Rote Armee Fraktion).

Komposition und Ableitung sind Wortbildungsarten, die durch Erweiterung entstehen. Im Falle der Kürzung dagegen wird aus langen Wörtern ein kürzeres gebildet. Die Kurzwörter setzen sich, aufgrund der gegenwärtigen Tendenz zur Sprachökonomie, häufig durch. Manche Kurzwörter sind allgemein bekannt, andere sind nur für ein bestimmtes Fachgebiet typisch und bereiten oft Verständnisschwierigkeiten. Grundsätzlich kann sich jeder seinen eigenen Kürzungsapparat aufstellen, der dann dem Leser/Hörer erklärt werden muss. Man muss beispielsweise im Falle der partiellen Kürzung, bei der der linke Teil des Kompositums auf den Anfangsbuchstaben gekürzt wird und die rechte Einheit erhalten bleibt „einfach wissen, dass hier die Kanzler-Frage gemeint ist, der Originalton, die Untergrundbahn, das Unterseeboot, die Untersuchungshaft und der Übertragungswagen“ [Donalies 2007: 101]. Der Kontext hilft dann auch beim Verstehen, so dass die Kellnerin weiß, was mit O-Saft gemeint ist, und die Kaufenden wissen, dass sie im SB-Laden¹ selbst alle Waren auswählen dürfen.

Meistens haben die Kurzwörter die gleiche Bedeutung wie das Ausgangswort. Oft verwendete und allgemein gültige Kurzwörter werden lexikalisiert und sind in Wörterbüchern aufgelistet.

Die Kurzwörter sind eine Erscheinung der Gegenwartssprache und gewannen in letzter Zeit an Bedeutung, was mit der Entwicklung der Sprache der Wissenschaft, Technik, Wirtschaft und Verwaltung sowie mit dem Einfluss des Englischen verbunden ist. Fleischer/Barz unterscheiden die Kurzwort-Bildung und die Kurzwortbildung und betonen, dass diese Verfahren eine große Rolle bei der Bildung der Substantive spielen. Die Kurzwortbildung ist eine Wortreduktion, Kurzwort-Bildung ist eine Kombination der Kurzwörter mit anderen Wörtern [vgl. Fleischer, Barz 1995: 220f.]. Populär sind heutzutage die Kürzungen der Vornamen, wobei auf Anfangs-, Endsegmente oder auf mittlere Bestandteile gekürzt sein kann, z.B.: Stefan zu *Stef*, Alexander zu *Alex*, Martina zu *Tina*, Elisabeth zu *Lisa*. Gängig sind auch Initialwörter (Buchstabenkurzwörter, auch Akronyme),

¹ SB-Laden – Selbstbedienungsladen [Donalies 2007: 101].

die buchstabiert werden oder in phonetischer Gebundenheit ausgesprochen werden, z.B.: *PLZ* (Postleitzahl), *LKW* (Lastkraftwagen), und die „gern zur Entkomplizierung komplizierter Bezeichnungen für Organisationen, Institutionen, Gesetze gebildet“ werden [Donalies 2007: 102]. Sowohl Buchstaben- als auch Silbenwörter wie: *Bafög* (Bundesausbildungsförderungsgesetz), *Sipo* (Sicherheitspolizei), *Fewa* (Feinwaschmittel), *Kita* (Kindertagesstätte), sind multisegmental gekürzte Kurzwörter, die dadurch entstehen, dass ihre Langformen an mehreren ihrer Segmente diskontinuierlich gekürzt werden [vgl. Donalies 2007: 102]. Diese multisegmental gekürzten Wörter sind „höchst Hörerleserunfreundlich“ [Donalies 2007: 103], weil sie von dem Hörer/Leser verlangen, dass er das gekürzte Wort oder die gekürzte Wortgruppe entziffert. Dem Interesse an Verständlichkeit steht jedoch die Tendenz der modernen Sprachen zu sprachökonomischer Kürze entgegen. Multisegmental gekürzte Kurzwörter werden oft gebildet, und positiv dabei ist die Tatsache, dass sie meistens in der Sprache etabliert sind.

Die existierenden Kurzwörter können weiterhin bei der Wortbildung, vor allem aber bei der Komposition verwendet werden. Kurzwörter können dann am Anfang, am Ende oder in der Mitte des neu gebildeten Wortes stehen, z.B.: *Fußball-WM* (Fußballweltmeisterschaft), *EU-Beitritt* (Beitritt zu der Europäischen Union), *IT-Gipfel*² (Informationstechnik-Gipfel), *PC-Riese*³ (Personalcomputer-Riese – Großhersteller). Solche Mischbildungen sind häufig im modernen Deutsch vertreten, vor allem in Zeitungen, Zeitschriften und Werbeanzeigen, wo ein Sachverhalt oft kurz und bündig formuliert werden muss.

11. Movierung

Bei der Movierung (auch Motion oder Mutation) [vgl. Donalies 2007: 74f.], die eine Art explizite Ableitung ist, wird bezüglich des Sexus, des biologischen, des natürlichen Geschlechts expliziert. Das populärste movierende native Suffix im Deutschen ist *-in*. Mit *-in* werden vor allem Maskulina zu sexusmarkiert weiblichen Wörtern moviert, z.B.: *Ärztin*, *Engländerin*, *Lehrerin*, *Professorin*. Angesichts des immer größeren Engagements der Frauen in verschiedenen Lebensbereichen – in Beruf, Politik oder Wissenschaft – wird heutzutage im Deutschen häufig moviert. Frauen sollen sich auf keinen Fall diskriminiert fühlen. Dennoch ist es manchmal nicht möglich die weibliche Form eines Berufs oder eines Titels zu bilden und einzusetzen, da es zu komplizierten und zu langen Konstruktionen führen würde, wie: *der Minister* bzw. *die Ministerin*, *Stellvertreter des Ministers* bzw. *der Ministerin* [vgl. Donalies 2007: 75].

² Der Spiegel 2006, Bd. 44, S. 126.

³ Der Spiegel 2006, Bd. 43, S. 122.

12. Fremdes in der deutschen Wortbildung

A. Präfixbildungen

Die Derivation (oft Ableitung) ist im Deutschen eine sehr produktive Wortbildungsart. Eine sehr wichtige Rolle spielen in diesem Wortbildungsprozess fremde Elemente.

Im Deutschen gibt es unzählige Fremdwörter, die entweder als ganze fertige Wörter aus einer fremden Sprache ins Deutsche entlehnt werden, oder sie werden aus fremden Bestandteilen im Deutschen gebildet. Eines der Gegenstände der Wortbildungsforschung ist eben die Fremdwortbildung. Die Fremdwortbildung vollzieht sich „auf der Basis der Wortbildungsstrukturen des Deutschen“ [Fleischer, Barz 1995: 61]. Zum selbständigen Forschungsgegenstand wurde die Fremdwortbildung erst Ende der 80er Jahre des 20. Jahrhunderts [vgl. Seiffert 2008: 11]. Es lohnt sich aber die Fremdwortbildung zu erforschen, da erstens immer mehr Wörter entlehnt und zweitens immer häufiger Wörter mit fremden Wortbildungseinheiten zu einem neuen Wort verbunden werden. Eisenberg erwähnt viele in der deutschen Sprache gängige Fremdpräfixe, die sowohl bei der substantivischen als auch bei der adjektivischen Derivation präsent sind: *ex-*, *anti-*, *contra-*, *dis-*, *hyper-*, *in-*, *inter-*, *meta-*, *neo-*, *non-*, *post-*, *prä-*, *super-*, *trans-* [Eisenberg 2004: 250]. Dazu finden wir zusätzlich bei Seiffert [2008] ein paar fremde Wortbildungseinheiten mit numerativer Bedeutung, die synonym oder antonym zu den nativen Wortbildungselementen verwendet werden: *mono-*, *one-*, *single-*, *uni-*, *poly-*, *multi-*, *pluri-*, *bi-*, *duo-/dual-*, *di-*, *tri-*, z.B.: *Einbett* – *Monobett*; *Ein-Mann-Betrieb* – *One-Man-Betrieb*; *Ein-Tages-Trip* – *One-day-Trip*; *Ein-Chip-System* – *Single-Chip-System*; *einmolekular* – *unimolekular*; *einfarbig* – *polychrom*; *eindimensional* – *multidimensional*; *monoform* – *pluriform*; *eindirektional* – *bidirektional*; *eintönig* – *duoton*; *Einprozessor-Maschine* – *Dual-Prozessormaschine*; *Mono-xid* – *Dioxid*; *einfarbig* – *trikolor* [Seiffert 2008: 166ff.].

Numerative Bedeutung hat auch das aus dem Englischen stammende Präfix *semi-*, z.B.: *semifinal*, *Semifinale* [Eichinger, Meliss, Vázquez 2008: 45].

Im modernen Deutsch ist die Produktivität der eurolateinischen Präfixe des Englischen *ex-*, *mini-*, *top-*, *super-* gestiegen. Inzwischen haben sie sich auch ver selbstständigt: *Ex*, *Mini*, *top*, *super* und funktionieren sowohl als Wortbildungseinheiten als auch als selbständige lexikalische Morpheme.

B. Das Suffix -ing

Eine sehr interessante Erscheinung auf dem Gebiet der Wortbildung ist auch das eurolateinische Suffix *-ing*, das zunächst eigentlich nur ein Suffix in sehr verbreiteten lexikalischen Entlehnungen zu sein scheint: *Doping*, *Mobbing*, *Skating*, *Sponsoring*, die wiederum als Kompositionsglieder auch mit indigenen Konstituenten hochaktiv sind. Wenn man aber die gruppensprachlichen Texte, und vor allem die Chatkommunikation der Jugendlichen recherchiert, kommt man zu dem

Schluss, dass das Suffix *-ing* an indigene Basen angehängt wird, z.B.: *Faulenzing*, *TV-Gucking*, *Extreme-Treppen-Steiging*. Es sind meistens Substantive, die Bezeichnungen für Hobby und Lieblingsbeschäftigung sind. Es ist also nicht auszuschließen, dass sich dieses Suffix weiter in dem Bereich der Gruppensprache, und vielleicht auch außerhalb, verbreiten wird [vgl. Barz 2008: 50f.].

C. Hybride Bildungen

Zusammensetzungen mit fremden Elementen wundern heutzutage niemanden mehr, z.B.: *Bahn-Card* (statt Bahnkarte), *Bahnticket* (statt Bahnfahrtschein), *Talk-Runde* (statt Gesprächsrunde), *Wellness-Zentrum* (statt Gesundheitszentrum), *Lieblings-Look*, *Traumgirl*, *Fitnesshose* (Hose, die man bei sportlichen Übungen tragen soll), *Long-Rundhalspullover* (langer Pullover mit rundem Halsausschnitt) [Heringer 1994: 271], *Top-Preis*, *Multi-Familie*, *Patchwork-Familie*, *Live-Konzert*, *Bungee-Springer*, *Freizeit-Jogger*.

Irmhild Barz [2008: 47f.] betont, dass die Spezifik der deutschen Sprache nicht nur darauf beruht, dass sie aus dem Englischen viele Suffixe und Präfixe übernimmt, sondern auch darauf, dass das Deutsche morphologisch unveränderte einfache und komplexe Lexeme aus dem Englischen übernimmt. Die Anglizismen werden dann als unmittelbare Konstituenten für Komposita weiterverwendet, sie bilden Basen für Derivate und Konversionen. Die entlehnten Wörter verbinden sich bei der Komposition sowohl miteinander, als auch mit heimischen Einheiten: *Showmaster*, *Riesenbaby*, *super-kraass*. Es entstehen auch Derivate wie: *Coolheit*, *Babysitterin*, und Konversionen: *Jet – jetten*.

D. Verbale Wortbildung mit fremden Elementen

Die indigene verbale Präfixderivation wurde in letzter Zeit dank der großen Zahl aus dem Englischen entlehnter Verben belebt. Die neuen einfachen Verben wie *chatten*, *mailen*, *raften*, *walken*, *googeln* bilden Basen für die Präfixderivation und Partikelbildungen, wodurch sie semantisch erweitert werden. Nach einer Google-Recherche kann festgestellt werden, dass diese Verben im Deutschen einfach mit dem indigenen Präfix oder der indigenen Verbpartikel versehen werden: *checken – abchecken*, *mailen – für jdn anmailen*, *chatten – durchchatten*, *walken – mitwalken*. Dieses Wortbildungsmodell ist heutzutage sehr populär in der deutschen Sprache.

Wenn man jedoch die entlehnten oder im Deutschen gebildeten komplexen Verben betrachtet, werden sie meist nicht präfigiert oder mit der Verbpartikel modifiziert, z.B.: *babysitten*, *wellnessen* [vgl. Barz 2008: 52].

E. Verbale Rückbildung

Durch die Wortbildungsart Rückbildung entstehen im Deutschen immer wieder komplexe Verben, die von den aus dem Englischen entlehnten komplexen *-ing*-Formen gebildet werden, z.B.: *Bangeejumping – bungeejumpen*, *Inlineskating – inlineskatzen*, *Windsurfing – windsurfen* [vgl. Barz 2008: 54].

F. Nominale Derivation mit dem Suffix -i

Das englische Derivationsmuster mit den Suffixen -y/-ie hat vermutlich einen Einfluss auf die zunehmende Bildung der deutschen Derivate mit dem Suffix -i, die vor allem informelle Personenbezeichnungen sind, wie z.B.: *Studi*, *Ersti*, *Schlucki*. Es gibt auch im Deutschen viele Wörter, die diesem Wortbildungsmuster entsprechen, die aber aus dem Englischen entlehnt wurden, z.B.: *Hippie*, *Speedy*, *Teenie/Teeny*. In beiden Sprachen haben diese Bezeichnungen eher eine hypokritische, ironische, distanzierende oder pejorative Färbung [vgl. Barz 2008: 55f.].

G. Konversion

Nominale Konversion

Die Konversion (Wortartenwechsel) umfasst ein ziemlich großes Tätigkeitsfeld und ist im Deutschen des dritten Jahrtausends ziemlich produktiv. Grundsätzlich lässt sich jedes Element anhand von Konversionen substantivieren. Die meisten substantivischen Konversionen sind sächlich, z.B.: *das Mögliche*, *das doppelte „L“*, *das laute Uff*, *das Bezahlte*. Personenbezeichnungen und elliptische Ausdrücke bilden eine besondere Art der nominalen Konversionen, z.B.: *kleiner Schwarzer* (Kaffee), *weißer G'spritzter* (Wein), *Geselchtes* (Fleisch), *die Alte* (Frau). Der Artikel solcher Bildungen richtet sich nach dem natürlichen Geschlecht oder nach der ausgelassenen Komponente.

Substantivische Wortbildungsmodelle wurden auch infolge des englischen Einflusses auf das Deutsche aktiver. Eine neue Erscheinung in der modernen deutschen Sprache sind die deverbalen Konversionen, die analog zu den entsprechenden Klassen von Anglizismen gebaut werden. Neben den schon seit langem im Deutschen existierenden Wörtern wie *Schlaf*, *Ruf*, entstehen neue konvertierte Nomina actionis von schwachen Verben: *Treff*, *Kick*, *Dreh* [vgl. Barz 2008: 55; Eisenberg 1998: 284].

Verbale Konversion

Wie bereits erwähnt hat auch die Konversion aus Substantiven zu Verben in den letzten Jahren im Deutschen stark zugenommen, was natürlich schon wieder auf den englischen Einfluss zurückzuführen ist. Diese starke Tendenz zum einfachen Wortartwechsel ist sichtbar an Bezeichnungen von modernen Tätigkeiten, wie z.B.: *Mail* – *mailen*, *Chat* – *chatten*, *Snowboard* – *snowboarden*⁴, *Fußball* – *fußballen*, *Fax* – *faxen*.

Probleme mit der Schreibweise der Neubildungen

Wenn man über die Tendenzen in der Entwicklung der heutigen Sprachsysteme spricht, ist es wichtig, das Problem der heutigen normativen Haltungen anzusprechen. Die Wortneubildungen sind nicht mehr aus unserem Leben wegzudenken. Neue Wörter werden gebildet und sie werden sich in der Sprache etablieren oder auch nach einer gewissen Zeit verschwinden, wenn ein Phänomen im

⁴ DUDEN. Deutsches Universalwörterbuch, 5. Aufl. Mannheim 2003 [CD-ROM].

Sprachgebrauch nicht mehr aktuell ist. Wenn ein neues Wort erscheint, kommt es oft vor, dass es in mehreren Schreibungen anzutreffen ist. Dies resultiert daraus, dass viele Autoren (der neuen Wörter) sich nicht an konkreten Regeln orientieren, sondern sich auf ihr oft täuschendes Gefühl verlassen. So kommt es vor, dass es im Falle ein und desselben Wortes unterschiedliche Schreibungen bei Produktnamen, Produktbeschreibung und Produktinformation gibt [vgl. Altmann 2008: 19]. Andererseits werden in der Werbung oft normwidrige Schreibweisen ganz gezielt eingesetzt, um die Aufmerksamkeit der Adressaten auf sich zu ziehen.

Im Vergleich zu früheren Zeiten, vor zwanzig oder dreißig Jahren, sind heute die normativen Haltungen unvergleichbar milderer und toleranter. Diese Änderung ist jedoch nicht die Folge der in vielen Lebensbereichen herrschenden Mode auf Liberalisierung, sondern der besseren Kenntnis des heutigen Wortbildungssystems, seiner Geschichte und der genaueren gründlicheren Analyse der früher untersuchten Strukturen. Trotz vieler Schreiblösungen eines Wortes wird doch mehr oder weniger eine gewisse Regelmäßigkeit sichtbar, die einen Hinweis darstellt, wie das eben gebildete neue Wort schriftlich erfasst werden kann [vgl. Altmann 2008: 33].

Der beste Beweis für die Verbreitung der neuen linguistischen Weltanschauung ist die Einführung von zwei Normenniveaus: der Musternorm und der Gebrauchsnorm (oder anders Umgangsnorm) in der Einschätzung der Sprache durch die Publikationen, die die Richtigkeit der deutschen Sprache überwachen, wie z.B.: *DUDEN. Deutsches Universalwörterbuch*. Diese Normenniveaus haben vor allem in der Flexion und Syntax, manchmal auch in der Phonetik Anwendung gefunden.

Die bestehende sprachliche und außersprachliche Situation – die Zunahme von Neologismen, die Liberalisierung der Haltungen in Bezug auf die Sprache, der Andrang der internationalen Lexik – verursachen, dass der Einfluss der Linguisten auf die Form und Akzeptanz der neuen Strukturen immer geringer wird. Dies bedeutet jedoch nicht, dass dieser Einfluss aufgegeben werden soll. Die einfachen theoretischen Grundlagen sollten der Sprache dienen, sowohl bei der Einschätzung der Strukturen (Termine), deren Entstehung man steuern kann, als auch bei der Eliminierung der Worte, die es nicht verdient haben, in der deutschen Sprache fortzubestehen.

Zusammenfassung

Wortbildungstendenzen im Gegenwartsdeutsch stellen sich folgendermaßen dar:

- die Tendenz zur Präzision der Information ist sichtbar in typischen Zusammensetzungen (Bindung von Wortbildungsbasen) und Derivaten (Präfixbildungen, die die Basis näher bestimmen);
- die Tendenz zur Ökonomie und Informationsverdichtung ist sichtbar in solchen Strukturen wie: Kurzwörter, Konvertate, Univerbierungen, Phrasenkomposita, Phrasenderivate und Phrasenkonversionen, die statt komplexer Phrasen und syntaktischer Konstruktionen massenhaft im Deutschen gebildet werden;
- die Wirkung der bereits erwähnten Tendenzen ist sichtbar in den Zusammensetzungen ohne Infix, in den Bindestrich-Komposita und auch in den Zusammensetzungen mit dem Suffixoid – diese Bildungen sind ein wenig kürzer als die Zusammensetzungen mit dem Infix und werden völlig automatisch konstruiert;
- der Prozess der Internationalisierung wird immer intensiver; der fremde Wortschatz wird schnell adaptiert, was sichtbar bei der Bildung der Derivate ist, z.B. der Adjektive von den entlehnten Substantiven oder Verben;
- die indigene verbale Präfixderivation wurde in letzter Zeit dank der großen Zahl der aus dem Englischen entlehnten Verben belebt; die neuen einfachen Verben bilden Basen für die Präfixderivation und die Partikelbildungen, wodurch sie semantisch erweitert werden;
- die Konversion ist heutzutage ein ziemlich produktives Wortbildungsverfahren, und infolge des englischen Einflusses sind die deverbalen Konversionen eine neue und sehr populäre Erscheinung in der modernen deutschen Sprache;
- die besondere Spezifik der gegenwärtigen deutschen Sprache beruht darauf, dass sie aus dem Englischen nicht nur viele Suffixe und Präfixe, sondern auch morphologisch unveränderte einfache und komplexe Lexeme übernimmt, die dann unmittelbare Konstituenten für Komposita, Derivate und Konversionen bilden. Die entlehnten Wörter verbinden sich bei der Komposition sowohl miteinander, als auch mit indigenen Einheiten.

Die obigen Ausführungen zeigen, dass die Beschäftigung mit den Wortbildungsfragen zu Recht sowohl aktuell als auch modern ist.

Die Sprache lebt, verändert sich, folgt den herrschenden Globalisierungstendenzen, was ebenso auf dem Gebiet der Wortbildung zu beobachten ist. Wie am Anfang angedeutet wurde, kann man im heutigen Deutsch zwei Wortbildungssysteme unterscheiden: die indigene und die Lehnwortbildung. Die meisten fremden Wortbildungstypen im Deutschen kommen laut der herrschenden Tendenz zur Übernahme von allem, was englisch ist und klingt, aus dem Englischen. Es gibt aber auch Wortneubildungen, die sich den gängigen Wortbildungstypen kaum zuordnen lassen [vgl. Altmann 2008: 17f.]. Aus diesem Grund steht die Wortbildungsforschung vor neuen Herausforderungen und Aufgaben.

Bibliographie

- Altmann H. (2008). *Formale Aspekte bei Wortneubildungen und Probleme ihrer Beschreibung*. In: L.M. Eichinger, M. Meliss, M.J.D. Vázquez (Hrsg.). *Wortbildung heute. Tendenzen und Kontraste in der deutschen Gegenwartssprache*. Studien zur Deutschen Sprache. Forschungen des Instituts für Deutsche Sprache. Bd. 44. Tübingen, Gunter Narr Verlag, S. 17–37.
- Altmann H., Kemmerling S. (2005). *Wortbildung fürs Examen*. 2. Aufl. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Barz I. (2008). *Englisches in der deutschen Wortbildung*. In: L.M. Eichinger, M. Meliss, M.J.D. Vázquez (Hrsg.). *Wortbildung heute. Tendenzen und Kontraste in der deutschen Gegenwartssprache*. Studien zur Deutschen Sprache. Forschungen des Instituts für Deutsche Sprache. Bd. 44. Tübingen, Gunter Narr Verlag, S. 39–60.
- Barz I., Schröder M. (2001). *Grundzüge der Wortbildung*. In: W. Fleischer, G. Helbig, G. Lerchner (Hg.). *Kleine Enzyklopädie Deutsche Sprache*. Frankfurt a. M., S. 178–217.
- Barz I., Schröder M., Fix U. (Hg.) (2000). *Praxis- und Integrationsfelder der Wortbildungsforschung*. Heidelberg.
- Barz I., Schröder M., Hämmer K., Poethe H. (2003). *Wortbildung – praktisch und integrativ: ein Arbeitsbuch*. 2. Aufl. Frankfurt a. M., Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften.
- Berens F.-J., Wimmer R. (Hrsg.) (1997). *Wortbildung und Phraseologie*. Studien zur Deutschen Sprache. Bd. 9. Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- Buhofer Häcki A. (Hrsg.) unter Mitarbeit von Hofer L. (2003). *Spracherwerb und Lebensalter*. Tübingen–Basel, A. Francke Verlag.
- Bußmann H. (2002). *Lexikon der Sprachwissenschaft*. 3. Aufl. Stuttgart, Kröner.
- Cruse D.A., Hundsnurscher F., Job M., Lutzeier P.R. (Hg.) (2002). *Lexikologie. Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen*. Berlin–New York, Erster Halbband.
- Donalies E. (2005). *Die Wortbildung des Deutschen: ein Überblick*, 2. Aufl. Tübingen, Günter Narr Verlag.
- Donalies E. (2007). *Basiswissen. Deutsche Wortbildung*. Tübingen–Basel, A. Francke Verlag.
- DUDEN. *Die Grammatik der deutschen Gegenwartssprache* (1995). 5. Aufl. Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich.
- Eichinger L.M. (2000). *Deutsche Wortbildung. Eine Einführung*. Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- Eichinger L.M., Meliss M., Vázquez M.J.D. (Hrsg.) (2008). *Wortbildung heute. Tendenzen und Kontraste in der deutschen Gegenwartssprache*. Studien zur Deutschen Sprache. Forschungen des Instituts für Deutsche Sprache. Bd. 44. Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- Eisenberg P. (1998). *Grundriss der deutschen Grammatik*. Bd. 1: *Das Wort*. Stuttgart–Weimar.
- Eisenberg P. (2004). *Grundriss der deutschen Grammatik*. Bd. 1: *Das Wort*, 2. Aufl, Stuttgart–Weimar, Metzler.
- Elsen H. (2004). *Neologismen. Formen und Funktionen neuer Wörter in verschiedenen Varietäten des Deutschen*. Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- Engel U. (Hrsg.) (2000). *Deutsch-polnische kontrastive Grammatik*. Bd. 1–2. Warszawa, PWN.
- Erben J. (2000). *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre*. 4. Aufl. Berlin, Erich Schmidt Verlag.

- Fleischer W., Barz I. (1992, 1994, 1995). *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen.
- Grosse R., Lerchner G., Schröder M. (Hrsg.) (1992). *Beiträge zur Phraseologie, Wortbildung, Lexikologie: Festschrift für Wolfgang Fleischer zum 70. Geburtstag*. Frankfurt a. M., Peter Lang.
- Heringer H.-J., Samson G., Kauffmann M., Bader W. (Hrsg.) (1994). *Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Klann-Delius G. (1999). *Spracherwerb*. Stuttgart–Weimar, J.B. Metzler Verlag.
- Krieg U. (2005). *Wortbildungsstrategien in der Werbung. Zur Funktion und Struktur von Wortneubildungen in Printanzeigen*. Hamburg, Helmut Buske Verlag.
- Kühnhold I., Putzer O., Wellmann H. (1978). *Deutsche Wortbildung: Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache*. Eine Bestandsaufnahme des Instituts für Deutsche Sprache. Düsseldorf, Pädagogischer Verlag Schwann.
- Lawrenz B. (2006). *Moderne deutsche Wortbildung. Phrasale Wortbildung im Deutschen: Linguistische Untersuchung und sprachliche Behandlung*. Hamburg, Dr. Kovac Verlag.
- Lohde M. (2006). *Wortbildung des modernen Deutschen. Ein Lehr- und Übungsbuch*. Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- Matussek M. (1994). *Wortneubildung im Text*. Hamburg, Helmut Buske Verlag.
- Motsch W. (2004). *Deutsche Wortbildung in Grundzügen*. 2. Aufl. Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Munske H.H. (Hg.) (2004). *Deutsch im Kontrast mit germanistischen Sprachen*. Tübingen.
- Ohnheiser I. (1979). *Wortbildung und Synonymie: Untersuchungen zur nominalen Wortbildungssynonymie in der russischen Gegenwartssprache*. Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie.
- Polzin C. (1997). *Kreativität in der Wortbildung – kontrastiv gesehen*. In: P. Reisewitz (Hrsg.), *Kreativität. Beiträge zum 12. Nachwuchskolloquium der Romanistik (Eichstätt, 30.5.-2.6.1996)*. Bonn, Romanistischer Verlag, S. 269–279.
- Schippan T. (1992). *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen.
- Seiffert A. (2008). *Autonomie und Isonomie fremder und indigener Wortbildung am Beispiel ausgewählter numerativer Wortbildungseinheiten*. Berlin, Frank & Timme GmbH Verlag für wissenschaftliche Literatur.
- Stawnicka J. (2000). *Die Entwicklungstendenzen in der Lexik der polnischen Gegenwartssprache*. In: B. Panzer (Hrsg.), *Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende. Beiträge zum Internationalen Symposium des Slavischen Instituts der Universität Heidelberg vom 29. September bis 2. Oktober 1999*. Frankfurt a. M., Lang, S. 113–153.
- Weinrich H. (2000). *Linguistik der Lüge*. 6. Aufl. München, C.H. Beck.
- Weinrich H. (2005). *Textgrammatik der deutschen Sprache*. 3. Aufl. Hildesheim, Georg Olms Verlag.
- Worbs E., Markowski A., Meger A. (Hrsg.) (2007). *Polnisch-deutsches Wörterbuch der Neologismen. Neuer polnischer Wortschatz nach 1989*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Zimmer D.E. (2003). *So kommt der Mensch zur Sprache: über Spracherwerb, Sprachentstehung und Sprache & Denken*. 7. Aufl. München, Wilhelm Heyne Verlag.

Summary

Language Is Alive and Forever Changing. The Latest Tendencies in German Word Formation

The principles of word formation have been employed for a considerable period of time. In the contemporary German word formation numerous doubts are expressed concerning the correctness of newly formed words, but languages are constantly developing and some expressions which were previously considered incorrect are now accepted as a norm. The development tendencies of the language constitute its driving force. It should be observed that apart from two basic trends in the development of word formation, i.e. the propensity for abbreviating and the tendency to make information precise, a third trend can be added, namely the automatic use of derivational techniques. More specifically, the creation of derivatives out of native word-forming elements consists merely in their mechanical combining, while any complications are eliminated. It should also be stressed that in the contemporary German abbreviations are created on a mass scale. In addition, the specific nature of the German language consists in its having two parallel word-forming systems: the native word-forming system and the borrowed word-forming system which is based on borrowings from other languages, especially on English word-forming patterns. The contemporary German language borrows from the English language not only suffixes and prefixes, but also morphologically unchanged simple and complex lexemes which are then used to form direct elements of compounds, derivatives and conversions. In the process of composition, the borrowed words get combined both with one another and with the native units. The considerations I have included in my article provide enough evidence to support the claim that the problems connected with word formation are still fashionable and inspire a lot of research. The German language lives, changes, responds to the dominant globalizing tendencies, which is also observable in the field of word formation.

Алла Камалова

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Светлана Коломейченко

Северодвинск, Россия

ПОВТОРЫ В ЖИТИИ СТЕФАНА ПЕРМСКОГО

Key words: ornate words braiding, rehearsal, sacral marker, interpretation, coding, ontological theory of meaning

Слово о житии и учении святого отца нашего Стефана, бывшаго в Перми епископа [сокращенно *Житие Стефана Пермского*, далее ЖСП], созданное в конце XIV века Епифанием Премудрым, – одно из самых вычурных, витиеватых и торжественных текстов, для которого характерен стиль „плетение словес” или „извитие словес”. Как предмет исследования „плетение словес” привлекает литературоведов, лингвистов, философов, культурологов, но продолжает оставаться загадкой. Существует чрезвычайно широкий диапазон взглядов на плетение словес, в частности на стиль Епифания Премудрого. Сторонники исихастских и паламитских истоков „нового стиля” объясняют витиеватость произведений особым отношением исихастов к слову, к символике, отражением практики постоянной молитвы. „Плетение словес” может рассматриваться и как элемент эстетизации. Издревле все относящееся к духовной сфере воспринималось, прежде всего, эстетически, как несущее духовное наслаждение, радость, и обозначалось как прекрасное. В конце XIV века

только искусно сплетенная (как декоративный орнамент) речь может донести до сердца читателя (или слушателя) глубинную сущность описываемого [Бычков, электронный ресурс].

Среди главных особенностей русского христианского художественно-эстетического сознания называют:

соборность, обостренную нравственно-этическую ориентацию, повышенную духовность искусства, его символизм, софийность, каноничность, тяготение к своеобразному синкретизму, [...] направленность же искусства на выражение высших духовных ценностей Культуры, ориентированных прежде всего

на умонепостигаемого Бога, привело к повышению уровня абстрагирования его художественного языка, повышению степени условности его выразительных средств, т.е. к художественному символизму [Бычков, электронный ресурс].

Андрей Ранчин отмечает, что специфика древнерусской литературы связана с верой, с особенным религиозным отношением к слову: книжность, письменность и сама азбука были для православных христиан сакральными. Для древнерусского религиозно-культурного сознания книжник, писатель – это не автор в собственном смысле слова, а „инструмент” в руках Бога, „орудие” Господа, творец по благодати Божией. Славянские книжники почитали церковнославянский язык как священный, который служил для выражения богооткровенной истины христианства [Ранчин (а), электронный ресурс: 20].

Некоторые ученые видят в „плетении словес” лишь искусственно украшенную речь, „до невозможности вычурную и расплывчатую” (обзор высказываний о „плетении словес” см. в [Лихачев 1956; Абрамова 2004]).

Ученые, как правило, единодушны в том, что „плетение словес” – это стилистическая манера, отличающаяся абстрагированностью, метафоричностью, богатым использованием изобразительно-выразительных средств [Колесов 1989; Дмитриев 1964; Коновалова 1966; Аверинцев 1997; Кожин 1984], определяют этот стиль как

пользование однокоренными и созвучными словами, ассонансами, синонимикой и ритмикой речи для создания своеобразного словесного орнамента [Лихачев 1987: 46].

Функцию текстов канонического искусства Юрий Лотман видел в сообщении воспринимающему (читателю, созерцателю, слушателю) принципов, по которым эти тексты построены. Под такими принципами понимается код, с помощью которого читатель мог по-новому интерпретировать другие тексты, и полагал, что каноническое искусство содержит и передает не только коды, но и новые сообщения [Лотман 1992а: 84–85; Лотман 1992б: 243–247]. Существует мнение, что кодированные тексты

более типичны для культур, ориентированных на канон [...] Новое в традиционалистском тексте может создаваться не благодаря оригинальности сообщения, но благодаря особенностям кода, выражающего это сообщение [Ранчин (а), электронный ресурс: 20].

Как сакральный текст мы рассматриваем *Житие Стефана Пермского* – образец воплощения результатов синергетического творчества, как Слово Божие, ставшее доступным нам благодаря своей актуализации в человеческом языке посредством творчества „богодухновенного” автора Епифания Премудрого. При определении сакрального текста необходимо учитывать свойство сакральности – некоей ценности, возникающей в специфическом акте религиозной деятельности.

Все сакральные произведения как явления языковой культуры связаны с определенной нормой их создания, а следовательно, толкования и понимания. Деятельность, направленная на извлечение смысла этих текстов, иерархически организована [Абрамов 2006: 44].

Именно „плетение словес” понимается нами как важнейший прием организации смысла сакральных текстов. „Плетение словес” представляет собой определенные модели, допускающие расшифровку при последовательном проникновении в глубинные структуры текста. Ключом к лингвокогнитивному исследованию „плетения словес” является декодирование означающего с учетом культурных стереотипов языкового сознания.

Ценностная картина мира в языке представляет собой проявление семантического закона, согласно которому наиболее важные предметы и явления жизни народа получают разнообразную и подробную номинацию [Карасик 1996: 15].

Сведения о свойствах „плетения словес” как совокупности различных стилистических приемов обобщены в диссертационной работе Ирины Абрамовой, где названы „показательные, существенные с лингвистической точки зрения признаки”, а именно: 1) ритмизация текста; 2) абстрагирование; 3) сложные слова, неологизмы; 4) синонимика; 5) оценочные эпитеты; 6) различные стилистические приемы: повтор, перифраза, метафора, риторические вопросы; 7) грамматические признаки; 8) синтаксис [Абрамова 2005: 43–49]. Лихачев отмечал, что:

все „приемы” орнаментальной прозы рассчитаны на различные „приращения смысла”, на создание в тексте некоего „сверхсмысла”, этот „сверхсмысл” требует осознания читателем глубинного значения [Лихачев 1979: 97],

и в этом видел близость орнаментальной прозы и поэзии. Исследователи отмечают множество общих черт в природе, организации, функциях и бытовании сакрального и поэтического текстов (см.: [Богин 1982; Гучинская 1995] и др.), но особое внимание уделяется повторам. При этом подчеркивается, что ЖСП – это „сложнейшая система повторов, положенная в основу организации текстов Епифания” [Петрова 2007: 83–83] и „именно на повторах и многочисленных варьированиях уже сказанного Епифаний Премудрый строит свой стиль – «плетение словес»” [Шумило, электронный ресурс].

Лихачев видит особую роль „стилистической бинарности” в раскрытии содержания произведений орнаментальной прозы:

Наиболее часто в стиле „плетение словес” участвует удвоение понятия: повторение корня слова, соединение двух синонимов, противопоставление двух понятий и т.д. Принцип двойственности имеет мировоззренческое значение в стиле „плетения словес”. Весь мир как бы двоится между добром и злом, небесным и земным, материальным и нематериальным, телесным и духовным. Поэтому бинарность играет роль не просто стилистического приема – повтора, а противопоставления двух начал в мире [Лихачев 1979: 97–106].

В нашем исследовании повтор понимается как один из способов создания „плетения словес“, при этом выдвигается гипотеза: повтор – „маркер сакральности“ житийного текста.

Сакральность текста не определяется каждым его элементом – будь то стилистически окрашенное слово, грамматическая категория или фразеологическая единица. Скорее, некоторые элементы, которые можно было бы назвать маркерами сакральности, задают всему коммуникативному пространству текста это качество [Абрамов 2006: 44].

Обратимся к анализу повторов на примере следующего контекста:

что́ еще́ та на-

рекоу, вѡжа заблѡужьшимъ, ѡбрѣтателя погыбшимъ, наставника преащениымъ, роуководителя оумѡ' ѡслѣпленнымъ, чистителя ѡскверненымъ, в'снскателя расточенымъ, стража ратнымъ, оутѣшителя печальны, кормителя алючинымъ, подателя требуючимъ, наказателя несмысленымъ, помощника ѡбидимымъ, млтвенника тепла, хѡдатаа вѣрна, поганымъ спсителя, вѣсѡ про-
х. 771.клинателя, кѡмирѡ потревителя, йдолаѡ попираателя, Бѡгу | слѡ-
жителя, мрѡсти рачителя, днаѡсѡдѡи любителя, [цѣломрѡи
дѣлателя]³, прѡвѣдѣ творителя, книгѡмъ сказателя, грамѡтѣ
пѣрмѡстѣи списателя.

Данный контекст уже являлся предметом исследования, при этом обращалось внимание на эпитеты, выполняющие описательно-распространительную функцию, на синонимический ряд, на созвучия суффиксов и окончаний, варьирование числа слогов в словах [Абрамова 2004; Ранчин (а), электронный ресурс: 21], однако смысловая роль повторов не анализировались. В нашем исследовании повторы описываются на синтаксическом и семантическом уровнях. Задача – выявить смысловую роль повторов.

Первый исследовательский шаг – синтаксическая характеристика повторов. Повторы представлены подчинительными субстантивными словосочетаниями, которые могут быть объединены следующими грамматическими моделями (далее церковнославянские слова подаются в современной графике):

1. $N_{4s} + N(part)_{3pl}$ – *вожжа заблудшим, обретателя погыбшим* и под.
В составе подобных словосочетаний причастные формы следует считать субстантивированными. По своей функции к этой модели примыкают:
 $N_{4s} + [N_{5s} + N(part)_{3pl}]$ – *руководитель умом ослепленным* и под.;
- $N_{4s} + N(adj)_{3pl}$ – *утешитель печальным* и под.;
2. $N_{4s} + Adj_{\text{крат.ф.}}$ – *молитвенника тепла* и под.;
3. $N_{3pl} + N_{4s}$ – *бесом проклинателя* и;
 $N_{3s} + N_{4s}$ – *Богу служителя* и под.;

4. $N_{3s} + N_{4s}$ – *правде творителя* и под.,
 $[N_{3s} + Adj] + N_{4s}$ – *грамоте пермской писателя*.

Второй исследовательский шаг – анализ компонентов словосочетаний на уровне „внешнего” и „внутреннего” рядов повторов: **I** – „внешний” ряд (выявляется по главному слову) и **II** – „внутренний” ряд (выявляется по зависимому слову), например:

I **II**

Божа заблудшим, обретатель погившим, наставник прельщенным.

В результате получили два ряда слов:

I. Божа, обретатель, наставник, руководитель, чиститель, взыскатель, страж, утешитель, кормитель, податель, наказатель, помощник, молитвенник, ходатай, спаситель, проклинатель, потребитель, попира-атель, служитель, рачитель, любитель, делатель, творитель, сказатель, писатель;

II. Заблудшим, погившим, прельщенным, умом ослепленным, оскверненным, расточенным, ратным, печальным, алчущим, требующим, несмысленным, обиженным, тепла, верна, поганым, весом, кумирам, идолам, Богү, мудрости, философии, целомудрия, правде, книгам, грамоте пермской.

Третий шаг – описание семантики слов внешнего и внутреннего рядов. Семантический анализ опирается на онтологическую (реалистическую) теорию смысла, базирующуюся на идеях православного энергетизма. Для онтологической теории

особенно важны положения о том, что у всякой объективно существующей вещи есть смысловая сторона, что смысл вещи есть ее сущность, что идея вещи существует нераздельно с вещью, но и неслитно, что идея вещи есть закон ее существования, то есть ее явления [Камчатнов (а), электронный ресурс: 8].

В нашем исследовании оперируем терминами „символическая семема”, „ноэма”, „эйдос”, „символ”.

Полагаем, что для определения смысла повтора необходимо выявить общие компоненты значений в рядах слов, с этой целью обращаемся к материалам исторических словарей (список лексикографических источников прилагается). В работе со словарными статьями учитывались особенности функционирования древнерусского слова:

в памятниках древнерусской письменности слово характеризуется анархической многозначностью, усугубленной влиянием греческих текстов, переводимых в Древней Руси [Камчатнов (б), электронный ресурс: 9],

и необходимо было выявить дефиниции, соответствующие анализируемому контексту, учитывать помету *Церк.* Этапы семантического анализа проиллюстрируем на примере слова **вожа**.

I. Обратимся к толкованию этого слова в исторических словарях. Выявляется, что соответствующее понятие соотносится с рядом однокоренных слов,

многоименство представлено словами *вожа*, *вожь*, *вожак*. Так, в Словаре 1899 **вожа** – „вожатый, проводник”; в Словаре Срезневского [Срезневский 1893] **вожь** – „вождь, предводитель, руководитель, проводник”; в Словаре 1847 **вожакъ** – „ведущий другого, проводник”.

Словари, по Алексею Лосеву, дают перечисление основных вариантов семем – конкретных способов понимания значения слова. Выделим „основные варианты семем” для слова **вожь**:

вождь, предводитель, руководитель, проводник, вожатый, ведущий [...] и можно задаться целью сведения всех их к некоему общему значению данного слова, что и будет его вторым симолоном, или некоей символической семемой. То, что обще всем этим отдельным значениям данного слова, и есть его полная символическая семема [Лосев 1999: 53].

II. Для выявления конкретно-общего значения (символической семемы) приведем толкования выделенных семем слова **вожь** по Словарю 1847: **вождь** – „1. Предводитель войска”, „3. Вожатый, проводник”; **вожатой** – „то же, что вожак”; **вожак** – „ведущий другого, проводник”; **предводитель** – „вождь”; **руководитель** – „показывающий путь или средства к достижению чего-либо; наставник”; **наставник** – „дающий наставление, учитель, руководитель”; **учитель** – „наставник”; **проводник** – „сопровождающий кого-либо для охранения, или указания пути; провожатый”; **провожатой** – „проводник”; **ведущий (вести)** – „2. Предводительствовать”, „3. Путеводствовать, указывать дорогу”.

III. Представим результаты наблюдений частотности (тождественности) совпадений конкретно-общего значения в таблице, где горизонтальная строка – общее толкование слова **Вожжа**, вертикальная – толкования указанных слов по Словарю 1847, в ячейках на пересечении горизонтального и вертикального столбца отмечается („+”) совпадение значений толкований указанных слов:

вожа	вождь	предводитель	руководитель	проводник	вожатый	ведущий
вождь	+	+		+	+	
предводитель	+	+				
руководитель			+	+		
проводник				+		
вожатый				+	+	
ведущий		+		+	+	

Сведения таблицы позволяют сделать вывод о том, что значения слова **вожа** (*вождь, предводитель, руководитель, проводник, вожатый, ведущий*) повторяются и пересекаются в лексической единице *проводник* ‘тот, который указывает путь’, что является его полной символической семемой.

По Лосеву, „значения данного слова, находимые в словаре, суть, собственно и строго говоря, уже не символические семемы, а нечто гораздо большее” [Лосев 1999: 54]. Нозма, как уточняет Лосев, „есть результат меонального оформления предметно-сущего”, а вся сфера значений слова, между символической семемой и чистой корреляцией предмета, „мы и называем общим именем нозмы” [Лосев 1999: 61, 62]. Так, нозмой для слов *вождь, предводитель, руководитель, проводник, вожатый, ведущий* является ‘тот, кто указывает путь’.

В инобытии из совпадения нозмы и семемы возникает категория языкового символа. Категория семемы вносит в имя момент становления, которое можно представить себе в виде множества смысловых точек, через которые проходит имя. В каждой такой точке имя приобретает новую семему, оставаясь, однако, самим собой, поэтому каждая семема указывает на имя, символизирует собой имя, семемой которого она является. Поскольку же имя есть имя того или иного эйдоса, то каждая семема является символом этого эйдоса в инобытии... В семеме и нозме нужно видеть символическое выражение идеи, которая помимо них не имеет никакого иного выражения, следовательно, нет и никакого иного пути ее познания, кроме символического [Камчатнов (а), электронный ресурс: 8].

Таким образом, *вождь, предводитель, руководитель, проводник, вожатый, ведущий* суть воплощения одного эйдоса („Проводник”) в инобытии (диапазон возможных для человека способов представления). „Проводник” – смысловая картина предмета, смысловое изваяние, лик сущности, созерцаемый умным зрением.

Подобным образом был проведен анализ других лексических единиц внешнего и внутреннего словесных рядов.

Изучение лексикографических дефиниций слов внешнего ряда позволило выделить следующие ряды нозматически близких слов:

- **вожа, обретатель, наставник, руководитель, чиститель, розыскатель, страж, утешитель, кормитель, податель, наказатель, помощник** – нозма ‘тот, кто указывает путь’, эйдос „Проводник”;
- **молитвенник, ходатай** – нозма ‘тот, кто ходатайствует за нас перед Богом’, эйдос „Ходатай”;
- **спаситель, проклинатель, потрепитель, попираатель** – нозма ‘тот, кто избавляет от чего-либо’, эйдос „Спаситель”;
- **служитель, рачитель, любитель, делатель, творитель** – нозма ‘служитель делу’, эйдос „Служитель”;
- **сказатель, списатель** – нозма ‘тот, кто толкует’, эйдос „Толкователь”.

Анализ лексикографических дефиниций внутреннего словесного ряда выявил ряды нозматически близких слов:

- **заблудшие, погившие, прельщенные, умом ослепленные, оскверненные, расточенные, ратные, печальные, алчущие, требующие, несмысленные, овиненные** – нозма ‘тот, кто нуждается в помощи’, эйдос „Заблудшие”;

- **тѣпла, верна** – нозма ‘положительная характеристика активного проявления свойства, качества, действия’, эйдос „Хороший”;
- **поганые, бес, кѹмир, идол** – нозма ‘тот, кто не крещеный’, эйдос „Язычники”;
- **Бог, мѹдрость, философия, целомѹдріе, правда** – нозма ‘то, что (кто) заслуживает доверия’, эйдос „Истина”;
- **книги, грамота пермская** – нозма ‘грамота’, эйдос „Знание”.

На смысловом уровне словосочетания-повторы соотносятся с пятью эйдосами:

- 1) „Проводник заблудшим” – 12 повторов,
- 2) „Ходатай перед Богом” – 2 повтора,
- 3) „Спаситель язычникам” – 4 повтора,
- 4) „Служитель истине” – 5 повторов,
- 5) „Толкователь знаний” – 2 повтора.

Можно спорить об именах эйдосов, уловить их смысл действительно должно быть, невозможно... К нему можно лишь приблизиться. Однако наши наблюдения позволяют сделать следующие выводы.

На формально-синтаксическом уровне в контексте выявляется ряд субстантивных словосочетаний (всего 25), но на грамматическом уровне словосочетания различны: синтаксический повтор представлен пятью моделями и их разновидностями; они, в свою очередь, выражаются пятью рядами соответственных семантических повторов.

Смысловая организация повторов соотносима с пятью эйдосами, естественно установить иерархию эйдосов в составе высказывания. Эйдосы „Проводник заблудшим” – „Ходатай перед Богом” – „Спаситель язычникам” обладают общим смыслом: проводник заблудшим предполагает ходатайство перед Богом, и, как результат, – спасение язычников, а спасение предполагает также способ, путь. Установленные эйдосы объединены единым сценарием: кто-то ведет кого-то куда-то каким-либо путем согласно какой-либо цели. Данный сценарий может быть развернут подстановкой лексических единиц, соотносимых с конкретным эйдосом. Таким образом, выстраивается искусственный текст, отражающий глубинный смысл плетения словес, скрытый за повторами: *Стефан ведет язычников и всех заблудших к истине с помощью Евангелия*, где Евангелие понимается как главная книга христианина, в которой запечатлена Истина. Но Истина – это и есть Бог. И тот, кто ведет к Богу, тот является и проводником, и ходатаем, и спасителем, и толкователем, и наставником и кормителем (см.: *окормление духовное*, понимаемое как особая форма пастырского служения, заключающаяся в смиренном учительском действии пастыря и в содействующем ему действии благодати Божией).

Целый ряд слов, обозначающий деятеля и лиц, на которых направлено действие, получает характеристику. Закодирована информация о конкретных исторических событиях – обращение язычников в христиан. Смысл конкретный,

но скрыт в смысловых повторах. Каждое из слов повтора привносит определенную смысловую добавку. Мы наблюдаем переход от эйдоса к символу. Именно в эйдосе „Толкователь знаний” заключен символический смысл подвижнического подвига Стефана Пермского – перевод богослужебных книг и богослужения на зырянский язык продолжателя дела святых равноапостольных братьев Кирилла и Мефодия. Смысл в символе не созерцается, а прозревается,

символ и есть неисчерпаемое богатство апофатических возможностей смысла. Символ только и мыслим при условии апофатизма, при условии бесконечного ухода оформленных, познаваемых сторон эйдоса в неисчерпаемость и невыразимость первоисточника всего в нем оформленного и осмысленного [Лосев 1999: 108];

Сакральный текст, будучи логосом, а не только мифом, должен быть так организован семантически, чтобы предельно точно выполнять когнитивную функцию, т.е. продуцировать смыслы посредством значений, заданных языковыми единицами и специфическим сакральным контекстом их функционирования [Абрамов 2006: 58].

Именно повтор выполняет основную смыслообразующую функцию, служит „сгущению” смысла. Повтор как одна из разновидностей способа создания „плетения словес” является „маркером сакральности” житийного текста.

Библиография

- Абрамов С.Р. (2006). *Сакральный и поэтический текст как предмет филологической герменевтики*. Дис. [...] доктора филол. наук. Санкт-Петербург.
- Абрамова И.Ю. (2004). *Структурно-семантическая и синтаксическая организация агиографических текстов стиля „плетение словес”*. Дис. [...] канд. филол. наук. Нижний Новгород.
- Аверинцев С.С. (1997). *Поэтика ранневизантийской литературы*. Москва.
- Богин Г.И. (1982). *Филологическая герменевтика*. Калинин.
- Бычков В.В. *Лексикон нонклассики. Художественно-эстетическая культура XX века*. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Buchkov_Lexikon/_10.php>, дата доступа: 7.12.2011.
- Гучинская Н.О. (1995). *Границы стилистики, поэтики и герменевтики при интерпретации художественного текста*. В: Е.А. Гончарова (ред.). *Междисциплинарная интерпретация художественного текста*. Санкт-Петербург.
- Дмитриев Л.А. (1964). *Нерешенные вопросы происхождения и истории экспрессивно-эмоционального стиля XV в. В: Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 20. Москва–Ленинград.
- Камчатнов А.М. (а). *Воплощенный Логос*. Электронный ресурс. Режим доступа: <<http://www.textology.ru/library/book.aspx?bookId=9&textId=5>>, дата доступа: 1.12.2011.
- Камчатнов А.М. (б). *О семантическом словаре древнерусского языка*. Электронный ресурс. Режим доступа: <<http://www.textology.ru/article.aspx?aId=110>>, дата доступа: 7.12.2011.

- Карасик В.И. (1996). *Культурные доминанты в языке*. В: *Языковая личность: культурные концепты*. Волгоград–Архангельск.
- Кожин А.Н. (1984). *Литературный язык Московской Руси*. Москва.
- Колесов В.В. (1989). *Древнерусский литературный язык*. Ленинград.
- Коновалова О.Ф. (1966). „Плетение словес” и плетеный орнамент конца XIV в. В: *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 22. Москва–Ленинград.
- Лихачев Д.С. (1956). *Средневековый символизм в стилистических системах Древней Руси*. Москва.
- Лихачев Д.С. (1958). *Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России*. Москва.
- Лихачев Д.С. (1979). *Поэтика Древнерусской литературы*. Москва.
- Лихачев Д.С. (1987). *Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России*. В: Д.С. Лихачев. *Исследования по древнерусской литературе*. Ленинград.
- Лосев А.Ф. (1999). *Философия имени*. Москва.
- Лотман Ю.М. (1992а). О двух моделях коммуникации в системе культуры. В: Ю.М. Лотман. *Избранные статьи в трех томах*. Т. 1. Таллин, с. 84–85.
- Лотман Ю.М. (1992б). *Каноническое искусство как информационный парадокс*. В: Ю.М. Лотман. *Избранные статьи в трех томах*. Т. 1. Таллин, с. 243–247.
- Петрова В.Д. (2007). *Особенности языка древнерусских житий стиля „плетение словес” (в связи с его происхождением)*. В: III Международный конгресс исследователей русского языка „Русский язык: исторические судьбы и современность”. Москва.
- Ранчин А.М. (а). *Своеобразие древнерусской литературы*. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.CoolReferat.com/Своеобразие_древнерусской_литературы>, дата доступа: 20.11.2011.
- Ранчин А.М. (б). „Плетение словес” в Житии св. Стефана Пермского. Электронный ресурс. Режим доступа: <<http://www.portal-slovo.ru/philology/42021.php>>, дата доступа: 5.12.2011.
- Шумило С. *Поэтика повторов у Епифания Премудрого (на материале Жития Сергия Радонежского)*. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=print_page&pid=972>, дата доступа: 27.11.2011.

Источник

Житие святого Стефана Епископа Пермского, написанное Епифанием Премудрым (ЖСП) (1897). Издание Археографической Комиссии. Санкт-Петербург.

Лексикографические источники

Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову евангелию (1899). Санкт-Петербург. Изд. А.С. Суворина (Словарь 1899).

Срезневский И.И. (1893). *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 1. Санкт-Петербург.

Словарь церковно-славянского и русского языка (1847). Санкт-Петербург (Словарь 1847).

Summary

Repeats in *Hagiography of Stefan Permskiy*

In the given article the following assumption has been put forward: repeats are one of the means of “ornate words braiding” formation. They play the main role in the arrangement of sacral texts meaning. The following method of meaning function analysis of “ornate words braiding” has been tested: from structure to meaning. The given research paces have been implemented: 1 – syntactical models of repeats have been revealed, 2 – the semantics of lexical units building up the repeats has been analyzed, 3 – semantic classification of repeats has been performed, 4 – the role of repeats in the meaning content have been interpreted. Semantic analysis is based on ontological (realistic) meaning theory, while describing of words meaning various historical dictionaries are used.

Aleksander Kiklewicz

Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

JĘZYK W KOMUNIKACJI INTERKULTUROWEJ

Key words: intercultural communication, precedent (key) phenomena, precedent text, stereotype, contrastive anthropology, cultural type, axiology of culture

– Мама, можно я поиграю на балалайке?
– Нет, Наташа! Сначала поставь самовар, покорми медведя и выключи атомный реактор. И давай выпьем водки!

– Mamo, czy mogę zagrać na bałalajce?
– Nie, Nataszo! Najpierw nastaw samowar, nakarm niedźwiedzia i wyłącz reaktor jądrowy. I napijmy się wódki!

Rosyjski dowcip

1. Teksty, wypowiedzi, nazwy precedensowe

Zróżnicowania kulturowe dotyczą wielu sfer działalności oraz mentalności grup społecznych, w tym tak zwanych fenomenów kluczowych – kategorii pojęciowych (konceptów), twierdzeń, przekonań, sądów, postaw, a także form ich manifestacji – wypowiedzi (przysłów, aforyzmów, słów skrzydlatych) i tekstów charakterystycznych dla danej kultury, mających w niej status szczególny, priorytetowy. Fenomeny kluczowe (do których zaliczyć należy znane postacie z folkloru, literatury, filmu, życia publicznego) należą do kompetencji kulturowej wszystkich lub większości członków wspólnoty.

Podstawą konceptów kluczowych są **teksty precedensowe**. Określenie to zostało zaproponowane przez rosyjskiego językoznawcę Jurija Karaułowa, który uznał, że teksty precedensowe: 1) są dobrze znane większości członków danej wspólnoty (innymi słowy – mają charakter „nadosobowy”); 2) są aktualne ze względu na swoją treść ideologiczną, to znaczy przekazują ogólne, stereotypowe, ważne dla społeczeństwa wartości; 3) nawiązanie (czy też apelacja) do takich

tekstów w komunikacji międzyludzkiej nie ustaje, toteż stanowią one bazę konceptualizacji wielu zjawisk rzeczywistości¹. Precedensowy charakter kluczowych tekstów kultury polega na tym, że w sposób skondensowany wyrażają one najważniejsze dla danej grupy społecznej pojęcia, a więc funkcjonują jako punkty odniesienia, wzorce interpretacji nowych sytuacji i zdarzeń. Wiktoria Krasnych zauważyła, że pojęcie tekstów precedensowych stało się podstawą takich kategorii etnolingwistyki, jak wypowiedzi precedensowe, nazwy precedensowe czy reminiscencje precedensowe².

Status precedensowy w pierwszej kolejności mają teksty folkloru oraz teksty artystyczne z programu lektur szkolnych. Poza tym należą do nich aforyzmy, przysłowia, modlitwy, dowcipy, skecze kabaretowe, filmy itd. Z komunikacyjnego punktu widzenia ważna jest odtwarzalność takich tekstów, a mianowicie wielokrotne wykorzystanie ich jako reminiscencji, to znaczy interpretacji konkretnego „przypadku” poprzez jego odniesienie do sytuacji wzorcowej, opisanej w tekście precedensowym. Taki figuratywny sposób konceptualizacji świata warunkuje większą sugestywność przekazu, między innymi za sprawą powołania się na źródło o wysokim statusie kulturowym.

Znajomość tekstów precedensowych stanowi niezbędną część ogólnej kompetencji kulturowej, a więc podstawę porozumienia i skutecznej komunikacji. Odwrotnie, brak znajomości w tym zakresie może warunkować w komunikacji międzykulturowej nieporozumienie, w szczególności nieadekwatne lub niepełne traktowanie komunikatu, polegające na tym, że należący do obcej kultury interpreter nie rozpoznaje apelacji do tekstu precedensowego. Rozważmy (za W. Krasnych) zdanie z rosyjskiego tekstu prasowego:

Отрадно сознавать, что мышкой выступила наша газета [Z przyjemnością stwierdzamy, że jako myszka wystąpiła nasza gazeta].

Dosłowne tłumaczenie z języka rosyjskiego na język polski okazuje się niewystarczające, aby adekwatnie przekazać sens oryginału. „Zaciemniającym” sens elementem jest tu rzeczownik *мышка*, za pomocą którego dziennikarz apeluje do kluczowego dla kultury rosyjskiej tekstu – bajki ludowej o rzepce (ten sam wątek leży u podstaw wiersza dla dzieci autorstwa Juliana Tuwima *Rzepka*). W historii, o której opowiada bajka, udział myszki zadecydował o wyciągnięciu rzepki. A więc przy uwzględnieniu wspomnianej reminiscencji tekstowej zdanie z rosyjskiej gazety należałoby zinterpretować: „Z przyjemnością stwierdzamy, że decydujący wkład w rozwiązanie omawianego problemu wniosła nasza gazeta; można to porównać z ludową bajką rosyjską, w której udział myszki zadecydował o wyciągnięciu rzepki”.

Kulturowa informacja, jak widzimy, jest niezbędna do adekwatnego, pełnego zrozumienia tekstów językowych. Oczywiście tekst może zostać zrozumiany na

¹ Ю.Н. Караулов, *Русский язык и языковая личность*, Москва 1987, s. 216 i n.

² В.В. Красных, „Свой” среди „чужих”: миф или реальность?, Москва 2003, s. 170.

poziomie informacji językowej, to znaczy dosłownie. Tym aspektem funkcjonowania tekstów zajmuje się semantyka lingwistyczna. Semantyka kulturowa przedstawia pełniejszy obraz treści tekstu, zawierający elementy tak zwanego kontekstu. Za przykład może posłużyć następujący tekst prasowy (opublikowany w tygodniku „Angora”):

Dopijam maniakalnie napoje ze szklanek. Do ostatniej kropli. Szyja nieraz boli od czekania, aż ta kropla spłynie. Nie znoszę widoku resztek płynu na dnie. [...] Uwielbiam moje stopy. Codziennie wieczorem się im przyglądam. [...] Herbata musi być zalana do odpowiedniego miejsca. Jeżeli ją robi ktoś inny i naleje za mało, wstaję i dolewam. [...] Odróżniam skarpetkę prawą od lewej.

Zrozumienie sensu i specyficznej ekspresji tego tekstu będzie tajemnicą dla kogoś, kto nie skojarzy jego treści z kultowym filmem Marka Koterskiego. Zresztą wskazuje na to tytuł tekstu: *Pamiętacie „Dzień świra”?*

Rozważmy kolejny przykład: w znanym opowiadaniu Ernesta Hemingwaya *Stary człowiek i morze* czytamy:

Święty Piotr także był rybakiem, podobnie jak ojciec wielkiego DiMaggio.

Pełne rozumienie tego fragmentu wymaga znajomości fenomenu kluczowego, którym jest „wielki DiMaggio”. Chodzi o Joe DiMaggio, słynnego baseballistę zespołu New York Yankees. Był to drugi mąż Marilyn Monroe, w okresie od 14 stycznia do 27 października 1954 roku, a także idol rybaka Santiago z opowiadania Hemingwaya. W powyższym cytacie zostały zakodowane ważne elementy amerykańskiej kultury: 1) wspomnienie o znanym w całym kraju baseballiście wskazuje na zainteresowanie Amerykanów sportem, a w szczególności baseballiem jako narodowym rodzajem sportu; 2) postać DiMaggio jest związana z postacią Marilyn Monroe, ponieważ był jej mężem. Zarówno Marilyn Monroe, jak i DiMaggio realizują amerykański mit społeczny. W micie tym przedstawiciele niższych warstw społecznych stają się znani mieszkańcom całego kraju³.

Podobne komplikacje towarzyszą rozumieniu tekstów artystycznych zawierających takie zjawiska, jak aluzja literacka, pastisz, parodia konstrukcyjna/pozytywna (termin Michała Głowińskiego), trawestacja, stylizacja, reminiscencja czy cytat ukryty. Czytelnik kulturowo „niewyrobiony” nie jest w stanie zdekodować tak zwanego kontekstu pionowego (to znaczy kulturowego) tekstu – w ten sposób część, czasem bardzo ważnej, informacji „umyka”. Może to dotyczyć informacji ludycznej, która regularnie towarzyszy parodii⁴ i której uświadomienie wymaga od czytelnika określonych doświadczeń kulturowych – znajomości pierwowzorów. Oto przykłady⁵:

³ Zob. C.Г. Тер-Минасова, *Язык и межкультурная коммуникация*, Москва 2004.

⁴ R. Nycz, *Tekstowy świat. Poststrukturalizm a wiedza o literaturze*, Kraków 2009, s. 217.

⁵ Źródła przykładów: W. Mizerski, *Język polski. Encyklopedia w tabelach*, Warszawa 2000, s. 324; R. Handke, *Poetyka dzieła literackiego*, Warszawa 2008, s. 59.

Pierwowzór	Utwór zawierający cytaty ukryte
Dante Alighieri, <i>Boska komedia</i> : W życia wędrówce, na połowę czasu, Straciwszy z oczu szlak niemyślnej drogi, W głębi ciemnego znalazłem się lasu.	Witold Gombrowicz, <i>Ferdydurke</i> : W połowę drogi mego żywota pośród ciem- nego znalazłem się lasu.
Zygmunt Krasiński, <i>Psalm dobrej woli</i> : Wszystko nam dałeś, co dać mogłeś, Panie, Z skarbu wiecznego miłościwej łaski! Tysiącoletnie dałeś panowanie, Ubrane w śnieżne, przechrześcijańskie blaski Nadeuropejskiej cnoty! [...] <i>Boże, coś Polskę...</i> (pieśń religijna): Przed Twe ołtarze zanosim błaganie	Adolf Nowaczyński, z tomu <i>Meandry</i> : Wszystko nam dałeś, co dać mogłeś, Panie! Jeziora błota, piasków wielkie morza, Kopalnie głupstwa, Prokrustowe łóżce, Pasożytami ciężkie pokaranie, Więc przed ołtarze Twe niesiem błaganie: Odbierz to wszystko, co nam dałeś, Boże.

Charakterystycznym przykładem nasycenia tekstu artystycznego różnego rodzaju aluzjami jest poemat Wenedykta Jerofiejewa *Moskwa – Pietuszki*, szczegółowo skomentowany przez Jurija Levina⁶. Rosyjski badacz wyodrębnił w tekście Jerofiejewa pięć rodzajów źródeł literackich, na których została oparta obrazowa struktura poematu: 1) Biblia, szczególnie *Pieśń nad pieśniami* oraz *Księga psalmów*; 2) radzieckie teksty propagandowe – dziennikarskie, literackie, polityczne; 3) tak zwana ezoteryczna poezja rosyjska – wiersze Fiodora Tiutczewa, Borysa Pasternaka, Osipa Mandelsztama; 4) literatura sentymentalizmu, szczególnie *Podróż sentymentalna* Laurence’a Sterne’a; 5) proza rosyjska XIX wieku, głównie autorstwa Fiodora Dostojewskiego. Przy tłumaczeniu podobnych tekstów na język obcy ważne jest nie tylko zachowanie wyjściowej treści, lecz także w pewnym stopniu formy i struktury tekstu, gdyż ulegają one s e m a n t y z a c j i.

Ponieważ bariery międzykulturowe w recepcji tekstów literatury artystycznej często są bardzo duże, przybliżenie czytelnikowi ukrytych w nich treści jest zadaniem krytyków literackich. Zdarza się, że taką inicjatywę podejmuje sam autor, jak to uczynił znany rosyjski prozaik Andriej Bitow, publikując obszerny tom komentarzy do własnej powieści *Dom Puszkina* (*Пушкинский дом*). Krytyk literacki (lub komentujący swoje dzieło autor) występuje jako mediator czy też pośrednik między tekstem a odbiorcą, w pewnym stopniu przypomina postać znaną z teorii komunikacji masowej – p r z y w ó d c ę o p i n i i, którego funkcja polega na przekazywaniu i tłumaczeniu ważnych informacji płynących z mediów⁷. Podobnie jak w mediach masowych, w literaturze artystycznej (szczególnie w przypadku aluzyjnie nacechowanych tekstów) występuje zatem d w u s t o p n i o w y p r z e p ł y w i n f o r m a c j i.

Teksty precedensowe często stają się źródłem powstania wyrażen stereotypowych, w szczególności frazeologizmów o nacechowaniu wartościującym. Przykładem może być wypowiedź precedensowa pochodząca z tekstu powieści Aleksandra

⁶ Ю. Левин, *Комментарий к поэме „Москва – Петушки” Венедикта Ерофеева*, Graz 1996.

⁷ M. Mrozowski, *Media masowe. Władza, rozrywka i biznes*, Warszawa 2001, s. 347.

Puszkina *Dubrowski* (w Rosji jest to obowiązująca lektura szkolna). Rosjanie często używają nawiązującego do tej powieści frazeologizmu:

Тихо, Маша, я – Дубровский [Bądź cicho, Maszo – jestem Dubrowski].

W wyszukiwarce internetowej www.rambler.ru można znaleźć ponad 100 tekstów rosyjskich zawierających ten frazeologizm, któremu można przypisać – w pewnym przybliżeniu – znaczenie: „Proszę się nie martwić – nie dzieje się nic złego; kontroluję przebieg sytuacji”, na przykład:

– Да и с какого тебя понесло туда?! тебе здесь на Родине не жилось? захотелось красивой жизни? или половые гормоны ударили в не ту часть мозга?

– Тихо, Маша, я – Дубровский... Это я о том, что не надо так резко.

Adekwatne rozumienie podobnych wyrażen językowych wymaga znajomości ich źródeł. Dosłowne tłumaczenie rosyjskiego oryginału na język polski jako:

Bądź cicho, Maszo – jestem Dubrowski

jest możliwe jedynie pod warunkiem, że oryginał jest dobrze znany w środowisku polskich czytelników tłumaczenia, inaczej byłaby wymagana modyfikacja formy wypowiedzi, znalezienie funkcjonalnego odpowiednika na poziomie całego komunikatu. Rzecz polega na tym, że zastosowanie nawiązującego do powieści Puszkina frazeologizmu ma szczególną funkcję komunikacyjną: wnosi do przekazywanej informacji element gry językowej, pewną ludyczność, ironię, dlatego tłumacz powinien zadbać o to, aby nowa wersja tekstu przekazywała nie tylko informację semantyczną, lecz także informację ekspresywną.

W podobny sposób funkcjonują w komunikacji międzykulturowej nazwy precedensowe. W wielu kulturach nazwiska wybitnych pisarzy przybierają status symboliczny – w przestrzeni kulturowej funkcjonują one jako swego rodzaju fenomeny medialne, umożliwiające przekaz wartości najbardziej charakterystycznych dla danej kultury. W kulturze rosyjskiej takim fenomenem kluczowym jest na przykład Puszkina, w polskiej – Mickiewicz, w ukraińskiej – Szewczenko, w niemieckiej – Goethe, choć mają one różny stopień skonwencjonalizowania i „eksploatowania”. Tak więc koncept „Puszkina” spośród powyżej wymienionych jest prawdopodobnie najbardziej skonwencjonalizowany i bogaty w dodatkowe konotacje (można też twierdzić: najbardziej konceptualnie pojemny). Rosjanie używają tego rzeczownika w składzie niektórych frazeologizmów, na przykład:

А работать за вас Пушкин будет?

Sens tego wyrażenia (które dosłownie znaczy: „[Czy uważasz, że] za ciebie będzie pracował Puszkina?”) jest następujący: „Musisz to zrobić; nikt inny tego za ciebie nie zrobi”, ale ponadto zawiera także element ekspresji ludycznej za sprawą kontrastu semantycznego pomiędzy domeną docelową: KTOŚ, KTO MA WYKONAĆ PEWNE RUTYNOWE ZADANIE, a domeną źródłową: PUSZKINA.

Podobne zjawisko można obserwować też w innych kulturach. W języku angielskim występuje frazeologizm:

all Sir Garnet

którego pochodzenie nawiązuje do nazwiska angielskiego przywódcy wojskowego Sir Garneta Wolseley'a (1833–1933). Na język polski tłumaczy się go: „Wszystko w porządku”.

W każdej kulturze można wskazać charakterystyczny dla niej, określony zespół stereotypów. Z jednej strony, większość stereotypów ma charakter ukryty, niewerbalizowany lub rzadko werbalizowany – ludzie, ogólnie biorąc, nie są skłonni do słownego uzewnętrzniania, do „ujęzykowania” swoich relacji i nastawień społecznych (jak słusznie twierdzą na przykład przedstawiciele amerykańskiej szkoły Palo Alto)⁸. Z drugiej strony, niektóre stereotypy są magazynowane w systemie języka, a przede wszystkim znajdują odzwierciedlenie w tekstach. Chodzi na przykład o – nierzadko niepoprawne politycznie – nazwy wyrazowe, frazeologizmy czy przysłowiowe powiedzenia typu:

- cygan (w znaczeniu: ‘kłamca, oszust’),
- Prusak (w znaczeniu: ‘ktoś twardy, bezlitosny’),
- pigmej (w znaczeniu: ‘ktoś o małym znaczeniu’),
- angielska flegma (w znaczeniu: ‘spokój, opanowanie, brak żywszych reakcji uczuciowych’).

Należy jednak unikać machinalnego utożsamiania systemu języka z systemem konceptualizacji świata. System języka tylko częściowo odzwierciedla elementy kulturowego obrazu świata, to znaczy realne, „żywe” wyobrażenia o rzeczywistości przedstawicieli określonej wspólnoty kulturowej w określonym czasie historycznym. Przynajmniej część stereotypów wyrażanych w formach językowych dziś nie ma nic wspólnego z aktualnym postrzeganiem świata przez członków wspólnoty językowej – jako przykład można podać ironiczny sens przytoczonego na początku artykułu dowcipu na temat typowego Rosjanina. Za kolejny dowód dowolności treści stereotypów mogą posłużyć obserwacje Aleksandra Jordanowa, byłego marszałka sejmu Bułgarii (przytaczam fragment wywiadu z Jordanowem, zatytułowanego *Bułgaria za wcześnie wstąpiła do UE*, a opublikowanego w łamach „Gazety Wyborczej”, wydanie z 26 marca 2010 roku):

Faktycznie mamy z tym [z poziomem korupcji – A. K.] duży problem. Ale myślę, że nawet sami Bułgarzy trochę przesadzają z samokrytyką. Kiedy byłem ambasadorem w Polsce, o Bułgarii też opowiadało się niestworzone rzeczy – że straszna korupcja i przestępczość. A z badań waszego MSW wynikało, że większa przestępczość była wtedy w Polsce.

⁸ A. Киклевич, *Роль стереотипов в межкультурной коммуникации*, Przegląd Wschodnioeuropejski 2010, t. 1, s. 273.

„Kłamią” (ze współczesnego punktu widzenia) także stereotypy genderowe, czego dowiodły między innymi badania Małgorzaty Karwatowskiej i Jolanty Szpyry-Kozłowskiej⁹. Przysłowia:

*Gdzie diabeł nie może, tam babę pośle,
Chłop jak żaba lepszy niż baba,
Każda baba z natury uparta,
Jak wie co baba, to wie wójt i cała gromada,
Nie ma ryby bez ości, nie ma baby bez złości*

kontrastują z realnym układem społecznym, w którym równouprawnienie płci (nie tylko w krajach Europy Zachodniej i USA, ale także w Polsce) stało się (czy też staje się) normą¹⁰.

Oddziaływanie stereotypów językowych w dużym stopniu jest oparte na tekstach precedensowych: nawet w sytuacjach, gdy są one sprzeczne z aktualnymi przekonaniem użytkowników języka, stereotypy są stale w użyciu, wywołują presję na opinię społeczną poprzez sam fakt, że ich nośnikami są teksty (wypowiedzi, nazwy) o statusie szczególnym, należące do kanonu danej kultury. W tym przypadku forma (czyli forma sugestywna) góruje nad treścią.

Status fenomenów precedensowych mogą mieć nie tylko produkty działalności językowej, lecz także inne artefakty, którym nadaje się sens ideologiczny. Takim przykładem celowej symbolizacji i ideologizacji artefaktów jest funkcjonowanie w przestrzeni międzykulturowej w czasach zimnej wojny między blokiem wschodnim a zachodnim, czyli od lat pięćdziesiątych do lat osiemdziesiątych XX wieku, C o c a - C o l i. Czytelnik książki Toma Standage’a może być zaskoczony początkiem rozdziału pod tytułem „Globalizacja w butelce”, w którym jest mowa o... wolności jako najważniejszej dla Amerykanów wartości społecznej:

Wiek XX przeszedł do historii jako stulecie walki o wolność – ekonomiczną, polityczną i społeczną – jednostek i narodów. [...] Walka toczyła się też w sferze wartości, a tu na pierwszym planie znalazła się Coca-Cola. W pewnym sensie w tych latach jej przekaz się uniwersalizował. Dla Zachodu Cola stała się symbolem najbliższych mu wartości: wolności, demokracji i gospodarki wolnorynkowej, liberalnego kapitalizmu, mówiąc w skrócie. W oczach komunistów Coca-Cola była uosobieniem wszystkiego, co w kapitalizmie najgorsze: wyzysku, władzy prywatnego kapitału i ulegania prymitywnym zachciankom konsumentów jako zasadzie organizującej gospodarkę. Nie przypadkiem podczas konwencji w centrali koncernu w Atlancie w roku 1948 na ścianie, nad głowami delegatów, wisiał wielki napis: „Dla nas komunizm to żelazna kurtyna, dla nich demokracja to Coca-Cola”¹¹.

Standage przytoczył – w pewnym sensie unikatowy – fragment historii II wojny światowej i powojennej, dotyczący rosyjskiego marszałka Konstantyna Żuko-

⁹ M. Karwatowska, J. Szpyra-Kozłowska, *Lingwistyka płci. Ona i on w języku polskim*, Lublin 2005, s. 170 i n.

¹⁰ Zob. A. Kiklewicz, *Kategorie lingwistyki międzykulturowej w ujęciu systemowym*, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego 2010, t. 66, s. 89–90.

¹¹ T. Standage, *Historia świata w sześciu szklankach*, Warszawa 2007, s. 286–292.

wa, którego w czasie negocjacji toczących się po wojnie między aliantami a komunistami na temat podziału Niemiec Eisenhower poczęstował Colą:

marszałkowi bardzo zasmakowała i szybko się przyzwyczył. Pojawił się jednak problem – nie wypadało, by sowiecki przywódca tak otwarcie okazywał sympatię do czegoś, co uchodzi za symbol amerykańskich wartości, zwłaszcza że wymuszona wojenna współpraca między sojusznikami szybko przekształcała się w ostrą rywalizację. Żuków nie chciał jednak porzucać swych świeżej daty przyzwyczajęń i zaproponował rozwiązanie – czy nie dałoby się robić, specjalnie dla niego, bezbarwnej Coli? W ten sposób mógłby udawać, że pije wódkę, a to wszak u Rosjan rzecz normalna. Prośba Żukowa z osobistą rekomendacją prezydenta Trumana trafiła do centrali koncernu w Atlancie. Firmowe laboratorium stanęło na wysokości zadania i wyłącznie na użytek marszałka Żukowa ruszyła produkcja bezbarwnej Coca-Coli, którą dostarczano do sowieckiego dowództwa w cylindrycznych butelkach zamykanych białym kapslem i z czerwoną, pięcioramienną gwiazdą na etykiecie¹².

Negatywne nacechowanie ideologiczne Coca-Coli występowało nie tylko w Związku Radzieckim i w krajach obozu socjalistycznego, lecz także w krajach Europy Zachodniej. Za przykład mogą posłużyć protesty „antykapitalistów” przeciw Coca-Coli.

2. Antropologia kontrastywna

Sferą różnicowań w zakresie kategoryzacji (interpretacji) świata zajmuje się antropologia kontrastywna (konfrontatywna), której podstawy zostały założone przez Bronisława Malinowskiego. Zdaniem Raisy Chajrulliny, charakterystyczna dla każdego narodu mentalność składa się z następujących elementów: 1) z systemu konceptów kluczowych (archetypów); 2) z dominujących zapotrzebowań; 3) z wierzeń, wiedzy, stylów myślenia; 4) z ocen, norm; 5) z form zachowań¹³. Najczęściej mentalność narodowa realizuje się w kulturze tradycyjnej, w stereotypach. W tradycji na przykład kultury rosyjskiej charakterystyczne jest materialne utrzymywanie dzieci przez całe życie, podczas gdy w społeczeństwach zachodnioeuropejskich dzieci wcześniej otrzymują samodzielność, już w młodości muszą nauczyć się zdobywania środków utrzymania. Ten kontrast został wyraźnie pokazany między innymi w powieści Nikołaja Gonczarowa *Obłomow* – w scenie pożegnania młodego Stolza z ojcem.

Przy parametryzacji cech kulturowych są uwzględniane następujące kategorie¹⁴: 1) uniwersalizm versus partykularyzm; 2) kolektywizm versus indywidualizm; 3) neutralność versus emocjonalność; 4) rozproszenie versus konkretność; 5) własne osiągnięcia versus statusy przypisane; 6) naturalność versus sztuczność;

¹² Tamże.

¹³ P.X. Хайруллина, *Лингвистика межкультурных коммуникаций*, Уфа 2005, s. 76.

¹⁴ Zob. G. Hofstede, *Kultury i organizacje. Zaprogramowanie umysłu*, Warszawa 2000; A. Trompenaars, *Riding the Waves of Culture. Understanding Cultural Diversity in Business*, London 1993.

7) podatność na zmiany versus konserwatyzm; 8) wysoka kontekstowość versus niska kontekstowość. Stosując te parametry, R. Chajrullina porównała cechy charakterystyczne Rosjanina i Europejczyka (mieszkańca Europy Zachodniej)¹⁵:

Rosjanie	Mieszkańcy Europy Zachodniej
Otwartość na wpływy obce (wynikająca z ogromnego terytorium Rosji).	Powściągliwość przy recepcji obcych wartości, ich selekcja.
Kolektywizm, gromadzkłość (uwarunkowana trudnymi warunkami klimatycznymi).	Kult osoby.
Pierwszeństwo wartości etycznych przed prawnymi, „przepisowymi”.	Pierwszeństwo prawa.
Pierwszeństwo intuicji przed logiką.	Pierwszeństwo logiki przed intuicją.
Pierwszeństwo prywatnych relacji przed oficjalnymi.	Pierwszeństwo oficjalnych relacji przed prywatnymi (szczególnie w kulturze anglosaskiej)*.
Pesymizm, nastawienie na niekorzystny rozwój wydarzeń.	Optymizm, nastawienie na pozytywny rozwój wydarzeń.
Gloryfikacja cudzoziemców: wszystko, co rosyjskie, jest złe; wszystko, co obce (szczególnie zachodnie), jest dobre.	Umiarkowany stosunek do cudzoziemców.
Cierpienie.	Pokonanie trudności.
Neutralny lub negatywny stosunek do własnej historii: wszystko, co było w przeszłości, jest złe.	Pozytywny stosunek do własnej historii.
Wewnętrzny sprzeciw wobec władzy. Tylko silna władza jest w stanie ten sprzeciw pokonać.	Szanowanie władzy, współpraca z władzą.
Lekceważenie własności (w rosyjskich bajkach ludowych pozytywnymi postaciami są biedni, zaś negatywnymi – bogaci).	Własność jako pozytywna wartość.
Lekceważenie czasu (co znajduje wyraz na przykład we względnie ubogim systemie trzech znaczeń kategorii gramatycznej czasu).	Przywiązanie dużej wagi do czasu.

* Por. kultury protransakcyjne w opozycji do kultur propartnerskich w ujęciu Richarda R. Gestelanda: przedstawiciele kultur pierwszego typu są nastawieni na realizację zadania, podczas gdy przedstawiciele kultur drugiego typu bardziej cenią kontakty partnerskie, prywatne. Zob. R.R. Gesteland, *Różnice kulturowe a zachowania w biznesie*, Warszawa 2000, passim.

Ukraiński badacz Georgyj Poczepecow podkreślił, że w różnych kulturach różnie jest postrzegany czas¹⁶. W kulturze zachodnioeuropejskiej przykładanie wagi do czasu to ważny parametr zachowań, dlatego spóźnianie się jest tu traktowane negatywnie; znalazło to wyraz w powiedzeniu „Punktualność jest grzecznością

¹⁵ Р.Х. Хайруллина, dz. cyt., s. 82.

¹⁶ Г.Г. Почепцов, *Коммуникативные технологии двадцатого века*, Киев 2000.

królów”. Inaczej jest w Ameryce Łacińskiej, w niektórych krajach Azji oraz w krajach arabskich: precyzyjności ani punktualności nigdy tam nie wartościowano pozytywnie, raczej – lekceważono. Przyjście czy zrobienie czegokolwiek nie na czas traktuje się tam jako normę. Podczas gdy Europejczycy czy Amerykanie dążą do rzeczowego podejścia do sprawy i oszczędzania czasu, w kulturach wschodnich dużo czasu poświęca się na rozmowy wstępne, o treści ogólnej, dowolnej (przy picu herbaty czy kawy), i właśnie taki, zrytualizowany sposób prowadzenia spotkań jest uważany za standardowy. Arabowie traktują krótkie, pilne rozmowy raczej jako obrazę; z punktu widzenia na przykład Etiopczyka poważne i zasługujące na uznanie jest jedynie to, co się robi w sposób nieśpieszny, rozłożony w czasie.

Poczępcow wspomniał także o różnicach kulturowych dotyczących konceptualizacji rodziny. Podał następujący przykład: przedstawiciele różnych kultur inaczej interpretują wyimaginowaną sytuację, w której osoba X jest na statku z żoną, dzieckiem i matką. Statek zaczyna tonąć. X może uratować tylko jedną osobę: żonę, dziecko lub matkę. Z badań ankietowych wynika, że w kulturze zachodniej 60% respondentów chce uratować dziecko, 40% – żonę, i prawie zero – w odsetek ludzi chce w tej sytuacji uratować matkę. W kulturze wschodniej jest wręcz inaczej: 100% respondentów deklaruje, że ratuje matkę. Przedstawiciele kultury wschodniej uzasadniają swój wybór w taki sposób: człowiek zawsze będzie miał możliwość się ożenić, mieć dzieci, ale nigdy nie będzie miał drugiej matki.

Gesteland, poza przywołaną wyżej opozycją kultur protransakcyjnych i propartnerskich, wyodrębnił także inne opozycje. Zauważył, że w kulturach ceremonialnych, w porównaniu z kulturami nieceremonialnymi, o wiele większa jest waga hierarchii społecznej, presja pozycji, stanowisk, tytułów. Wśród krajów należących do kultur pierwszego typu wymienił: Australię, Nową Zelandię, Stany Zjednoczone, Kanadę, Danię, Norwegię i Islandię, zaś do kultur drugiego typu – pozostałe. Pod tym względem sytuacja kulturowa w Europie Środkowej i Wschodniej także nie jest jednorodna. Kultury wschodniosłowiańskie – w porównaniu z kulturą polską – mają charakter mniej ceremonialny. Znajduje to wyraz między innymi w większej wrażliwości Polaków na etykietałną stronę komunikacji międzyludzkiej. Przedstawiciele narodów wschodniosłowiańskich często oceniają takie zachowania jako pretensjonalne. Oto przykłady wyrażenia prośby w języku polskim za pomocą czasownika *chcieć*:

Panie marszałku, zgłaszam wniosek formalny, żeby pan marszałek z e c h c i a ł zasięgnąć rady doświadczonej osoby, zastępcy szefa kancelarii.

Szanowna Pani, liczę, że z e c h c e Pani odwiedzić poniższy link.

Dosłowne przetłumaczenie tych i podobnych wypowiedzi na język rosyjski byłoby funkcjonalnie nieadekwatne do rosyjskiego zwyczaju językowego, który nie wymaga tak zawilej formy aktów mowy. W rosyjskich odpowiednikach przytoczonych wypowiedzi czasownik *chcieć* zostałby pominięty:

Господин председатель, у меня есть процедурное предложение: обратиться за советом к компетентному лицу – заместителю начальника канцелярии.

Уважаемая Н. Н., я рассчитываю на то, что Вы пройдете по нижеследующей ссылке.

W podobny sposób, w porównaniu z językiem polskim, niektóre niemieckie konstrukcje etykietalne są odbierane jako bardziej ceremonialne. Podaję przykład niemieckiej repliki, z którą klientka zwraca się do pracownika kwestury:

Wir möchten gerne das Geld holen [Chcielibyśmy z przyjemnością odebrać pieniądze].

Z punktu widzenia polskiego zwyczaju językowego przysłówki *gerne* ‘chętnie, z przyjemnością’ jest zbyt czyny, dlatego polski odpowiednik powyższego niemieckiego zdania byłby krótszy:

Chcielibyśmy odebrać pieniądze.

Funkcja przysłowka w przytoczonym niemieckim zdaniu polega na wniesieniu do konwersacji elementu poufności, życzliwości – można go zinterpretować tak: „Jeżeli tak (jak prosiliśmy) się stanie, będziemy bardzo usatysfakcjonowani”. W języku polskim ta forma grzeczności nie jest przyjęta – istnieją inne, synkretyczne sposoby wyrażania pozytywnego nastawienia na adresata, na przykład formy deminutywne rzeczowników:

Chcielibyśmy odebrać pieniądze.

Podobne zróżnicowanie kulturowe obserwujemy w komedii klasyka literatury białoruskiej, Janki Kupały – *Paulinka*. Jedną z głównych postaci utworu jest Adolf Bykowski, Białorusin, który naśladuje maniery polskiej klasy średniej, uznawane za wyższe, bardziej wyrobione w stosunku do sposobów zachowań białoruskich chłopów. Bykowski dobrze mówi po białorusku, zna teksty białoruskiego folkloru, na przykład śpiewa białoruskie przyspiewki, ale przy każdej okazji popisuje się znajomością języka polskiego:

Сцяпан (прысаджваючыся к сталу). Ды што ў нас чуваць? Старая баба не хоча здыхаць, а маладая замуж ісці [Co u nas nowego? Stara baba nie chce zdychać, a młoda wyjść za mąż].

Адольф (самадавольна). Хе-хе-хе! Старую трэба пшыдусіць, а маладую пшымусіць [Cha-cha-cha! Starą trzeba przydusić, a młodą przymusić].

Sposób zachowywania się pana Bykowskiego jest przesadnie uwarunkowany jego pozycją społeczną: ciągle chwali się on swoim majątkiem, podkreśla tym samym swój szczególny status. Podobną postawę reprezentuje bohater powieści *Подросток Савенко* autorstwa współczesnego rosyjskiego prozaika Eduarda Limonowa:

Мой отец – польский аристократ, ясновельможный пан Заблудски, – производит он значительно. – Мать, правда, подкачала – русская блядь. Одно имя чего стоит – Екатерина, Катерина... Катька... .

Reakcja białoruskiego otoczenia na taki typ zachowania w komedii Kupały jest radykalnie negatywna, co ogólnie charakteryzuje nieceremonialny charakter nawyków kulturowych niższej warstwy społecznej. Znajduje to wyraz w rosyjskiej ludowej zasadzie wartościowania człowieka, wyrażonej w formie przysłowia:

Главное, чтобы человек был хороший.

Nadmierną ceremonialność w zachowaniach Polaków podkreślają też czescy obserwatorzy. Polacy są określani przez nich jako między innymi *panská žebrota*, to znaczy jako zacofani, biedni, lecz butni, pańscy, dumni z siebie¹⁷. Tak na przykład opisywał Polaków z Galicji Jaroslav Hašek:

*Nawet siermiężni chłopci w karczmie przepijali do siebie miodem, mówiąc: „Czołem, panie bracie!”*¹⁸.

Przesadna ceremonialność, dęte pretensje do szlachectwa sprawiają, że Polacy – w percepcji wschodnich i południowych sąsiadów – są aroganccy, butni, uważają się za lepszych od innych.

3. Wartościowanie międzykulturowe

Pełniejszą informację o wartościowaniu typów kulturowych można uzyskać poprzez analizę zawartości tekstów językowych. W tym celu został opracowany materiał tekstowy zaczerpnięty z korpusu internetowego języka rosyjskiego¹⁹. Obiektem analizy były fragmenty tekstowe zawierające przymiotnik *польский* ‘polski’ – jedynie formę w mianowniku liczby pojedynczej. Ekscerpca, która zdecydowanie nosiła próbny charakter, obejmowała tylko takie teksty, w których przymiotnikowi *польский* towarzyszyło oczywiste nacechowanie aksjologiczne. Przy tym uwzględniłem dwa parametry wartościowania: 1) domenę, to znaczy dziedzinę rzeczywistości, której dotyczy opisywany, zawierający wartościowanie fragment; 2) charakter oceny – pozytywny lub negatywny. Oto przykład:

Был концерт в Греции, в амфитеатре в Дельфе. Играл польский оркестр, очень слабый, с венгерским дирижёром – просто никаким.

W tym fragmencie tekstu przymiotnik *польский* występuje w połączeniu z rzeczownikiem *оркестр* ‘orkiestra’, mamy zatem do czynienia z domeną MUZYKA. Jeśli chodzi o rodzaj oceny, mamy do czynienia z oceną negatywną, wyrażoną poprzez grupę wyrazową *очень слабый (оркестр)* ‘bardzo słaba (orkiestra)’.

Inny przykład:

¹⁷ Zob. [online] <<http://fakty.interia.pl/ciekawostki/news/pijany-jak-polak-i-inne-stereotypy-narodowe>>, dostęp: 2.01.2011.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Zob. [online] <<http://corpora.yandex.ru/index.html>>, dostęp: 2.01.2011.

Лишь сравнительно недавно – лет 400 назад – великий польский учёный Николай Коперник доказал, что Земля движется вокруг Солнца. Передовые люди науки – Галилей, Кеплер, а в России Ломоносов – отстаивали учение Коперника. На Землю стали смотреть как на одну из планет, движущуюся вокруг Солнца в сопровождении своего спутника – Луны.

W powyższym cytacie jest omawiana sfera nauki, a mianowicie astronomia. Rodzaj wartościowania tu jest inny – pozytywny, ponieważ autor tekstu podkreśla ogromną wagę odkrycia Kopernika dla nauki, podkreśla, że inni wybitni uczeni, Galileusz, Kepler i Łomonosow, poparli teorię Kopernika, wybroniли ją przed atakami sceptyków.

W rezultacie analizy tekstów z korpusu języka rosyjskiego uzyskałem następujące dane jakościowo-ilościowe (tabela 1).

Tabela 1

Liczba pozytywnie i negatywnie wartościowanych wypowiedzi tekstowych zawierających przymiotnik *польский* 'polski' w badanej próbie fragmentów

Domena	Wartościowanie		Razem
	pozytywne	negatywne	
BUDOWNICTWO	1	–	1
FILM	1	1	2
GOSPODARKA	2	–	2
IDEOLOGIA	–	1	1
JĘZYK	3	1	4
KONFLIKT WOJSKOWY	1	3	4
KRAJOBRAZ	1	–	1
KULINARIA	1	–	1
LITERATURA	7	–	7
MEDYCYNĄ	1	–	1
MUZYKA	2	1	3
NAUKA	12	–	12
POLITYKA	4	7	11
POSTAWY	3	1	4
PRZEMYSŁ	1	–	1
PRZESTĘPCZOŚĆ	–	1	1
RELIGIA	–	1	1
SPORT	1	1	2
STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE	1	–	1
SZTUKA	1	–	1
TOWARY	2	–	2
UPRAWA ROŚLIN	1	–	1
ZACHOWANIE	–	4	4
Razem	46 (68%)	22 (32%)	68 (100%)

Jak wynika z tabeli 1, najczęściej występują trzy domeny: NAUKA, POLITYKA i LITERATURA. Przypada na nie prawie połowa wszystkich przeanalizowanych tekstów. Przy tym w tekstach na temat literatury i nauki wartościowanie ma tylko pozytywny charakter, podczas gdy w tekstach na temat polityki przeważają oceny negatywne. Ogólny procentowy stosunek ocen pozytywnych i negatywnych (68:32) wskazuje, że w rosyjskich tekstach artystycznych i publicystycznych Polska i Polacy przeważnie kojarzą się z wartościami pozytywnymi. Nasi wschodni sąsiedzi bardzo wysoko cenią polską kulturę materialną (meble, wygląd miast, kuchnię) oraz kulturę duchową, szczególnie polską naukę i literaturę (można byłoby oczekiwać lepszych notacji muzyki bądź filmu). Jednocześnie Rosjanie przeważnie negatywnie oceniają Polskę i Polaków ze względu na działalność polityczną, a także charakter narodowy. W tym drugim przypadku są podkreślane takie cechy zachowań Polaków, jak nadmierna pewność siebie, ceremonialność czy arogancja. Sumaryczne dane o czterech najbardziej charakterystycznych obszarach kulturowych przedstawiłem w tabeli 2.

Tabela 2

Liczba pozytywnie i negatywnie wartościowanych wypowiedzi tekstowych zawierających przymiotnik *польский* ‘polski’ w badanej próbie fragmentów – sumaryczne dane o czterech najbardziej charakterystycznych obszarach kulturowych

Obszar	Wartościowanie		Razem
	pozytywne	negatywne	
Kultura materialna	10	1	11 (16%)
Kultura duchowa	27	3	30 (44%)
Ideologia i polityka	6	12	18 (27%)
Charakter narodowy	3	6	9 (13%)
Razem	46 (68%)	22 (32%)	68 (100%)

Zakończenie

Uwzględnienie informacji zawartej w systemie języka, szczególnie w tekstach językowych, jest ważne dla zrozumienia procesów komunikacji międzykulturowej. Do zjawisk, które pod tym względem wymagają szczególnej uwagi, należą przede wszystkim fenomeny precedensowe, to znaczy teksty, wypowiedzi, nazwy, a także zawarte w nich treści, charakterystyczne dla danej wspólnoty kulturowej. Często funkcjonują one jako narzędzia symbolizacji rozmaitych treści, których adekwatne zrozumienie jest możliwe pod warunkiem, że interpretator jest w stanie oddać nie tylko tekst, lecz także podtekst kulturowy.

Antropologia kontrastywna zajmuje się porównaniem typów kultur, bazując na określonych parametrach. Także przy takim porównaniu okazuje się przydatna

informacja językowa, ponieważ wartościowanie typu kultury (swojej lub obcej) może – w sposób bardziej lub mniej transparentny – znaleźć swój wyraz w formie, strukturze i znaczeniu tekstu. Na przykładzie wartościowania Polski i Polaków w rosyjskich tekstach artystycznych i publicystycznych wykazano, że przeważają oceny pozytywne, z tym że najczęściej dotyczą one sfery polskiej nauki i literatury. Natomiast zasadniczo negatywnie jest oceniany polski sposób prowadzenia polityki.

Summary

Language and Culture in the Intercultural Communication

The subject of this article is the use of language information by the analysis of the intercultural communication processes. The author describes the so-called precedent phenomena, understood as texts, sentences (for example proverbs, aphorisms, songs), and names, which contain concepts that are especially important for a given culture, wide well-known for the majority of individuals. Precedent phenomena often function as tools for the conceptualization of experience.

Contrastive anthropology deals with comparison of the culture types; it is based on certain parameters. The language and text information gained through this comparison is very useful because the evaluation of any culture type (own or foreign) is expressed (in a more or less transparent way) by the form, structure and content of the so-called culture texts. The author analyses some Russian artistic and journalist texts and then shows the predominantly positive evaluation of Poland and Poles. It relates especially to such culture spheres as science and literature. Inversely, the Russians evaluate the Polish way of politics and national character as rather negative.

Joanna Nawacka, Monika Piotrowska-Mazurowska

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

POLISEMY I HOMONIMY WE WSPÓŁCZESNYM ŻARGONIE ROSYJSKIM (NOMINACJE OKREŚLAJĄCE MIŁOŚĆ, EROTYKĘ, SEKS I NARKOTYKI)

Key words: semantic characteristics, polysemy, polysemes, homonymy, homonyms, jargon

Współczesny żargon rosyjski to system słów, w którym realizują się zjawiska leksykalno-semantyczne języka ogólnonarodowego, takie jak polisemia, homonimia, synonimia czy frazeologia; to system, który

представляет собой только лексикон, который питается соками общенационального языка, живет на его фонетической и грамматической почве [Береговская 1996: 32].

Pisząc niniejszy artykuł, autorki miały na celu przedstawienie zjawisk badawczych, jakimi są polisemia i homonimia w językowym kodzie miłosnym i narkotycznym w obrębie żargonu rosyjskiego. Analizowane słownictwo, określające miłość, erotykę, seks i narkotyki, zostało zebrane na podstawie następujących słowników żargonowych: *Большой словарь русского жаргона* W.M. Mokiienki i T.G. Nikitiny [Мокиенко, Никитина 2000], *Словарь московского аргю* (материалы 1980–1990-х гг.) W.S. Jelistratowa [Елистратов 1994], *Словарь русского аргю* (материалы 1980–1990-х гг.) W.S. Jelistratowa [Елистратов 2000], *Словарь русского сленга* I. Juganowa i F. Juganowej [Юганов, Юганова 1997], *Так говорит молодёжь. Словарь молодёжного сленга* T.G. Nikitiny [Никитина 1998], *Молодёжный сленг. Толковый словарь* T.G. Nikitiny [Никитина 2003], *Слова, с которыми мы все встречались. Толковый словарь русского общего жаргона* O.P. Jermakowej, J.A. Ziemskiej i R.I. Roziny [Ермакова, Земская, Розина 1999].

Terminem „polisemia” powszechnie określa się posiadanie przez wyrażenie językowe (wyraz, zwrot lub zdanie) kilku znaczeń:

эта лексическая категория оказывается не только экономным, но и удобным способом хранения в языке информации о мире [Белошапкова 1997: 226].

O polisemii mówimy wtedy, gdy między różnymi treściami znaczeniowymi występują powiązania semantyczne [zob. Łuczyński, Mackiewicz 2000: 37];

między poszczególnymi znaczeniami muszą zachodzić pewne związki, musi istnieć między nimi jakiś wspólny nietrywialny element znaczenia (rzeczywista cecha wspólna). To wspólne znaczenie stanowi motywację nazwy [Grzegorzczakowa 2001: 46].

Жаргонизмы нередко многозначны, и поэтому отдельные слова в разных значениях входят в разные тематические группы [Ермакова, Земская, Розина 1999: XVII].

W leksyce narkotycznej i miłosnej wieloznaczność można charakteryzować z punktu widzenia korelacji między wymienionym słownictwem a leksyką innych żargonów, a także tylko w granicach badanego słownictwa. Żargonizmy często są używane przez różne środowiska społeczne i w różnych sytuacjach. Jako przykład może posłużyć rzeczownik *веревка*, który pod tym względem jest bardzo zróżnicowany i oznacza:

- 1) w dziedzinie techniki ‘kabel’,
- 2) w języku pracowników radia ‘antena’,
- 3) w języku pracowników telewizji ‘telewizja kablowa’,
- 4) w języku programistów komputerowych i użytkowników komputerów osobistych ‘przewód łączący komputery’ lub ‘sieć lokalna’,
- 5) w języku rybaków ‘przrząd służący do kłusowania przy połowie jesiotrowatych – mocny sznur z ostrymi haczykami’,
- 6) w języku muzyków ‘przewód do aparatury radiowej’,
- 7) w języku telefonistów ‘przewód telefoniczny’,
- 8) czy wreszcie w języku narkomanów ‘żyła’ (definicję zaczerpnięto z [Мокиенко, Никитина 2000]).

Funkcjonalną kategoryzacją nominacji określających miłość, erotykę i seks jest ich podział na sześć podstawowych klas tematycznych [zob. Oryńska 1991]:

1. Nazwy osób: kobiet, mężczyzn.
2. Nazwy części ciała.
3. Nazwy przedmiotów (rzeczy).
4. Nazwy czynności, procesów, stanów i zachowań.
5. Nazwy cech.
6. Nazwy emocji.

Nominacje narkotyczne także dzielą się na podobne klasy tematyczne:

1. Nazwy narkotyków.
2. Nazwy osób: narkomanów i osób związanych z procesem zażywania narkotyków.
3. Nazwy czynności związanych z przyjmowaniem narkotyków, ich wytwarzaniem i zdobywaniem.
4. Nazwy stanów emocjonalnych i fizycznych.

Między znaczeniami badanych nominacji występują pewne związki i zależności z racji ich przynależności do jednej, szerokiej grupy conceptów dotyczących przenikających się pojęć. Ekonomiczność języka, polegająca między innymi na nadawaniu poszczególnym nominacjom więcej niż jednego znaczenia, ma istotny wpływ na powstawanie współczesnego żargonu. Polisemiczne nominacje realizują się we wszystkich grupach tematycznych analizowanego materiału badawczego.

Wieloznaczność najliczniej jest reprezentowana w kategorii nazw narkotyków – 86 formacji posiada więcej niż jedno znaczenie, przykładowo:

- *белый* – ‘kokaina’, ‘heroina’, ‘proszek efedryny’;
- *болтанка* – ‘oczyszczony klej „БФ”, używany przez toksykomanów’, ‘odmiana narkotyku własnej produkcji z efedryny’;
- *ганджа* – ‘haszysz’, ‘marihuana’;
- *граммофон* – ‘narkotyk’, ‘haszysz’, ‘marihuana’;
- *гута* – ‘krople żołądkowe zawierające opium, które się odparowuje i wykorzystuje jako narkotyk dożylny’, ‘tabletki z substancją narkotyczną, które narkomani rozpuszczają w wodzie i wykorzystują do iniekcji’, ‘dowolny narkotyk dożylny’;
- *дроп* – ‘haszysz’, ‘marihuana’;
- *дыреха* – ‘ogólna nazwa narkotyków’, ‘opium własnej produkcji’, ‘marihuana’;
- *кикер* – ‘kokaina’, ‘dowolny narkotyk’;
- *кока* – ‘kokaina’, ‘tabletki zawierające substancje narkotyczne’;
- *марафет* – ‘narkotyki’, ‘kokaina’, ‘morfina’;
- *Мария* – ‘opium’, ‘morfina’;
- *мука* – ‘kokaina’, ‘morfina’;
- *пластилин* – ‘żywica z pyłkiem, zbierana z kwiatostanów konopi’, ‘narkotyk w postaci pasty’, ‘haszysz’;
- *ручник* – ‘żywica z pyłkiem, zbierana z kwiatostanów konopi’, ‘marihuana’, ‘haszysz’;
- *сархан* – ‘opium’, ‘haszysz’;
- *сено* – ‘sucha słoma makowa’, ‘niskogatunkowy haszysz’, ‘każdy niskogatunkowy narkotyk’;
- *темнота* – ‘narkotyki’, ‘trankwilizatory’, ‘narkotyki wykorzystywane do uspiewania ofiary kradzieży’;
- *ханка* – ‘narkotyki’, ‘opium’, ‘narkotyk na bazie opium’, ‘preparaty lecznicze zawierające substancje narkotyczne’, ‘narkotyk własnej produkcji przygotowany z leków’;
- *химия* – ‘środki narkotyczne, tabletki’, ‘surogat opium domowej produkcji’, ‘środki chemiczne używane przez toksykomanów’;
- *чернуха* – ‘opium’, ‘bardzo mocna herbata’, ‘jedna z nazw narkotyku własnej produkcji ze słomy makowej’;
- *чума* – ‘narkotyki’, ‘kokaina’.

Natomiast wśród nominacji seksualnych szczególnie liczne przypadki (34 hasła) polisemii odnotowano w klasie nazw organów płciowych. Bliskie sąsiedztwo

organów kojarzonych z seksem bądź też ta sama funkcja męskich i żeńskich organów powoduje nazywanie różnych organów płciowych tym samym żargonizmem. Hasła mające więcej niż jedno znaczenie to:

- *буфера, корма* – ‘piersi’, ‘pośladki’;
- *манда, мандель, шарика* – ‘piersi’, ‘moszna’;
- *багажник, помидор, помидоры* – ‘pośladki’, ‘moszna’;
- *дупел, дупло* – ‘żeńskie organy płciowe’, ‘usta’;
- *духовка, норка* – ‘odbyt’, ‘żeńskie organy płciowe’;
- *кардан, люся, поп, понурай, соловей, труба, фуфель* – ‘męskie organy płciowe’, ‘pośladki’;
- *качалка, соловей, телевизор, тонка, шахта* – ‘żeńskie organy płciowe’, ‘pośladki’;
- *ленинские места* – ‘organy płciowe’, ‘pośladki’;
- *люси, люсьена, люсьена павловна, люся, фуфло, шоколадница* – ‘pośladki’, ‘odbyt’;
- *очко, труба* – ‘męskie organy płciowe’, ‘odbyt’;
- *очко* – ‘organy płciowe’, ‘odbyt’.

Wśród nominacji dotyczących miłości, erotyki i seksu znajdują się hasła nazywające jednocześnie poszczególne organy płciowe lub części ciała i osoby (46 haseł):

- *акробат, барсик, барсук, джигит, ёри, колокольчик, красная шапочка, чебурашка, шапочка* – ‘męskie organy płciowe’, ‘homoseksualista’;
- *балалайка, дырка, котлета, кошёлка, мочалка, передок, хипа, шмонька* – ‘żeński organ płciowy’, ‘dziewczyna’;
- *вафля, кекс, пихало, пихальник, слон, спонсор, чувачок* – ‘męskie organy płciowe’, ‘mężczyzna’;
- *погремушка, рыбка, соска, сосулька, хариус, хорёк, хорь, цыпа, чиж, шкура* – ‘męski organ płciowy’, ‘dziewczyna’;
- *выхухоль, рыбка, хорёк, хорь* – ‘męski organ płciowy’, ‘prostyutka’;
- *оно* – ‘męski organ płciowy’, ‘lesbijk’a’;
- *тыл, тылы* – ‘pośladki’, ‘żona’;
- *гондон* – ‘męski organ płciowy’, ‘onanista’;
- *маслобойка* – ‘męski organ płciowy’, ‘onanista’;
- *плосколодка* – ‘płaski kobiecy biust’, ‘kobieta z płaskim biustem’;
- *два соска* – ‘małe kobiece piersi’, ‘dziewczyna z małymi piersiami’;
- *целка* – ‘błona dziewicza’, ‘dziewica’.

Wieloznaczność występuje we wspólnych nominacjach osoby i przedmiotu, na przykład:

- hasła *гандон, гондон* – nazywają jednocześnie impotent’a i prezerwatywę, a hasła *галош, галоша, фуфайка* – żonę i prezerwatywę;
- nominacje narkotyczne *ацетонка, башатумнай, башатунбай, башатунмай, дурдецело, дурдицелла, кругляк, лекарь, наркота, токсик, торчок, чихнарь* – to zarówno nazwy osób, jak i nazwy narkotyków.

Pozostałe wieloznaczne nominacje narkotyczne to:

- nazwy narkotyków i stanów po zażyciu narkotyku – *глюк, глюкалово, кайф, кумар, кумор, мультик, мультики, сушняк, торч, торчалово, хандра, хумар*;
- nazwy narkotyków i strzykawek – *ширево, ширка, шира, ширевка, ширяловка, ширялово*;
- nazwy związane ze stanami psychofizycznymi występującymi po zażyciu narkotyku – *астрал, балдеж, измена, ломка, ломки, откидон, приход*.

Spora grupa nominacji wieloznacznych, a dokładniej – o dwóch znaczeniach, to hasła występujące w roli wykrzyknika, wyrażające emocje i jednocześnie funkcjonujące w roli rzeczownika (poniżej podane przykłady zostały zaliczone do polisemii z uwagi na zapis ich poszczególnych znaczeń w obrębie jednego hasła w słownikach żargonowych, jednakże należałoby się zastanowić, czy nie są to homonimy, gdyż znaczenia te odnoszą się do różnych części mowy). Są to określenia:

- nazywające coś lub kogoś wspaniałego, wywołującego aprobatę, podziw i silne wrażenie: *атас, балдѣж, зыка, караул, монтана, обсад, откат, покат, потряс, убой, умат, упад, чума*;
- wyrażające każdą dowolną emocję w znaczeniu wykrzyknika i wyrażające konkretne emocje:
 - zadowolenia, radości, rozkoszy: *кайф, кайфа, кайфешник, кайфешники, кайфулька, кайфульки, кейф*,
 - oszołomienia, zdumienia i uniesienia: *обалдайс, обалдахин, обалдемон*;
- będące jednocześnie rzeczownikiem nazywającym coś pięknego i przysłówkiem oznaczającym, że coś jest piękne i wspaniałe: *клевяк, ништяк*;
- nazywające coś wspaniałego, pięknego i stan wywołany tym czymś: *потолок*;
- nazywające ogólnie pozytywne uczucia i konkretne uczucia:
 - zadowolenia i przyjemności: *таска, таски, тащ*,
 - zachwytu i aprobaty: *блин*.

Liczne przypadki polisemii występują w obrębie nazw osobowych. Żargonizmy nazywające kobiety (dziewczyny) jednocześnie nazywają:

- prostytutki: *бабца, балерина, бубль, ватрушка, вешалка, дрючка, дырка, жучка, запчасть, канава, клюшка, кобыла, кожа, лялька, мартышка, маруся, метла, мочалка, муха, профура, профурка, профусетка, прошмандовка, рогожа, рыбка, секуха, секушка, секушница, скважина, стелька, телятина, тётка, факуха, халява, хорь, чертовщинка, чикса, чува, чувиха, швабра, шварка, шкура, шмара, шмонька*;
- przyjaciółki: *балалайка, бикса, кадра, лялька, маруха, марьяна, метла, мочалка, промокашка, черемша*;
- żony: *колдобина, котлета, фуфайка, черемша, черешня, черёмуха, швабра, шушара, шушера, щука*;
- kochanki: *барёха, барёшка, барёшница, баруха, барушка, барушница, барышня, дрючка, маруха, марьяна, факуха, хариус, хмара, черемша, шварка*.

Przykłady wieloznaczności to także nominacje określające równocześnie:

- żonę i prostytutkę – *клизьма*;
- żonę i przyjaciółkę – *суконка*;
- przyjaciółkę i kochankę – *френда*;
- kochankę i prostytutkę – *харёк*.

Polisemiczne nominacje narkotyczne w obrębie nazw osób to na przykład:

- *зонец* – ‘człowiek wyjeżdżający na zbiór maku i konopi, pracujący zazwyczaj dla handlujących narkotykami na wielką skalę’, ‘członek grupy narkomanów zajmujący się przenoszeniem i przewożeniem narkotyków’;
- *зверь* – ‘handlarz narkotyków z Azji Środkowej’, ‘handlarz narkotyków’;
- *марафетчик* – ‘narkoman’, ‘właściciel meliny narkomańskiej’;
- *травник* – ‘narkoman’, ‘palacz marihuany’, ‘były narkoman, który przeszedł na picie bardzo mocnej herbaty’;
- *ханжист* – ‘narkoman wprowadzający narkotyki dożylnie’, ‘narkoman zażywający opium’;
- *химик* – ‘człowiek przygotowujący narkotyki w tajnym laboratorium’, ‘narkoman’;
- *шаровой* – ‘narkoman zażywający opium’, ‘narkoman wstrzykujący sobie narkotyki’, ‘narkoman przebywający w więzieniu’, ‘niepełnoletni narkoman’.

W grupie rzeczowników polisemia dotyczy także nazw, których podstawowe znaczenia nie są różne, następuje jedynie zawężenie pola znaczeniowego, przykładowo:

- *дрын, колбаса, оглобля, чудильник, шутильник* – ‘męski organ płciowy’ i ‘duży męski organ płciowy’;
- *карандаш, манька, окурочек, перчик, рыбка, стручок* – ‘męski organ płciowy’ i ‘mały męski organ płciowy’;
- *торчила, торчило* – ‘męski organ płciowy’ i ‘męski organ płciowy w stanie wzwodu’;
- *плешь* – ‘męski organ płciowy’ i ‘główka męskiego organu płciowego’;
- *водопровод* – ‘męski organ płciowy’ i ‘męski organ płciowy impotent’a’;
- *манька, педер, педер, педер, педрик, педрила, педрило, педритто, педя, петух, петушок, петюнчик, пидра, руслан* – ‘homoseksualista’ i ‘pasywny homoseksualista’;
- *дятел* – ‘pasywny homoseksualista’ i ‘aktywny homoseksualista’.

Wieloznaczność występuje także w grupie czasowników. Wśród nominacji narkotycznych są to hasła nazywające jednocześnie:

- stany psychofizyczne i sposoby zażywania narkotyków: *балдеть/прибалдеть, глюкать/заглюкать, кайфовать/кайфнуть, кумарить, обкайфовать, обкуриться, протащить, раскумарить/раскумаривать, раскумариться/раскумариваться, тащить/затащить, торчать/заторчать, хумарить, хумариться, шугаться*;
- nazwy związane z zażywaniem narkotyków: *вдунуть, вдуть/вдывать, взорвать/взрывать, вмазать, втирать, втыкать, греть/подогреть, двигаться*

/двинуться, догнаться/догоняться, дунуть, закинуться/закидываться, запариться, заразиться, колесить/заколесить, раскумариться/раскумариваться, расхумариться, шабить/шабнуть;

- nazwy związane ze stanami psychofizycznymi, występującymi po zażyciu narkotyku: *вставить/вставлять, вырубаться/вырубиться, колбасить, откинуться/откидываться, перекумариться, рубануться/рубиться, хумарить*.

Wieloznaczne czasowniki z zakresu nominacji określających miłość, erotykę i seks to:

- *балдеть* – ‘lubić kogoś’, ‘reagować emocjonalnie’;
- *брать, взять, коцать, кушировать, махать, пилиться, прибавлять* – ‘zajmować się miłością’, ‘odbywać stosunki płciowe’;
- *вставить, вставляя, переть, переться* – ‘odbywać/odbyć z kimś stosunek płciowy’, ‘zachwycać/zachwycić się’;
- *выпасть/выпадать в осадок, откинуться, ошизеть, офигеть* – ‘wpaść w skrajnie emocjonalny stan’, ‘zdziwić się bardzo, doznać wstrząsu’;
- *завафлить* – ‘odbyć z kimś stosunek płciowy’, ‘odbyć z kimś oralno-genitalny akt płciowy’;
- *засыхать* – ‘odczuwać silne emocje’, ‘zakochiwać się’;
- *затормачать* – ‘odczuć silne emocje’, ‘polubić kogoś’;
- *кататься на каруселях* – ‘odbywać z kimś stosunek płciowy’, ‘uczestniczyć w grupowym seksie’;
- *ковыряться* – ‘odbywać z kimś lesbijski stosunek płciowy’, ‘onanizować się’;
- *натягивать, натягивать на себя, натянуть, натянуть на себя* – ‘odbywać/odbyć z kimś stosunek płciowy’, ‘zmuszać/zmusić do małżeństwa (o kobiecie)’;
- *обалдевать, обалдеть* – ‘wpaść/wpaść w skrajny stan emocjonalny’, ‘zachwycać/zachwycić się kimś’;
- *опетить, опетухать, отпетить, отпетухать* – ‘odbyć z kimś homoseksualny stosunek płciowy’, ‘odbyć z kimś przy użyciu siły homoseksualny stosunek płciowy’;
- *оприходовать* – ‘odbywać z kimś stosunek płciowy’, ‘odbywać z kimś przy użyciu siły homoseksualny stosunek płciowy’;
- *печатать* – ‘odbywać z kimś stosunek płciowy’, ‘odbywać z kimś homoseksualny stosunek płciowy’;
- *состыковаться, стыковаться* – ‘odbyć/odbywać z kimś stosunek płciowy’, ‘spotkać/spotykać się z kimś’;
- *фабать, фавать* – ‘odbywać z kimś oralny stosunek (dotyczy homoseksualistów)’, ‘pieścić językiem organy płciowe (dotyczy homoseksualistów)’;
- *шалавить* – ‘zajmować się prostytutką’, ‘zaczynać zajmować się prostytutką’.

Najmniej liczną grupę polisemów (tylko 8 przykładów) stanowią przymiotniki:

- *балдёжный* – ‘doskonały, wspaniały’, ‘wspaniały, wywołujący zachwyt’;
- *крутой* – ‘piękny, zasługujący na uwagę, aprobatę’, ‘oryginalny, robiący duże wrażenie (o kobiecie, dziewczynie)’;

- *убойный, чумовой* – ‘doskonały, wspaniały’, ‘piękny, wywołujący silne, pozytywne wrażenie’;
- *офигительный* – ‘doskonały, wspaniały’, ‘piękny, wspaniały, wywołujący zachwyt’;
- *кайфешный, кайфный, кайфовый* – ‘doskonały, wspaniały’, ‘piękny, zasługujący na uwagę, aprobatę’.

Wśród badanych wieloznacznych nominacji narkotycznych, oprócz dwuznacznych i posiadających trzy znaczenia, znaleziono 15 wyrazów wyróżniających się czterema i więcej znaczeniami, na przykład:

- *занюханный*: 1) ‘człowiek zażywający kokainę’, 2) ‘człowiek znajdujący się pod wpływem kokainy’, ‘człowiek będący pod wpływem narkotyków’, 3) ‘narkoman zrujnowany przez nałóg’, 4) ‘człowiek, który zmarł z powodu zażywania narkotyków’, 5) ‘toksykoman, narkoman’;
- *кукнар*: 1) ‘rozdrobiona słoma makowa’, 2) ‘narkotyk przygotowany ze słomy makowej’, 3) ‘mielone główki maku’, 4) ‘wywar ze zmielonych główek maku, który koncentruje się poprzez odparowanie i wprowadza dożylnie’, 5) ‘wyciąg z maku opiumowego’, 6) ‘ogólna nazwa narkotyków’;
- *раскумариться/раскумариваться*: 1) ‘wyjść ze stanu syndromu abstynencyjnego za pomocą niewielkiej dozy narkotyku’, 2) ‘zażyć narkotyk’, 3) ‘odczuć stan euforii narkotycznej’, 4) ‘wznović przyjmowanie narkotyków po czasowej wstrzeźliwości, po leczeniu’, 5) ‘wypalić papierosa z marihuaną’, 6) ‘pić napar bardzo mocnej herbaty’;
- *стекло*: 1) ‘ampułka z narkotykiem’, 2) ‘lekarstwa w ampułkach, wykorzystywane jako środki narkotyczne’, 3) ‘heroina (w ampułkach)’, 4) ‘naczynia wykorzystywane do przygotowania narkotyków’;
- *черняшка*: 1) ‘opium, surowe opium’, 2) ‘jednorazowa doza opium’, 3) ‘krople żołądkowe zawierające opium’, 4) ‘bardzo mocna herbata’, 5) ‘dowolny narkotyk’.

Wyrazy polisemiczne dają się sprowadzić do wspólnego źródła, chociaż służą do oznaczania różnorodnych przedmiotów i zjawisk rzeczywistości narkomanów. Między wszystkimi znaczeniami badanych słów polisemicznych występuje określony związek semantyczny (wspólny element semantyczny). Często wyrazy łączą się z głównymi znaczeniami nie wspólnymi elementami sensu, a tylko tymi cechami, które mogą być nazwane asocjacyjnymi. Nowe znaczenie może opierać się na podobieństwie zewnętrznym desygnatów – te same hasła dotyczą różnych kobiet: prostytutek, przyjaciółek, kochanek, żon. Podobieństwo znaczeń może opierać się także na podobieństwie działania, na wypełnianej funkcji, czynności. Jak wspomniano, bliskie sąsiedztwo organów kojarzonych z seksem czy też ta sama funkcja męskich i żeńskich organów powoduje nazywanie różnych organów płciowych tym samym żargonizmem. Podobieństwo formy, kształtu nazwanego przedmiotu może odnosić się do nominacji określających jednocześnie pośladki i mosznę, piersi i mosznę, piersi i pośladki.

Poczynione obserwacje w zakresie rozwoju polisemii w słownictwie narkomanów pozwalają zauważyć, że zjawisko to nie jest znamienne dla żargonu narkomańskiego i obejmuje jedynie 214 wyekscerpowanych jednostek wieloznacznych, co stanowi 12,8% zarejestrowanych słów. Także wśród nominacji dotyczących miłości, erotyki i seksu polisemia nie jest reprezentowana dość licznie: 538 nominacji wieloznacznych stanowi około 15% wszystkich badanych nominacji:

„Нижним пределом” многозначности является однозначность (моносемия), которая характеризуется наличием у слова только одного значения [Белошапкова 1997: 226].

Większość jednostek leksykalnych związanych z narkotykami (około 87%) i nominacji miłosno-seksualnych (75%) jest monosemiczna, charakteryzuje się leksykalną jednorodnością, jasnością i wyrazistością znaczeniową. Jurij Apresjan umiejscawia monosemię na jednym biegunie na skali niejednoznaczności, na drugim znajduje się homonimia [Apresjan 2000: 177].

Omawiając zagadnienie homonimii w rosyjskim żargonie narkotycznym (homonimia nie występuje wśród nominacji określających miłość, erotykę i seks), warto wspomnieć, że w literaturze językoznawczej można znaleźć wiele poglądów na samo pojęcie homonimii wyrazowej. Niektórzy językoznawcy podkreślają, że we współczesnym językoznawstwie z synchronicznego punktu widzenia odróżnianie polisemii od homonimii jest bezpodstawne [Polański 1993: 408]. Trudności w odróżnieniu homonimii i polisemii doprowadziły innych lingwistów do twierdzenia, że homonimiami należy nazywać tylko te słowa, które mają różne pochodzenie etymologiczne. Niekiedy jako obiektywne kryterium rozgraniczenia homonimii i polisemii podaje się wykładnik słowotwórczy i syntaktyczny [Шмелёв 1977: 80]. Wiktor Winogradow nadmienia:

Не проникая глубоко в семантические основы данной конкретной языковой системы, невозможно установить признаки и нормы конструктивного объединения значений в составе одного и того же слова, способы образования новых слов и значений, невозможно отличить омонимы от разных значений одного слова. Смысловые границы слова могут быть очень широки, а иногда и не вполне определены [Winogradow 1977: 165].

Chociaż homonimia jest zjawiskiem bardzo rozpowszechnionym w języku rosyjskim [por. Ахманова 1957], to w analizowanym materiale odnotowano tylko jedną homonimiczną parę wyrazową w obrębie nominacji narkotycznych:

- *центр* (I) – ‘centralna żyła na jakiegokolwiek części ciała’;
центр (II) – ‘haszysz (z Azji Środkowej)’.

Niektóre jednostki wступują w relacje homonimiczne z jednostkami z innych żargonów; w takim przypadku możemy mówić o homonimii międzyżargonowej. W oparciu o definicję homonimii jako równokształtności znaków językowych o wyraźnie różnym znaczeniu, nieposiadających żadnych związków semantycznych i odnoszących się do odrębnych zjawisk, zarejestrowano nieliczne przypadki (37 jednostek leksykalnych) homonimów międzyżargonowych, na przykład:

- *кода* (I) – ‘kodeina’,
кода (II) – 1) ‘końcowa część utworu muzycznego’, 2) ‘koniec, zakończenie, ukończenie czegoś (najczęściej nieudane)’ 3) ‘zakończenie, wnioski (w pracy rocznej, pracy dyplomowej)’;
- *коля* (I) – ‘ikona z wizerunkiem Świętego Mikołaja’,
коля (II) – ‘but (o obuwiu roboczym)’,
коля (III) – ‘narkoman wprowadzający narkotyki dożylnie’;
- *ломать* (I) – ‘przebywać w stanie syndromu abstynencyjnego’,
ломать (II) – ‘targować się, złagodzić warunki transakcji’,
ломать (III) – ‘oszukiwać, wykorzystując zręczność rąk, przy przeliczaniu banknotów lub papierów wartościowych, lub tasując karty’;
- *фен* (I) – 1) ‘fenamina’, 2) ‘fenobarbital’,
фен (II) – ‘miłośnik, zwolennik, kibic, fanatyk’.

Na podstawie powyższych spostrzeżeń można stwierdzić, że homonimia nie jest reprezentatywna dla żargonu narkotycznego. Zjawisko to zaobserwowano tylko w jednej parze wyrazowej. W obrębie nominacji określających miłość, erotykę i seks zjawisko homonimii nie występuje.

Przeprowadzona analiza semantyczna materiału badawczego pozwala na wysunięcie wniosku, że polisemia i homonimia nie są zjawiskami reprezentatywnymi dla współczesnego żargonu rosyjskiego. Bogactwo żargonu przejawia się w wielości nominacji jednoznacznych, monosemicznych. Nominacje, w zależności od ich atrakcyjności, wykazują mniejszy lub większy zasięg terytorialny, jak również trwałość. Część omawianych nominacji może już zatem nie funkcjonować.

Bibliografia

- Apresjan J.D. (2000). *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*. Wrocław.
- Grzegorzczkova R. (2001). *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa.
- Łuczyński E., Mackiewicz J. (2000). *Językoznawstwo ogólne. Wybrane zagadnienia*. Gdańsk.
- Oryńska A. (1991). *Kategorie semantyczne leksyki języka potocznego i gwary więziennej*. W: J. Puzynina, J. Bartmiński (red.). *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*. Język a Kultura. T. 2. Wrocław.
- Polański K. (red.) (1993). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Ахманова О.С. (1957). *Очерки по общей и русской лексикологии*. Москва.
- Белошапкова В.А. (red.) (1997). *Современный русский язык*. Москва.
- Береговская Э.М. (1996). *Молодёжный сленг: формирование и функционирование*. Вопросы языкознания 3.
- Виноградов В.В. (1977). *Основные типы лексических значений слова*. W: В.В. Виноградов. *Избранные труды. Лексикология и лексикография*. Москва.
- Грачёв М.А. (1996). *Арготизмы в молодёжном жаргоне*. Русский язык в школе 1.
- Елистратов В.С. (1994). *Словарь московского арга*. Москва.
- Елистратов В.С. (2000). *Словарь русского арга (материалы 1980–1990-х гг.)*. Москва.

- Ермакова О.П. (1999). *Источники пополнения и тематические группы жаргона*. W: В.Г. Костомаров. *Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа*. Москва.
- Ермакова О.П., Земская Е.А., Розина Р.И. (1999). *Слова, с которыми мы все встречаемся. Толковый словарь русского общего жаргона*. Москва.
- Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. (2000). *Большой словарь русского жаргона*. Санкт-Петербург.
- Никитина Т.Г. (1998). *Так говорит молодёжь. Словарь молодёжного сленга*. Санкт-Петербург.
- Никитина Т.Г. (2003). *Молодёжный сленг. Толковый словарь*. Москва.
- Тот С. (1997а). *Несколько замечаний по поводу исследований русского жаргона в связи с интересным и достойным пристального внимания словарем (В.М. Мокиенко. Словарь русской бранной лексики. Berlin 1995)*. Studia Russica 16. Будапешт.
- Тот С. (1997б). *К вопросу о приемах образования русских жаргонных слов (Исторический аспект)*. Studia Russica 16. Будапешт.
- Шмелёв Д.Н. (1977). *Современный русский язык. Лексика*. Москва.
- Юганов И., Юганова Ф. (1997). *Словарь русского сленга (сленговые слова и выражения 60-90-х годов)*. Москва.

Summary

Polysemy and Synonymy in the Modern Russian Jargon (Nominations Defining Love, Eroticism, Sex and Narcotics)

The article presents the phenomena of polysemy and homonymy within the field of nominations defining love, eroticism, sex and narcotics in the modern Russian jargon. Although polysemous nominations appear in all the semantic groups presented in the article, polysemy is not a representative phenomenon in the modern Russian jargon. Homonymy is illustrated only by one pair of homonyms within the narcotic nominations.

Зоя Новоженова, Татьяна Синявская-Суйковска

Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

Uniwersytet Gdański

МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ КОНТАКТ В ПИСЬМЕННОЙ КОММУНИКАЦИИ: К ПРОБЛЕМЕ ТРАНСЛЯЦИИ ИМЕН СОБСТВЕННЫХ И ГРАФИЧЕСКИХ ЗНАКОВ

Key words: intercultural contact, transfer, academic discourse

Разнообразие и все большая интенсивность межкультурных контактов заставляет культуры вырабатывать разные формы своего присутствия на „чужой” территории, в „чужой” культуре и в „чужом” языковом пространстве. А поскольку в большой степени этот длительный и динамический процесс часто не связан с методами сознательного регулирования, можно сказать, что данные формы вырабатываются и оформляются (стихийно) в зависимости от таких факторов, как характер контактирования языков, своеобразие языковой ситуации и лингвистической идеологии общества, внутривидовые особенности языка-реципиента [Мечковская 2000: 124]. Языку как возможному транслятору „чужого” присутствия в этом процессе принадлежит главенствующая роль. Языковые формы присутствия одной культуры в другой, называемые также „носителями чуждости” [Lewicki 2000]¹, многообразны: можно к ним отнести как системные языковые явления (языковые союзы, заимствования), так и единичные, дискурсивные проявления (вкрапления [Новоженова 2009], переводческие кальки и т.д.). Предметом исследования в данной статье будут процессы, связанные с элементами чуждости, которые возникли в процессе трансляции „чужой” культуры при издании таких научных жанров, как научная монография, сборник научных трудов, учебник.

Включение „чужого” в текст и тем самым в культурное пространство и его усвоение происходит чаще всего с учетом таких категорий, как формальная

¹ Несмотря на то, что Роман Левицкий использует этот термин применительно к области перевода, представляется, что можно расширить сферу его использования и на другие области межкультурного взаимодействия.

понятность (транспарентность), рациональность и целесообразность, т.е. единицы культуры-донора должны быть транспарентны (читабельны и легко воспринимаемы на слух) – этот принцип, обусловил, например, появление при трансляции языковых единиц в чужой текст так называемой практической транскрипции, противопоставленной стандартам транслитерации, – а в основе их усвоения лежит прагматика коммуникации. Последние две категории (рациональность и целесообразность) позволили дифференцировать эти способы трансляции по сферам употребления (функциональным стилям и дискурсам): так, например, сферой применения практической транскрипции является публицистический дискурс и дискурс художественной литературы, транслитерации – библиотечное дело, география и картография и т.д.

Как мы уже упомянули, освоение элементов другой культуры – процесс длительный, динамический и чаще всего, а по крайней мере на начальном этапе, – стихийный. Это также важный элемент межкультурной коммуникации, межгосударственных, экономических и политических отношений. В этом процессе большую роль играют посредники – издатели, переводчики, редакторы². Очень часто общественные институты, призванные заниматься нормализацией этого процесса, подключаются достаточно поздно, и не во всех сферах, что приводит к сосуществованию в рамках одной культуры нескольких форм „чужого” элемента. Приведем здесь пример из польского *Вестника Комиссии по стандартизации собственных географических наименований за пределами Польши* [Czerny et al. 2005], который предлагает от одной до трех версий записи топонимов, находящихся на территории России, Украины и Беларуси: экзоним („полонизированная” версия, т.е. версия в практической транскрипции), транскрибированный эндоним и транслитерированный эндоним (оригинальное имя собственное на государственном языке), например: *Petersburg* – Sankt-Pietierburg (*trb.*), Sankt-Peterburg (*trl.*)³.

² Ср. высказывание польского лингвиста Яна Гжени на портале Языковой справочник (Poradnik Językowy): „Zapisem polskim wyrazów o pisowni niełacińskiej rządzi przede wszystkim: 1) zwyczaj językowy, 2) zasady transkrypcji, 3) reguły transliteracji. W praktyce oznacza to, iż nazwa obca może mieć trzy, a nawet więcej, polskich wariantów zapisu. O tym, jakich zapisów użyjemy, decyduje wiele czynników, m.in. rodzaj tekstów (np. transliteracja jest stosowana prawie wyłącznie w opisach **bibliograficznych**). Tylko zasady transliteracji są w miarę ścisłe, ponieważ regulują je normy urzędowe, ale mają ograniczony zakres stosowania, a poza tym znormalizowano u nas tylko zapis z cyrylicy, greki, hebrajskiego i jidysz” (электронный ресурс, режим доступа: <<http://poradnia.pwn.pl/lista.php?kat=18&szukaj=bibliograficznych>>, дата доступа: 12.04.2011).

³ О сложностях кодификации топонимов авторы данного номера вестника пишут в предисловии: „W ciągu owych pięćdziesięciu lat zmieniały się także zasady, którymi kierowano się przy ustalaniu zalecanego nazewnictwa. Chodzi tu przede wszystkim o poprawność stosowania egzonimów. Początkowo zalecano ich szerokie używanie, a nawet spolszczanie tych nazw, które w Polsce znane nie były. Później okazywano znacznie większą w tym względzie ostrożność. Egzonimów zamieszczonych w wykazach z lat dziewięćdziesiątych jest już znacznie mniej, choć ich liczba wydaje się ciągle nadmierna. Problem jest jednak bardzo złożony, budzi kontrowersje i zrozumiałe spory. Oczywiście, nie powinno się usuwać tych nazw, które w polskim języku są utrwalone i które, świadcząc często o kontaktach łączących nas z odległymi niekiedy krajami, stanowią część naszego dziedzictwa kulturowego; nie można go zubażać. Jednocześnie używanie nazw oryginalnych ułatwia kontakty i umożliwia korzystanie ze źródeł

Чем интенсивнее контакты между культурами, тем больше областей, для которых выработаны формы существования „чужого”, тем большая степень детализации и экзотизированности⁴ проявлений чуждости в том смысле, что у принимающей культуры больше возможностей фиксации деталей культуры-донора. Это можно пояснить на таком примере. Известно, что такая сфера межкультурной коммуникации, как перевод художественной литературы в рамках польско-русских отношений в течение вот уже нескольких столетий развивается очень активно. Подготовленность польской аудитории для восприятия особенностей русской культуры в области имен находит отражение в достаточно последовательной передаче русских имен собственных (имя, отчество, фамилия) в польских переводах с помощью практической транскрипции с сохранением отчества как элемента русской культуры.

Тем не менее, в условиях нарастающих контактов, когда появляются новые области сотрудничества и новые области знаний, осваиваемых в межкультурном контакте, появляются и новые „носители чуждости”, требующие системного, последовательного осмысления и освоения. Здесь можно вспомнить и специальный перевод, интерес к которому как к проблеме межкультурной трансляции в течение последних пятидесяти лет перестал быть окказиональным. В настоящее время предпринимаются активные попытки по созданию последовательной теории перевода специальных текстов, см., например, [Синявская-Суйковска 2009; Синявская-Суйковска 2010; Siniawska-Sujkowska 2010], что свидетельствует о том, что данная область межкультурного сотрудничества „дозрела” до необходимости оформить ее с учетом двух участвующих в ней культур.

Активной областью межкультурного контакта и сотрудничества является также коммуникация в сфере научного дискурса, включающая в себя как перевод научных текстов, перевод лекций, симпозиумов, конференций, так и некоторые другие формы. В настоящей статье, как уже было сказано выше, мы остановимся более подробно именно на этих „других формах”, в частности, на таком жанре научного дискурса, как двуязычный сборник научных трудов.

Факт международного сотрудничества в области науки, интернационализация научного сообщества оказали влияние и на издательскую практику. Все чаще стали появляться научные издания, сознательно реализующие принцип поликультурности. Такое издание принципиально ориентировано на межкультурный контакт. Коммуникативная ситуация прогнозирует межкультурный контакт в рамках одного коммуникативно-речевого события (жанра), который кардинально меняет коммуникативную ситуацию и оказывает

zagranicznych, przede wszystkim z internetu. Chodzi więc z jednej strony o to, aby chronić te polskie nazwy, które na ochronę zasługują, a z drugiej strony pozbywać się tych, które wprowadzono pochopnie lub które wyszły z użycia. Opinie, a zatem i podejmowane w tych sprawach decyzje, mogą być, i istotnie były, bardzo dyskusyjne” [Czerny et al. 2005: 7–8].

⁴ Имеется в виду неадаптированная форма носителей чуждости, см. [Lewicki 2000].

давление на ее составляющие, в том числе и на вербальные единицы, которые должны к ней адаптироваться:

Известно, что активное приспособление языка как адаптивной системы к условиям коммуникативной среды и ситуации, в которых он функционирует, обеспечивает его изменчивость при сохранении организованности [Шубина, электронный ресурс].

Принципиальное использование двух разных языковых кодов, двух разных культурных традиций безусловно требует регуляции со стороны составителей, которые реализуют либо тактику бесконфликтности (эмпатии), приводящую к успешной коммуникации, либо их решения могут приводить к коммуникативным неудачам. Генеральная коммуникативная стратегия (установка на передачу двух культур и двух языков) также влияет на применение частных коммуникативных тактик. В письменном тексте они связаны с подачей и умением оперировать как вербальным, так и невербальным кодами (например, параграфическими элементами).

Ниже мы проследим способы оформления двуязычного сборника на материале научных работ, изданных в Польше [Grabska 2011; Kiklewicz 2010; Nowożenowa 2010; Orzechowska, Pocięchina 2010; Pstyga 2008; Wadas-Woźny 2010] и России [Григорьева 2009; Берестнев 2010], что позволит нам выявить и классифицировать методы презентации чуждости.

Коммуникативная ситуация, в которой появляется такое издание, и использование в ней различных вербальных и невербальных кодов определены следующими ее качествами: во-первых, адресованностью. Такое издание адресуется читателям, владеющим по крайней мере двумя языками, двумя вербальными и культурными кодами. Второй коммуникативной составляющей является культурное позиционирование составителей и авторов сборника – определение принадлежности к той или иной культуре, к тому или иному языковому сообществу (эта процедура бывает сознательной или неосознанной, и может совершаться как автором, так и редактором). Известно, что уже в области композиционно-формального конструирования научных текстов отмечаются культурно-маркированные элементы [Прокопчук 2010а, 2010б]. И, наконец, третий элемент, влияющий на формально-композиционную структуру и языковые особенности такого сложного жанра научного дискурса как научное издание, это издательская традиция (страны, в которой оно издается).

Нами отмечены следующие моменты напряженности межкультурного контакта в пространстве двукультурного и двуязычного научного издания: оформление обложки (инициалы автора, название), оформление титульного листа и оборота титула, оформление введения, подача имен собственных в содержании, способ подачи цитат (виды кавычек), библиографическое описание.

1. Оформление обложки (инициалы автора (если они имеются), название)

Это первый (и, по всей видимости, наиболее важный) элемент, свидетельствующий о коммуникативно-целевом намерении автора (составителя). По способам оформления данных книги на обложке исследуемые сборники группируются следующим образом:

1) использование исключительно польского языка, ср.:

- „*Słowa, słowa, słowa*”... w komunikacji językowej III [Grabska 2011];
- *Przegląd Wschodnioeuropejski*, I 2010; w numerze:
 - *Stereotypy we współczesnej kulturze rosyjskiej*
 - *Rosyjsko-amerykańska gigantomania w sferze rolnictwa w latach 1920–1930*
 - *Stosunki rosyjsko-czeczeńskie w narracjach uchodźców z Czeczenii*
 - *Idea katolicko-prawosławnej unii uniwersalnej w Rzeczypospolitej*
 - *Życie monastyczne w Europie Wschodniej*
 - *Model etosu współczesnego Białorusina*;
- *Działacze nauki i kultury pochodzenia polskiego na Syberii Zachodniej* [Kiklewicz 2010];
- *Słowo z perspektywy językoznawcy i tłumacza, tom 3*; Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego [Pstyga 2008];

2) использование исключительно русского языка, ср.:

- *Язык и социальная действительность* [Григорьева 2009];
- *Балтийский регион: миф в языке и культуре. Калининград 2010* [Берестнев 2010];

3) использование русского и польского языков:

- *Joanna Orzechowska, Helena Pocięchina, Алфавитные истины* [Orzechowska, Pocięchina 2010];
- *Hanna Wadas-Woźny, Семантическая и прагматическая вариативность языка в русско-польском переводе. Semantyczna i pragmatyczna wariantowość języka a przekład rosyjsko-polski. Rozprawa naukowa nr 108* [Wadas-Woźny 2010];
- *Tekst jako kultura. Kultura jako tekst. Текст как культура. Культура как текст* [Nowożenowa 2010].

Из приведенных выше примеров следует, что, в зависимости от коммуникативно-целевого намерения автора (составителя, редактора), все исследуемые монографии можно классифицировать следующим образом:

- а) адресованные польской аудитории,
- б) адресованные русской аудитории,
- в) адресованные носителям двух языков и двух культур.

Именно этот признак и обуславливает дальнейшее оформление двуязычного материала. Обратимся к следующим элементам межкультурного контакта.

2. Оформление титульного листа и оборота титула

В следующей особенности оформления сборника реализуются способы позиционирования культур. Издания из двух первых групп (а и б) последовательно оформляют материал или исключительно на польском, или исключительно на русском языке. Иная тактика представлена в двух монографиях из группы (в). Например, в [Wadas-Woźny 2010] на титульном листе повторяются все сведения, указанные на обложке, но оборот титула полностью оформлен на польском языке. В [Orzechowska, Pociechina 2010] два титульных листа – на польском и русском языках, дополненные подзаголовком, ср.:

- *Joanna Orzechowska, Helena Pociechina, Алфавитные истины: podręcznik języka rosyjskiego dla początkujących filologów. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.*
- *Иоанна Ожеховска, Елена Потехина, Алфавитные истины: учебник русского языка для начинающих филологов. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.*

Совершенно очевидно, что по сравнению с [Wadas-Woźny 2010] перед нами совершенно иной способ решения подачи двух культур, связанный с двукультурным позиционированием авторов (имена и фамилии в двух языковых версиях), хотя способ их оформления даже на русском языке не вызывает сомнений в национальной принадлежности: имя+фамилия – это, несомненно, польская традиция, в русском научном дискурсе функционируют другие элементы – инициалы+фамилия (например, М.А. Кронгауз). Оборот титула в этой монографии также нарушает последовательность следования принципу двукультурности – оформлен полностью на польском языке.

Наиболее оптимально данная ситуация решена в [Nowożenowa 2010], где все „польские” сведения как на титульном листе, так и на его обороте дублируются их русской версией.

3. Введение

Категория адресованности последовательно „выдерживается” в группах (а) и (б), а также в [Nowożenowa 2010], где введения написаны на русском и польском языках. В [Orzechowska, Pociechina 2010] введение оформлено по-русски, что в принципе не нарушает целостности монографии, которая написана полностью по-русски (в том числе и содержание). А вот в [Wadas-Woźny 2010], по нашему мнению, появляется межкультурный конфликт, поскольку на фоне монографии, написанной на русском языке, польское введение (*Słowo wstępne*) выглядит коммуникативно неоправданным, хотя

в некоторой степени его можно объяснить как момент компенсации реальной адресованности польскому читателю, владеющему русским языком⁵.

4. Подача имен собственных в содержании⁶

В данном случае коммуниктивная ситуация представлена как конфликт, и не будет преувеличением, если мы назовем этот элемент наиболее конфликтогенным. Область межкультурного конфликта охватывает здесь не только выбор языковой версии в подаче материала, но и культурные особенности его оформления, которые значительно отличаются в польском и русском научном дискурсах. Назовем эти две области, соответственно, конфликтом в сфере языкового кода и конфликтом в сфере культурного кода.

4.1. Конфликт в сфере языкового кода

Выбор языка, на котором в содержании присутствуют данные автора, неразрывно связан с его (автора статьи) национальным позиционированием. Но, оказывается, это не единственный фактор: составитель (редактор) сборника может выбрать язык и в зависимости от языка статьи, и от того, какое учебное заведение (русское или польское) автор представляет. В результате анализа мы получили следующие группы:

1. Сохранение национального позиционирования автора статьи: [Nowożenowa 2010], [Pstyga 2008].

В этих сборниках встречаются не только польские и русские данные автора, но и украинские, хорватские и проч. В [Pstyga 2008] мы обнаружили даже русскую фамилию в немецкой транскрипции (*Walentin Belentschikow*), а фамилия соавтора женщины, также в немецкой транскрипции, не содержит русского окончания женского лица (*Renate Belentschikow*), что не оставляет сомнений в принадлежности авторов к иноязычному (не польскому и не русскому) научному дискурсу.

2. Данные автора приводятся в той же языковой версии, что и статья: [Kiklewicz 2010], [Григорьева 2009], [Берестнев 2010]. Так, например, в [Григорьева

⁵ Неясны в этой монографии коммуникативные тактики, связанные с введением подстрочных сносок, которые оформляются автором то на русском, то на польском языке. Иногда разноязычные сноски „соседствуют” на одной странице, ср.: „⁴⁹Bożena Tokarz rozumie pragmatyzm jako cel podejmowania działania przez tłumacza, praktycznie połączenie myślenia i działania, czego rezultatem jest przekład [...]”. ⁵⁰Описывая принципы функционального перевода (представитель Е.А. Найда), К. Хейвовски писал [...]” [Wadas-Woźny 2010: 52]. К записи имени Юджина Найды мы еще вернемся в части, посвященной именам собственным.

⁶ Здесь будут рассмотрены только сборники статей как издания, включающие публикации как польских, так и русских авторов.

2009] один и тот же автор, в зависимости от языка, на котором написана статья, представлен двумя разными версиями записи фамилии и инициалов, ср.:

- *Marszałek M. O regionalnych końcówkach dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników męskonieżywotnych w polskojęzycznych wydawnictwach książkowych drukowanych na powojennej Litwie.*
- *Маршалек Л. Маршалек М. Итальянизмы в польском и русском языках: попытка сопоставительного идеографического описания.*

3. Данные автора оформляются на языке страны (и учебного заведения), которую автор представляет: [Grabska 2011]⁷.

4.2. Конфликт в сфере культурного кода

Как мы уже отмечали, решение вопроса о языке – не единственная проблема при оформлении содержания. Способ „преподнесения” имени автора также культурно маркирован, и здесь мы встретились со следующими версиями:

1. В [Kiklewicz 2010] и [Grabska 2011] все имена (и русские, и польские) оформлены „по-польски”, т.е. по образцу имя+фамилия, ср. *Николай Алевфренко, Нина Мечковская, Ханна Вадас-Возьны, Ирена Рудевич* и т.д.
2. В [Pstyga 2008] русские имена пишутся по образцу имя+отчество+фамилия, что в принципе не свойственно ни польскому, ни русскому научному дискурсу, ср. *Сергей Александрович Хватов, Юлия Вадимовна Николаева, Сергей Викторович Гришачев* и др., а польские – в соответствии с польской традицией (имя+фамилия): *Roman Lewicki, Marek Marszałek* и др.
3. В [Nowożenowa 2010] для русских имен собственных используется русская традиция их записи в научных текстах, т.е. инициалы+фамилия: *С.С. Ваулина, А.П. Романенко, З.И. Резанова, Е.С. Соснина* и др. Польские имена записаны „по-польски”.
4. В [Григорьева 2009] и [Берестнев 2010] все имена собственные записаны в соответствии с русской научной традицией (фамилия+инициалы): *Душиньски Г., Григорьева Т.М.*

Таким образом видно, что монографии [Kiklewicz 2010], [Grabska 2011], [Григорьева 2009], [Берестнев 2010], [Nowożenowa 2010] даже в выборе того, а не иного метода записи русских и польских имен последовательны в реализации генеральной коммуникативной стратегии – адресованности польскому, русскому и польскому и русскому читателю. Монография [Pstyga 2008]

⁷ В случае этого сборника имеется один интересный момент. Один из авторов данной статьи (Т. Синявская-Суйковска) отдавала свою работу на русском языке, подписанную по-русски. Но поскольку живет и работает она в Польше, в Гданьском университете, редактор исправил ее русскоязычную версию фамилии на польскоязычную.

в этом плане отличается некоторой непоследовательностью, хотя можно предположить, что научный редактор руководствовалась в данном случае не только этикетной, но и информативной функцией русских имен собственных: незнание русского отчества, нехарактерного не только для поляков, но и для других национальностей, затрудняет научную коммуникацию. А такое решение данного межкультурного конфликта может помочь заполнить культурную лакуну.

С именами собственными связана и еще одна проблема: способ их подачи в основном тексте статьи. В русском научном дискурсе каждое появление фамилии с необходимостью требует указания инициалов имени и отчества автора (например, В.Н. Комиссаров, Н.Д. Арутюнова и т.д.)⁸. В польском научном дискурсе имя (полное, не инициалы!) может появиться только раз – при первом упоминании цитируемого автора. Далее допускается использование одной фамилии. Обычно авторы статей следуют своей культурной традиции. Проблемы появляются в случае русскоязычных авторов, живущих и работающих в Польше, и польскоязычных авторов, пишущих по-русски. Под влиянием соответственно второй и своей (польской) культуры могут появиться формы, свойственные польскому научному дискурсу (фамилии без инициалов). Анализ показал, что составители (редакторы) исследуемых монографий решают эту проблему, выбирая вариант записи имени собственного в зависимости от языка публикации, т.е. последовательно относительно избранной стратегии. В [Wadas-Woźny 2010] мы встретились с записью имени американского теоретика перевода Юджина Найды в виде *Е.А. Найда*. В соответствии с языком публикации автор выбрала русскую традицию подачи данного имени собственного, забыв „перевести” его инициалы „с культуры на культуру”.

5. Параграфические средства: способ подачи цитат (виды кавычек)⁹

В польских и русских печатных (не только научных) текстах для оформления цитат используются разные типы кавычек: в польских – немецкие кавычки „лапки” (*cudzysłów apostrofowy*) для внешнего цитирования, которые могут сочетаться с парой замыкающих „елочек” во избежание повторения

⁸ Несомненно, такой способ подачи имен собственных в номинативной функции – прерогатива научного дискурса. В других типах дискурса и функционирующих в них текстах русское имя собственное может иметь еще 4 вида: 1) имя+отчество+фамилия (полная версия), 2) имя+факультативное отчество+фамилия, 3) имя+редкое факультативное отчество, 4) имя+фамилия; см. [Lewicki 2008: 28].

⁹ По понятным причинам из этой группы мы исключили учебник [Orzechowska, Pocięcina 2010].

кавычек одного рисунка в пределах одной цитаты; в русском – французские „елочки” (*cudzysłów ostrokątny*) в сочетании с немецкими „лапками” (внутри цитаты), ср.:

- Пушкин писал Дельвигу: «Жду „Цыганов” и тотчас тисну».
- „Cytat «wewnątrz» cytatu”¹⁰.

Такая ситуация снова рождает напряженность: какой способ закавычивания выбрать? Напряженность эта и в этом случае решается по-разному, и не всегда последовательно относительно выбранной составителем (редактором) коммуникативной стратегии. Так, в группе монографий, адресованных польскому научному сообществу, в [Pstyga 2008] последовательно используется польский способ закавычивания, даже в русскоязычных статьях, а уже в [Grabska 2011], [Григорьева 2009] и [Берестнев 2010] способ закавычивания зависит от языка статьи. В группе (в), предназначенной для функционирования в двукультурной среде, в [Nowożenowa 2010] также используется двойной способ подачи цитат, но в данном случае – это проявление последовательности в реализации избранной стратегии. Особняком стоят две монографии, решившие межкультурный конфликт в пользу универсальности: в [Kiklewicz 2010] и [Wadas-Woźny 2010] кавычки в цитатах вообще не используются. В первой из этих монографий цитаты вводятся текстовым блоком, во второй – выделяются курсивом. Это помогает справиться и с еще одной проблемой – цитированием, например, в русскоязычной статье польскоязычного автора и наоборот. Составителям не всегда ясно, чем в данном случае руководствоваться – языком статьи или же языком цитаты. Например, в [Nowożenowa 2010] редактор последовательно руководствуется языком статьи, но, конечно же, решение в пользу универсальных методов (текстовый блок, курсив), в значительной мере облегчает работу и обеспечивает последовательность в реализации избранной коммуникативной стратегии.

Говоря о типах кавычек, используемых при подаче цитат, нельзя не упомянуть об использовании кавычек вообще (для выделения разного рода наименований, при использовании слов в переносном значении и т.д.). Здесь, за одним исключением, наблюдается общая непоследовательность редакторов-составителей, которые, скорее всего, положились на добросовестность авторов, а те, в свою очередь, не придерживались общих для данного издания принципов подачи собственных наименований. В [Grabska 2011], [Kiklewicz 2010], [Pstyga 2008], [Wadas-Woźny 2010], [Григорьева 2009], [Берестнев 2010] „существуют” три способа их выделения: французские „елоч-

¹⁰ Вообще, в соответствии с польской нормой PN-83/P-55366 от 1983 года возможны три способа оформления цитат, в том числе способ, функционирующий в русской традиции (совпадение видов кавычек при внешнем цитировании), ср.: 1) „cytat «wewnątrz» cytatu”, 2) „cytat ‚wewnątrz’ cytatu”, 3) «Cytat ‚wewnątrz’ cytatu». Но, как сказано в польской Википедии, эта норма противоречит принципам польской орфографии, согласно которым единственно правильным способом оформления цитат является приведенный выше в тексте (см. электронный ресурс, режим доступа: <<http://pl.wikipedia.org/wiki/Cudzys%C5%82%C3%B3w>>, дата доступа: 12.04.2011).

ки”, немецкие „лапки” и курсив. Первый способ используется чаще всего в русскоязычных статьях, два вторых – в польскоязычных. Бывает и так, что в статье, написанной на русском языке, используются и французские, и немецкие кавычки. В [Wadas-Woźny 2010] – монографии, написанной одним автором, к тому же по-русски, удивляет „софункционирование” немецких „лапок” и курсива (польская традиция).

6. Библиографическое описание

Это наименее конфликтогенный элемент двуязычного сборника, поскольку регулируется нормами как в Польше (PN ISO 690-2002), так и в России (ГОСТ 7.1.-2003). Из этого следует, что библиографическое описание, независимо от языка описываемой позиции, в монографиях, изданных в Польше, должно соответствовать польским требованиям, а в монографиях, изданных в России – русским. Казалось бы, все просто. Но и здесь имеются спорные моменты, к каковым можно отнести выбор языковой версии такого элемента польского библиографического описания, как [w:] (этот элемент не создает напряженности в русских монографиях, поскольку вместо него используется или одиночная, или двойная косая черта). Общей тенденцией в данном случае является зависимость вида этого элемента от языка публикации: в польских – это [w:], в русских – [в:], в английских – [in:].

Таким образом, межкультурный контакт в разных текстах и жанрах научного дискурса может оформляться по-разному, причем ареной его проявления становится не только вербальная коммуникация, но также и невербальные коды и смыслы, имеющие сильную культурную детерминированность. От последовательности и примененных тактик редактора (издателя, составителя) зависит успешность или неуспешность коммуникации в данной сфере.

Библиография

- Берестнев Г.И. (ред.) (2010). *Балтийский регион: миф в языке и культуре*. Калининград.
- Григорьева Т.М. (ред.) (2009). *Язык и социальная действительность*. Быдгощ–Красноярск.
- Мечковская Н.Б. (2000). *Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков: Учебное пособие*. Минск.
- Новоженкова З. (2009). *Иноязычные вкрапления: польский вектор*. Язык и культура, с. 166–172.
- Прокопчук К.А. (2010а). *Национальные особенности польского и русского научных стилей (в свете классификации научных стилей по Й. Гальтунгу)*. Przegląd Wschodnioeuropejski 1, с. 331–360.

- Прокопчук К.А. (2010б). *Национально-культурные особенности в научных текстах (соотношение переднего и заднего планов)*. В: Z. Nowożenowa (ред.). *Tekst jako kultura. Kultura jako tekst. Текст как культура. Культура как текст*. Gdańsk, с. 164–170.
- Синявская-Суйковска Т.В. (2009). *Цель перевода, тип текста и текстовые категории как основные переменные модели перевода*. Вестник Томского государственного университета 4, с. 38–46.
- Синявская-Суйковска Т.В. (2010). *Проблемы перевода юридических текстов и их решение в рамках функционально-текстового подхода*. В: Z. Nowożenowa (ред.). *Tekst jako kultura. Kultura jako tekst. Текст как культура. Культура как текст*. Gdańsk.
- Шубина Н.Л. *Невербальная семиотика печатного текста как область лингвистического знания*. Электронный ресурс. Режим доступа: <ftp://lib.herzen.spb.ru/text/shubina_97_184_192.pdf>. Дата доступа: 12.04.2011.
- Czerny A., Kaciszczenko S., Krawczyńska A., Rudolf-Ziółkowska E., Wolnicz-Pawłowska E. (red.) (2005). *Nazewnictwo geograficzne świata. Zeszyt 6: Białoruś, Rosja, Ukraina*. Warszawa.
- Grabska M. (red.) (2011). „*Słowa, słowa, słowa*”... w komunikacji językowej. Gdańsk.
- Lewicki R. (2000). *Obcość w odbiorze przekładu*. Lublin.
- Lewicki R. (2008). *Oczystwo w słowniku polsko-rosyjskim*. W: A. Pstyga (red.). *Słowo z perspektywy językoznawcy i tłumacza*. T. 3. Gdańsk, s. 25–31.
- Nowożenowa Z. (red.) (2010). *Tekst jako kultura. Kultura jako tekst. Текст как культура. Культура как текст*. Gdańsk.
- Orzechowska J., Pocięchina H. (2010). *Азбучные истины: podręcznik języka rosyjskiego dla początkujących filologów / учебник русского языка для начинающих филологов*. Olsztyn.
- Pstyga A. (red.) (2008). *Słowo z perspektywy językoznawcy i tłumacza*. T. 3. Gdańsk.
- Siniawska-Sujkowska T. (2010). *Zastosowanie funkcjonalno-tekstowego modelu przekładu tekstów specjalistycznych (na materiale tekstów prawnych i prawniczych)*. W: *Rocznik Przekładoznawczy* 6. Toruń (w druku).
- Wadas-Woźny A. (2010). *Семантическая и прагматическая вариативность языка в русско-польском переводе. Semantyczna i pragmatyczna wariantywność języka a przekład rosyjsko-polski*. Rozprawa naukowa nr 108. Siedlce.

Summary

Intercultural Contact in Written Communication: on Problem of Transfer of Proper Names and Graphic

In the article the authors analyze the problems of intercultural contact in written communication on the basis of bilingual scientific texts, such as scientific study, collection of scientific papers and lesson book. The ways of transfer of verbal and non-verbal (paragraphic) elements are discussed with consideration for such parameters of the communicative situation, as addressee, self-positioning of redactor or author of the text and publishing tradition.

Joanna Orzechowska

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ФУНКЦИЯ КОНФЕССИОНАЛЬНОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ РЕЛИГИОЗНОГО ДИСКУРСА СТАРООБРЯДЦЕВ (НА МАТЕРИАЛЕ *ВОЙНОВСКОГО СИНОДИКА*)

Key words: The Old Believers, religious discourse, the function of religious differentiation, Sinodik from Wojnowo

Старообрядческие общины следует отнести к типу социумов, характеризующихся наивысшей степенью религиозности. Общество староверов строится и развивается прежде всего на религиозных основах, религия является основным звеном, движущим механизмом развития, определяющим организацию и принципы функционирования всех остальных общественных институтов. В обществе староверов религия занимает иерархически главенствующее положение среди не только социальных, но и политических, экономических институтов, является основой, на которой зиждется в конечном итоге все общественное знание. Поэтому исследование особенностей религиозного дискурса в старообрядческой среде должно ответить на различные вопросы, касающиеся сферы личности: способа воззрения на мир, выбора жизненного пути, нравственных норм поведения в различных ситуациях и т.д.

Некоторые старообрядческие религиозные тексты выполняют функцию религиозной дифференциации, т.е. функцию регуляции отношений между членами данного социума и между разными социумами. Данная функция может проявляться в религиозном дискурсе: 1) как сознательная религиозная ориентация, 2) как противопоставление мировоззрению представителей других конфессий и 3) как солидарность с представителями той же конфессии.

Не все тексты способны формировать сознательную религиозную ориентацию члена старообрядческого общества. Поэтому члены религиозных общин, не имеющие специального религиоведческого образования, не способны

определять и объяснять догматических разниц между „своим” и „чужим” вероисповеданием. Данное явление великолепно иллюстрирует специалист по теоретическим проблемам раскола времен царствования Николая I и Александра II писатель и государственный деятель Павел Мельников (Андрей Печерский). Автор дилогии из жизни заволжского старообрядческого купечества создает в своем произведении диалог молодого нижегородского купца-старообрядца с англичанином, пытающимся узнать догматические основы старой веры:

- ...значит, не скоблить, усов не постригать. ...В немецком платье тоже ходить не годится...
- Вы мне рассказываете обряды, но я желаю знать правила вашей русской старой веры... Правила... Понимаете?
- Правила! как не понимать! У мирских правила не полагаются... Это у старцев только да у стариц... У монахов, чтобы понятнее вам доложить, да у монахинь. Так и зовется у них „келейное правило”...
- Это вы, господин Трифонич, также рассказываете обряды старой веры, – толковал свое англичанин, – а я желаю знать правила веры, то есть ее каноны.
- Каноны!.. Как не понимать!.. – ответил Алексей. – Мало ли их у нас, канонов-то... Сразу-то всех и келейница не всякая вспомнит... [Мельников 1956: 74].

Диалог кажется очень правдоподобным. Такой же разговор состоялся 100 лет спустя на Мазурах, в деревне Войново, между исследовательницами старообрядческой культуры в Польше и одним из ее представителей:

Kiedy w 1949 r. wybrałam się do ówczesnego 82-letniego dzieciinniałego „starika”, który zmarł wiosną 1951 r., na zapytanie, na czym polega różnica między wyznaniem staroobrzędowców a religią prawosławną, starzec podniósł w górę dwa palce: wskazujący i serdeczny, pozostałe trzy przycisnął do dłoni, tłumacząc mi, że to jest rzekomo najważniejsza różnica: sposób żegnania się. Kilka dni wcześniej odwiedziła „starika”... studentka Wydziału Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, która zbierała materiały do pracy magisterskiej. Kiedy postawiła starcowi podobne jak ja pytanie, poczuł się widocznie zaskoczony, nie wiedział, co odpowiedzieć, prosił, aby przyszła nazajutrz. Kiedy się ponownie zjawiła, starzec leżał chory [Sukertowa-Biedrawina 1961: 58–59].

Однако, даже без сознательного понимания догматических основ своей веры, старообрядцы отлично осознают свою принадлежность к особой конфессии, и, что за этим следует, – свою исключительность и вытекающие из нее последствия. Сознание религиозной дифференциации старообрядцев проявляется, в первую очередь, в противопоставлении тем, кто находится за пределами этой веры:

- В русской старой вере многие секты есть? – еще раз попробовал спросить у Алексея Андрей Иванович, видя, что о правилах и канонах толку от него не добиться.
- Это так точно, – отвечал Алексей. – Много их, всяких этих сект, значит... Вот хоть бы наши места взять: первая у нас вера по беглому священству, ...покрещиванцы тоже бывают, есть по спасовому согласию, поморские... Да мало ли всех!..
- Какая заключается разница сих вер? – настойчиво спрашивал Андрей Иванович.

– А такая и разница, что не едят вместе да не молятся... Значит не общаются ни в ястии, ни в питии, и на молитву вместе не сходятся, молятся, значит, каждый со своми. В том вся и разница, – сказал Алексей [Мельников 1956: 75].

С другой стороны, функция религиозной дифференциации в старообрядческом религиозном дискурсе проявляется в религиозной солидарности. Религиозная солидарность выполняет организационно-консолидирующую роль, объединяя последователей единой веры. У старообрядцев религиозная солидарность имеет не только синхронический, но и диахронический характер и охватывает усопших членов конфессии. Известно, что староверов характеризует глубокая любовь, уважение и сохранение памяти о предках. Владимир Семибратов замечает:

Если приверженцы официальной церкви редко помнили своих предков дальше прадедов, то старообрядцы могли назвать не только их имена, но и привести те или иные эпизоды биографии. Зная о заслугах своих предшественников, потомки стремились к достойному продолжению их дел, будь то стояние за веру или честность в предпринимательских делах [Семибратов 2005].

Автор работы *Духовная культура старообрядчества в конце XIX – первой трети XX в. (на материалах Вятского края)* замечает, что старообрядцы особенно ощущают непрерывную связь поколений, живых и умерших. На этом строилось их богослужение, обряды и обычаи. К текстам, которые фиксируют конфессиональную солидарность староверов со своими предками, несомненно, принадлежат синодики (помянники):

Родословия и помянники старообрядцев, сопровождавшие их в земной жизни, передавались по наследству детям и внукам, бережно хранившим и другие принадлежащие их родителям вещи: книги, иконы, лестовки и проч. Благодаря этому до нас дошли многочисленные памятники духовной культуры, особое место среди которых занимают книжечки с именами ревнителей „древлего благочестия” [Семибратов 2005].

На основе текста старообрядческого синодика, выпущенного Лукой Гребневым в тайной типографии в деревне Дергачи и хранящегося в частном собрании Томаша Людвиковского, владельца бывшего старообрядческого монастыря на Мазурах, – *Войновского синодика* (далее ВС) – мы попытаемся выявить, как реализуется функция религиозной дифференциации в двух из перечисленных выше аспектах: 1) с точки зрения противопоставления другим конфессиям и 2) с точки зрения солидарности представителей одной и той же конфессии.

Функция конфессиональной дифференциации в тексте ВС проявляется, во-первых, в выраженном противопоставлении старообрядческого христианского мира православия (Пома́ни гдѣи дѣла́ всѣго́ наро́да правосла́вныхъ мѣ́стѣи ѿ правосла́вныхъ хрѣ́тіа́нъ) миру иноверцев, неверному, поганому, языческому миру (пога́ныи, нехва́рныи ѿноплеме́нныи, безко́жныи ѿзы́ки):

Поманѣи гдѣи дшѣл правосла́вныѣхъ хрѣті́анѣхъ ѣже кѣ плѣнѣи к' погáнымъ заведѣ́ни
кы́ша, кѣ невѣ́рныѣ инопле́мныѣ и кезбо́жныѣ іа́зыки, и ѡскверне́ни кы́ша,
и прѣвраще́ни но́уждѣю и понево́лѣ на ино́вѣрїе, и сконча́вшихъ кѣ невѣ́рныхъ
іа́зыцѣхъ, и и́змѣршихъ кез' покла́нїа.

Поманѣи гдѣи дшѣл ѣже ѡ погáныхъ стѣранѣи и́звѣ́гшихъ правосла́вныѣ всѣ́, и на
пѣтѣхъ всѣ́ческыхъ но́ужнѣю сме́рть прїи́мшихъ.

и всѣ́чески ми погубле́нныи погубла́емыѣ ѡ ро́укѣ кезбо́жныхъ, ѡ литвы́
и ѡ татáрыхъ и ѡ нѣ́мцѣхъ и ѡ всѣ́кихъ разлѣ́чныхъ іа́зыко́вѣхъ.

и за правосла́внѣю вѣ́рѣ за кро́вкѣ хрѣті́анскѣю, ѡ татáрыхъ, ѡ литвы́, и ѡ нѣ́мцѣхъ,
и ѡ инопле́мныи.

Поманѣи гдѣи, ѣже ѡ кезбо́жныхъ инопле́мныи, нѣ́жнѣю ѡ́мѣршихъ.

Во-вторых, конфессиональная дифференциация в тексте ВС проявляется в противопоставлении мира старообрядческого миру „никонианскому“. Это отражается в наборе имен поминаемых усопших. Согласно правилу „поне за отступивших от правыя веры ни пеня, ни свечи, ни просфоры, ни даже поминовения, по уставу святых отец, не положено“, в старообрядческие синодики нельзя было вписать никониан и других иноверцев. В противном случае „синодик от всеобдержного чтения был отставлен“ [Мельников 1956: 316]. По этому поводу в старообрядческих синодиках, в том числе в ВС, поминовение святейших патриархов заканчивалось Иосифом (ум. 1652), благочестивых царей – Михаилом Федоровичем (ум. 1645). Это обозначает, что старообрядческий синодик

примѣненъ специально къ кругу лицъ, памятныхъ для раскола и имъ поминаемыхъ: кромѣ́ лицъ священной и церковной исторїи, это – или историческія лица тѣ́хъ времянь, когда въ русской жизни, по мнѣ́нію раскола, еще не было нарушено „древнее благочестїе“, или прямо дѣ́ятели и подвижники самого раскола, память которыхъ онъ желалъ сохранить и почитать [Пыпин 1880: 3].

Противопоставление староверов никонианам проявляется в формальной организации текста ВС. Пять статей, называемых вселенскими, поминают всех православных христиан, усопших до раскола. Следующие статьи, для которых в заглавии не применяется определение „вселенская“, поминают только старообрядческих мучеников за веру. Статьи различаются также содержанием языковой материи: вселенские статьи изобилуют молитвенными обращениями и перечислением различных видов смерти, в статьях невселенских преобладают имена усопших [Orzechowska 2009; Orzechowska 2011].

Основы конфессиональной солидарности в религиозном дискурсе предусматривают необходимость поминовения всех преждепочивших:

...при таком порядке, когда каждый молился бы только о своих, молитва о любимых сродниках наших и друзьях и о нас самих продолжалась бы лишь в течение нескольких лет или десятилетий после кончины, только до пор, пока живы и не позабыли еще усопших знавшие и любившие их, – а дальше некому уже было

помянуть их. А о неимущих сродников и друзей совсем не было бы молитвы после их смерти. Поэтому святая Церковь... постоянно поучает нас одновременно молить Господа и об упокоении всех рабов Божиих преставившихся, всех преждепочивших православных христиан. Так устанавливает она и старается поддерживать такой порядок, при котором молитва о каждом православном христианине будет непременно возноситься даже и тогда, когда не останется в живых никого из лично знавших его, когда забудется на земле имя его, – молитва о нем будет непрестанно возноситься до скончания века [Афанасий 1999].

Внутриконфессиональная солидарность проявляется не только в выполнении долга перед умершими („ибо о нем молятся, и он таким образом становится должником всех”), в выражении к усопшим любви и уважения („ибо молитва есть вместе и выражение любви, и потребность любви”), но прежде всего в сохранении имен предков в своей памяти и передаче их следующим поколениям:

Возношение на молитве имен имеет главное значение не в том, чтобы об известных лицах напомнить Господу Богу. В вечной памяти у Господа все имена, – всех бывших, сущих и будущих. Возношение имен имеет в виду, главным образом, напомнить НАМ, о ком мы должны молиться, и через то подвигнуть нашу любовь к ним на молитвенный труд ради них, на совершение добрых дел в память их [Афанасий 1999].

Данная особенность синодиков сближает их с историческими источниками, так как нередко именам усопших сопутствует описание реальных фактов их смерти, местом гибели и другими обстоятельствами, например, фамилией карателя. Предположительно, нет такого другого религиозного жанра, который имеет непосредственное отношение к исторической действительности и содержит иногда очень подробную, фактографическую информацию о мученичестве староверов.

В ВС история ревностных защитников церковных традиций зафиксирована в статьях первой, второй и третьей.

Статья первая начинается поминовением протопопа Аввакума, сожженного вместе со своими сподвижниками Феодором, Епифанием и Лазарем 14 апреля 1682 года в Пустозерске:

пѣстоуѣрїѣ, вѣ грѣѣхѣ сожженїи кышѣ, вѣ лѣ, ѡзрѣдѣ. апрѣлѣ, днѣ, вѣ великѣ пачтоуѣ
к пѣстоуѣрїѣ горѣдѣ.

В статье второй поминаются соловецкие инокı (СОЛОВЕЦКІѢ), которые после многолетней осады монастыря царскими войсками (с 1668 по 1676 год) были убиты ворвавшимися в обитель стрельцами во главе с воеводой Мещериновым в ночь на 22 января 1676 года:

соловѣ ѡцѣ погтрѣдѣли вѣ лѣ ѡзрѣдѣ. гѣ, вѣ, вѣлѣ малопѣрѣ по ѡтрѣ койхѣ
нощїи вѣ нача днѣ. ѡ мещерїѣ ко ѡбїтоу кыша ѡ лѣ ѡ колѣ. вѣхх
погтрѣдѣхї коѡкїтелн, ф. нѣцїи глѣтѣ, тѣ ѡ мало колѣ.

ВЪ ТОБОЛСКОМ ѲУѢЗДѢ ВЪ ПУСТЫНН.

Следующее самосожжение, о котором идет речь в ВС, произошло 24 октября 1687 года на лесной заимке, расположенной за болотами на берегу речки Тегенки (левый приток Туры) [Шашков 2004]:

к̑ тѹмѣнѣко^м ѡѹѣздаѣ на тегѣѡ.

26 августа 1688 года на реке Пышме в деревне Другановой Тюменского уезда сгорело более 200 человек [Шашков 2004]:

к̑ дрѹга нѡѡ.

Два раза в ВС упоминается Спасская Кошутская (Кошущкая) пустынь, в которой состоялось две „гари”: одна – приблизительно в 1688 году, другая – в 1715:

к̑кошѹдаѣ^к пѹстынѣѣ (к̑кошѹцкой пѹстынѣѣ).

В 1734 году в Поромском скиту (Каргопольского уезда), населенном беспоповцами, сожглось до 200 раскольников, большей частью старых, дряхлых и малолетних, на глазах „рассыльщика” Манькова, командированного властями, чтобы забрать оставшихся в скиту раскольников [Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона]:

каргопольскіѣ.

Исторические сведения, приведенные выше в качестве примеров, помещены на полях и сопровождают основной текст, в котором перечислены имена усопших и количество погибших.

В ВС к фактографическим данным относятся сведения:

- о месте гибели (к̑нигѣи; моги́ковѣа; доникіѣ на моги́вѣа замоѹчены; по́льскіѣ; хо́лмогоѡ ѡ гра́дскіа; ко́логдскіѣ; о́лонѣцкіѣ; наго́кд ѣзерѣѣ; к̑ конго́рах; наше́ло́нѣѣ; ѡѹмо́ на ѡшѣ́мѣѣ; нава́ла́мѣѣ; въ пе́рми; ѡѹдревле́ к̑ роѹѣ^к пѹстыѣ ѡѹсо́пшѣѣ; на́сѣѣѣ; гѹѣѣѣ; к̑ ни́жне^м),
- о месте и времени смерти (помо́рскіѣ ѡпрѣ́лаѣ к̑н; на печѣ́рѣѣ де́какрѣѣ ѣ; к̑ пе́рми сожже́нныа ѹзѣ́мѣ го́да ма́рта к̑ѣ днѣ; к̑ вѣзникѣѣ рѣѣ, го́),
- о месте и причинах смерти (к̑кра́ѣѣ кы́гѣѣ ѡзерѣѣ гла́ѣѣ; к̑ до́ре́кнѣѣ лѣѣѣ гла́до^м сконча́шаѣ).

Естественно, ВС не является историческим документом. Его задачей не была фиксация истории преследований раскольников. Тем более, что невозможно на 88 страницах небольшой книжечки описать все случаи самоистребления ревнителѣ старой веры:

Распространение эсхатологических настроений в конце XVII – начале XVIII в. привело к тому, что призывы к самосожжению нашли отклик в сердцах многих православных людей того времени. В последнее десятилетие XVII в. по Северу России прокатилась волна самосожжений. Первыми в этом трагическом ряду были „гари” в Каргопольском уезде, в Дорах. „За ними последовали такие крупнейшие в истории старообрядчества массовые самоубийства, как Палеостровские

«гари» 1687 и 1688 г.г. (в них, по старообрядческим преданиям, погибло до 4 тыс. человек) и Пудожская «гарь» 1693 г. (более тысячи человек)». До конца XVIII в., по подсчетам Д.И. Сапожникова, в Тобольской губернии произошло 32 самосожжения, в Олонецкой – до 35, в Архангельской – 11, в Вологодской – до 10, в Новгородской – 8, Ярославской – 4, Нижегородской, Пензенской и Енисейской – по 1, а всего – 103 сожжения [Пулькин 2003: 108].

Дмитрий Сапожников в книге *Самосожжение в русском расколе с второй половины XVII в. до конца XVIII в.* насчитывает 117 событий массовой гибели старообрядцев в огне, а в *Приложении* дает их „Перечень по годам за период с 1667 года по 1784 год” [Михайлова 2011].

Перечисление имен, дат, мест гибели сподвижников за старую веру должно формировать в сознании молящихся ощущение принадлежности к особой, многострадальной конфессиональной общине, пробуждать чувства благодарности, уважения, любви к предкам, и, что за этим следует, развивать чувство долга перед ними. Выполняя свой религиозный долг, поминающие усопших собратьев в вере могут полагаться на будущие поколения, которые будут продолжать традицию поминовения. Таким способом развивается солидарность внутри и между поколениями.

Старообрядческие синодики, в частности ВС, являются текстами, в которых поминаются не только родственники, но и страдальцы за веру. Такие тексты призваны выполнять функцию религиозной дифференциации, противопоставляя ревнителей старой веры иноверным и никонианам, и консолидировать членов общины, развивая конфессиональную солидарность, благодаря которой каждый человек чувствует себя членом большой христианской семьи, в которой имеет опору в жизни и образцы для подражания.

Библиография

- Афанасий (Сахаров, епископ) (1999). *О поминовении усопших по уставу Православной Церкви*. Санкт-Петербург. Электронный ресурс. Режим доступа: <<http://www.klikovo.ru/db/book/msg/6707>>. Дата доступа: 1.08.2007.
- Катаяла К. (2003). *Дымом в Царствие Небесное. Самосожжения староверов в шведской Карелии в конце XVII в.* В: *Выговская поморская пустынь и ее значение в истории России. Сборник научных материалов и статей*. Санкт-Петербург. Электронный ресурс. Режим доступа: <<http://krotov.info/history/17/1690/katayala.htm>>. Дата доступа: 5.02.2011.
- Мельников П.И. (1956). *В лесах*. К. 2. Москва.
- Михайлова Н.Н. (2011). *О старообрядчестве*. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.orthedu.ru/ch_hist/hi_rpz/228page1.htm>. Дата доступа: 6.02.2011.
- Пругавин А.С. (1885). *Самоистребление. Проявления аскетизма и фанатизма в расколе*. Москва, с. 78–155. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://az.lib.ru/p/prugawin_a_s/text_0070.shtml>. Дата доступа: 5.02.2011.

- Пулькин М.В. (2003). *Самосожжения старообрядцев в XVIII веке. По материалам Европейского Севера России*. В: А.Я. Гуревич (ред.). *Одиссей: Человек в истории*. Москва 2003, с. 105–121.
- Пыпин А.Н. (1880). *Старообрядческий Синодикъ*. Санкт-Петербург.
- Семибратов В.К. (2005). *Духовная культура старообрядчества в конце XIX–первой трети XX в. (на материалах Вятского края)*. Дис. [...] канд. культурологических наук. Киров. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://bankrabot.com/part2/work_53232.html>. Дата доступа: 10.06.2011.
- Шашков А.Т. (2004). *Тегенская „гарь“*. В: *Сборник научных трудов: Документ. Архив. История. Современность*. Вып. 4. Екатеринбург, с. 57–70.
- Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Электронный ресурс. Режим доступа: <<http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>>. Дата доступа: 15.06.2011.
- Юхименко Е.М. (1994). *Каргопольские „гары“ 1683–1684 гг. (К проблеме самосожжений в русском старообрядчестве)*. В: Е.М. Юхименко. *Старообрядчество в России (XVII–XVIII вв.)*. Москва. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://krotov.info/history/17/1680/1683_yuhim.htm>. Дата доступа: 5.02.2011.
- Orzechowska J. (2009). *Герменевтическое изучение текста Войновского синодика*. В: А.Т. Ашхарава (ред.). *Русский язык и проблемы современного образования. Сборник научных статей*. Вып. 2. Архангельск, с. 114–124.
- Orzechowska J. (2011). *Контент-анализ Войновского синодика*. *Acta Neophilologica* 13, с. 113–134.
- Sukertowa-Biedrawina E. (1961). *Filiponi na ziemi Mazurskiej*. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1, с. 39–67.

Summary

The Function of Confessional Differentiation of the Old Believers' Religious Discourse (on the Example of *Sinodik from Wojnowo*)

The function of confessional differentiation reveals itself in juxtaposing one's own religion with other religions as well as in unity with members of one's own belief. The way this function took shape among Old Believers is presented on the example of *Sinodik from Wojnowo*. Juxtaposing is realized as an opposition against other non-Orthodox believers and supporters of Patriarch Nikon's reforms. The feeling of unity with members of one's own community is formed by memorizing facts (names, places and dates) of Old Believers' martyrology, developing a sense of duty towards ancestors and paying the debt through prayers, love and respect towards them.

Марина Бондаренко

Академия труда и социальных отношений
Москва

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ГОГОЛЕВСКОГО ТЕКСТА. „СЛОВО ГНИЛО ДА НЕ ИЗЫДЕТ ИЗ УСТ НАШИХ...”

Key words: Russian language, linguistic education, Gogol's style, speech variety

Удивительной особенностью гоголевского мироощущения, нашедшего отражение в его творчестве, была соборность, единство, сообщность. В эпоху глобализации такое мировосприятие становится насущным требованием времени, однако современный славянский мир, к сожалению, нередко демонстрирует не единение, а расщепление того пространства, на котором возрастал русский язык. Питательная среда, которая его формировала, к сожалению, истончается, возводится своего рода „великая китайская стена” между двумя народами, которые в сознании, судьбе и творчестве Николая Гоголя были едины. И теперь уже гоголевское художественное пространство, с его неповторимой емкостью, включенностью в него всего сущего – от микроскопического до вселенского, может сыграть роль аккумулятора восточнославянского языкового пространства.

Пожалуй, ни один русский писатель не сравнится с Гоголем в плане возможностей, которые предоставляет его творчество при изучении русского языка – его истории, лексического запаса, словообразовательных ресурсов, средств выразительности. Многоаспектная работа с гоголевским текстом позволяет актуализировать получаемые по всей языковой системе знания, создает в сознании учащихся многомерную целостную национальную языковую картину мира, представляет образцовую русскую речь, раскрывает внутренние, скрытые при поверхностном взгляде смыслы, усиливает творческую составляющую процесса языкового познания, вырабатывает языковой вкус и стимулирует потребность к языковой рефлексии.

Стоит обратить внимание на то, что наследие Гоголя, помимо художественной прозы, включает значительный эпистолярный материал, публицистику, в том числе литературно-критическую, что в свою очередь открывает возможность характеризовать различные функциональные разновидности языка, а также предоставляет возможность всестороннего анализа наиболее востребованного в творчестве писателя функционально-смыслового типа речи – описания.

Не использовать такой арсенал в формировании языкового сознания и речевых компетенций современного молодого человека было бы по меньшей мере недальновидно, тем более что и цельное представление о творчестве Гоголя, и представление о блестящем и неповторимом стиле писателя у школьников и студентов, к сожалению, отсутствует. И это при том, что современные молодые люди прочитывают Гоголя с удовольствием, не в последнюю очередь по той, видимо, причине, что его тонкий юмор, а порой и сарказм оказывается и понятным, и принятым, и востребованным – современным.

Коренное правило жизни Гоголя – „слово гнило да не изыдет из уст наших” – может стать не только своеобразным слоганом творчества писателя, убежденного, что к читателю имеет право прийти только произведение истинно совершенное во всех отношениях, то есть к характеристике и оценке собственно гоголевского слова, но и лозунгом-характеристикой позиции, которую неплохо было бы принять современному человеку, тому, который „несет” русский язык спустя 200 лет после появления на свет русского писателя, определившего именно этот срок в качестве достаточного, чтобы развить совершенную личность русского человека.

В *Выбранных местах из переписки с друзьями* Гоголь с большой трепетностью объясняется в любви к русскому языку:

необыкновенный язык наш есть еще тайна. [...] Все это еще орудия, еще материалы, еще глыбы, еще в руде дорогие металлы, из которых выкуется иная, сильнейшая речь¹,

и одновременно дает блестящую характеристику основных особенностей русской речи, причем характеристика эта построена на основе развернутой антитезы, особенностью которой становится не резкое противопоставление категорий и качеств, но обозначение с их помощью границ создаваемого языком пространства, способного совмещать в себе эти крайности. В содержательном плане значимо здесь также сопоставление русского языка с чужеземными наречиями и отношения к нему со стороны образованного общества. План же выражения, который предложен к анализу через определение особенностей представленной здесь антитезы, блестяще отражает принцип единства

¹ Н.В. Гоголь, *Выбранные места из переписки с друзьями*, в: Гоголь Н.В. Духовная проза, Москва, Русская книга 1992, с. 267.

этих планов, что подтверждается и совмещением высокой и низкой лексики („восходить, младенческий” – „выболтали, дрянь”), и блестящими развернутыми метафорами („неточные названия вещей – дети мыслей невыяснившихся и сбивчивых, которые потемняют языки”), и сочным формообразованием („почерпая”, „непонятливейшего”, „ощутительной”, „потемняют”), и анафорами разного характера („потемнять – посметь – помрачить”; „еще орудия, еще материалы, еще глыбы, еще в руде дорогие металлы”). И хотя великий Виссарион Белинский в известном своем письме отказал Гоголю даже в намеке на художественные достоинства его *Выбранных мест*:

И что за язык, что за фразы!.. кто бы подумал, что эта надутая и неопрятная шумиха слов и фраз – произведение автора *Ревизора* и *Мертвых душ*?²,

позволим себе не согласиться с мнением „неистового Виссариона”, тем более что и неправ он бывал не раз (вспомним хотя бы его нелицеприятное мнение о *Повестях Белкина*). Более же всего доказательством предубежденности критика становится тот вывод, который предстоит сделать учащимся, постигающим движение мысли Гоголя философа, ранее им в таком качестве не встречавшегося, прежде всего вывод о потрясающей гармонии его мысли и слова.

Багаж гоголевского наследия настолько велик, что мы будем вынуждены ограничиться лишь малой толикой *Мертвых душ* и *Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем*, в то время как любая их страница способна стать благодатным исследовательским полем.

Продолжая рассуждение об особенностях русского слова, используем конец пятой главы *Мертвых душ* и сопоставим два последних абзаца. Это поможет увидеть, как в слове отражается личность говорящего, как мгновенно происходит смена тона – прозаического, с просторечиями, народно-смеховой окраской, на возвышенно-поэтический, вдохновенно-пафосный.

Сначала составим речевую характеристику первого из персонажей, выделив типичные черты, проявляющиеся в его рассуждении:

Выражается сильно русский народ! и если наградит кого словом, то пойдет оно ему в род и потомство, утащит он его с собою и на службу, и в отставку, и в Петербург, и на край света. И как уж потом ни хитри и ни облагораживай свое прозвище, хоть заставь пишущих людишек выводить его за наемную плату от древнекняжеского рода, ничто не поможет: каркнет само за себя прозвище во все свое воронье горло и скажет ясно, откуда вылетела птица. Произнесенное метко, все равно что писанное, не вырубливается топором. А уж куды бывает метко все то, что вышло из глубины Руси, где нет ни немецких, ни чухонских, ни всяких иных племен, а всё сам-самородок, живой и бойкий русский ум, что не лезет за словом в карман, не высиживает его, как наседка цыплат, а вклепывает сразу, как паспорт на вечную носку³.

² В.В. Вересаев, *Гоголь в жизни: Систематический свод подлинных свидетельств современников*, Москва, Московский рабочий 1990, с. 413.

³ Н.В. Гоголь, *Собрание сочинений в шести томах*, т. 5, Москва, ГИХЛ 1959, с. 113.

Здесь прежде всего обнаруживается удивительное смешение разнородных элементов, своеобразное „разбавление” книжного, благородного языка, максимально проявляющегося на уровне синтаксиса (ряды однородных членов, многосоюзие, сложные синтаксические конструкции, определительные и сравнительные обороты), элементами типично разговорного, иногда даже обиходного характера („словцом”, „людишек”, „куды”, „сам-самородок”, „влепливает”, „пашпорт”) и фразеологизмами разного свойства, в том числе крылатыми словами, причем нередко трансформированными („каркнет само за себя прозвище во все свое воронье горло”, „писанное не вырубливается топором”, „не лезет за словом в карман”, „не высиживает его, как наседка цыплят”, „пойдет оно ему в род и потомство”, „на вечную носку”).

Анализ последнего абзаца главы („Как несметное множество церквей [...] как метко сказанное русское слово”⁴) выявляет уже на лексическом уровне его торжественную приподнятость, ораторскую значительность („несметное множество”, „благочестивая Русь”, „залог сил”, „дары Бога”, „творящие способности души”, „сердцеведенье”, „познание жизни”, „животрепетало”), расширяющуюся за счет синтаксических конструкций, которые разворачиваются в абзаце по принципу восходящей градации и достигают в последнем предложении контрастной амплификации.

Такое же контрастное соотношение мы наблюдаем и при анализе описательных фрагментов *Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем*. Можно выбрать для анализа-сопоставления описание ночи в третьей главе и описание ассамблеи в шестой. Эти описания хорошо сопоставимы по той уже причине, что рассказчик здесь предстает перед читателем как художник.

Первое описание:

Настала ночь... О, если б я был живописец [...] Но вряд ли бы я мог изобразить Ивана Ивановича, вышедшего в эту ночь с пилою в руке⁵

явно торжественно-приподнято, и появившийся было в начале намек на иронию быстро сменяется всепоглощающей праздничностью, благоговением перед чудным миром. Переход к изображению мира пошлого и непоэтичного подчеркнут противительной фигурой и сменой плавно текущей, ритмичной речи группой служебных слов. Интересно проследить за тем, как блестяще представлен здесь один из принципов развертывания описания – „сверху вниз”: от глубины мироздания, бесчисленных звезд на бездонном небе – к спящему городу с белыми домами и темными деревьями – а затем внутрь одного из этих домов. Характеризуя использованные при этом речевые приемы, выделим прежде всего синтаксический параллелизм с излюбленным гоголевским троекратным повтором – предложением-анафорой „я бы изобразил”.

⁴ Ibidem, с. 114.

⁵ Ibidem, т. 2, с. 213.

Это поможет нам понять, что по сути данный отрывок, хотя и распадается на несколько самостоятельных предложений, т.е. не является цельным предложением, представляет собой период с постепенным нарастанием интонации от одной части к другой, а затем – глубокой паузой, к тому же обозначенной многоточием, и резким понижением тона со слов „но вряд ли бы я мог изобразить”. Причем, анализируя состав каждого из элементов этого периода, определим, как Гоголь подводит нас к аподозису – через синтаксическую нисходящую градацию: первое предложение является десятичленным сложноподчиненным с девятью однородными придаточными, второе имеет уже два придаточных, третье – одно. Замыкающее предложение связано с предыдущими сочинительной связью и является простым.

Характеристика самого развернутого предложения этого периода дает возможность увидеть, каким образом создается особая ритмическая организация данного текста: после пятого предложения перестает повторяться союз „как”, зато на первый план выступает параллелизм предикатов – „белее – темнее – чернее – душестее”. Заканчивается же первый компонент периода смелым гоголевским сравнением сверчков с неугомонными рыцарями ночи. (Рыцарский образ проходит через это описание также троекратно: „с рыцарской бесстрашностью” перелезает через плетень пономарь, а чернобровый горожанке снятся шпоры – непереманный атрибут рыцаря. Заметим кстати, что, хотя фигура пономаря и может показаться несколько нелепой, улыбка на лице читателя появиться не успевает: его влечет за собой сила гоголевского лиризма.)

Синтаксический анализ второго отрывка („Городничий давал ассамблею! [...] Каких бричек и повозок там не было!”⁶) дает возможность продолжить выявление характерных для стиля Гоголя приемов и оборотов речи. Каскад начинающих данное описание конструкций, способных передать пышущий воодушевлением восторг рассказчика: восклицательные и императивные предложения, риторические вопросы и восклицания – продолжает речь преувеличенно растянутая, с рядами однородных членов, построенных по принципу четкого параллелизма „одна – другая”, „иная – другая”, причем в каждой из этих четырех пар реализован свой сопоставительный компонент: „и... и” – „ни... ни” – „похожа на... ни на что не похожа”. Изобразительные ряды: экипажи – приглашенные – дамы – наряды – стол – разговоры – разбиваются риторическими восклицаниями: „Каких бричек и повозок там не было! – Что за ассамблею давал городничий! – А сколько было дам! – Сколько чепцов, сколько платьев! – А какой длинный стол был вытянут! – А как разговорилось все, какой шум подняли!”. Избыточность как элемент стиля иллюстрируется многократно, в том числе и применением преувеличенных по протяженности однородных рядов: „Сколько чепцов! сколько платьев! красных, желтых, кофейных, зеленых, синих, новых, перелицованных, перекроенных; платков,

⁶ Ibidem, с. 233.

лент, ридикулей!” с явным нарушением логических связей, зевгмой, характерной для Гоголя стилистической фигурой. Сравнения, также у Гоголя выступающие в качестве наиболее востребованного изобразительного средства, здесь представлены не только многократно, но еще и конструктивно различно: „похожа на огромную копну сена” – „похожа на скелет, еще не совсем освободившийся от кожи” – „была совершенная трубка с чубуком” – „подобие кареты с комнатным светом” – „толстых, как Иван Никифорович” – „таких тонких, что, казалось, каждую можно было упрятать в шпажные ножны городничего” – „Куда против этого мельница со всеми своими жерновами, колесами, шестерней, ступами!”, что не только дает возможность убедиться в разнообразии возможностей русского языка, но также проследить теперь уже на этом уровне использование приема восходящего развертывания у Гоголя.

Анализируя девятую главу *Мертвых душ*, мы сосредоточимся на выявлении характерных для прозы Гоголя экспрессивных лексических групп, тропов и фигур, способов иронического повествования и на определении того, какое место в гоголевском стиле занимают приемы, основанные на отклонении от речевой нормы.

В первую очередь обнаруживается гиперболическая красочность повествования, которая открывается пестрым цветовым ракурсом – „оранжевый – голубой – клетчатый – золотой”. Затем одно за другим начинают нанизываться на неторопливо разворачивающееся повествование отклоняющиеся от нормы сочетаемости обороты речи: „лакей... захлопнул даму дверцами, закидал ступеньками”, „дама... очутилась в платье модного узора и цвета и в длинных хвостах на шее”, „собачонки... были хлопнуты платком” и др. Исследование текста на предмет частотности использования суффиксов субъективной оценки в первой части беседы „дамы приятной во всех отношениях” и „просто приятной дамы” дает возможность увидеть, как постепенно накапливаются существительные с разнообразными уменьшительными суффиксами („барельефчиками”, „деревца”, „собачонки”, „кобелька”, „маменьки”, „ширмочками”, „уголочек” и т.д.), доходя в диалоге о фестончиках до кульминации: на 24 знаменательных слова диалога приходится 10 „фестончиков” (42%). Центральное, развернутое предложение диалога, состоящее из 13 слов, имеет в своем составе 7 „фестончиков” (54%) да еще „пелеринку” и „эполетцы” (итого – 69%). Диалог, таким образом, строится на тавтологии, которая, разумеется, не может не влечь за собой аллитерацию, прежде всего за счет доминирования звуков /ф/ и /ч/.

Тавтология становится основным изобразительным приемом и призвана подчеркнуть трафаретность, безжизненность персонажей; однообразие словесных форм – однообразие действующих лиц, их предсказуемость, неспособность к индивидуальности. Однообразие хорошо прослеживается при выделении прилагательных с уменьшительными суффиксами: первоначально это слово „тоненькие” – „тоненькие деревца” и дважды „Попури на тоненьких

ножках”; затем два раза в соседних репликах использовано слово „веселенький”, а в последней из них, самой развернутой – сложное образование „узенькие-узенькие”, также строящееся на дублировании, которое в данном предложении доходит до г е м и н а ц и и (контактного повторения слова, словосочетания или предложения три или более раза) – „всё глазки и лапки, глазки и лапки, глазки и лапки... Словом, бесподобно!”. Сильные чувства „просто приятной дамы”, как мы видим, не имеют других способов выражения – только с помощью контактного повтора. Предложим подтвердить такую функцию данной стилистической фигуры в речи теперь уже второй дамы. Она проявляется в момент ее самого высокого негодования: „в глаза скажу, что он негодный человек, негодный, негодный, негодный” и постепенно нисходит в следующей реплике: „Распустили слухи, что он хорош, а он совсем не хорош, совсем не хорош, и нос у него... самый неприятный нос”.

Следующая часть диалога двух дам дает возможность выявить „смешение французского с нижегородским” – соседство слов явно сниженных, часто просторечных, и макаронических вкраплений. Последние особенно выпячены Гоголем, броски и потому вдвойне смешны: „бель-фам” – пышная женщина; „сконапель истоар” – что называется, история; „скандальозу”; „скандальозностей”; „пассаж”; „комеражи” – сплетни. Есть среди них и очередной контактный повтор – „оррёр, оррёр, оррёр!..” – ужас.

Повторы в речи как персонажей, так и автора, причем повторы одних и тех же слов и выражений, и так уже обладающих экспрессией, а тут еще и искусственно усиленных (к примеру, „бледная как смерть” повторено четыре раза, а „перетревожилась” девять: четыре раза в речи дамы и еще пять раз в речи автора), помогают выйти к характеристике еще одной гоголевской страсти – градации. Рассмотрим, как в создании градации участвует последняя из приведенных в качестве примера групп: „Приятная дама, услышав это, так и окаменела на месте, побледнела, побледнела, как смерть, и, точно, перетревожилась не на шутку” сопоставим с предложением, подводящим к кульминации – разрастанию слухов: „Это, выходит, просто: Андроны едут, чепуха, белиберда, сапоги всмятку! это просто черт побери!”. Здесь уже градация пятичленная, но и это не предел: за ней последует целый разворот („Как вихорь взметнулся дотол, казалось, дремавший город! [...] и заварилась каша”), в котором градация будет представлена уже не словами и словосочетаниями, а группой предложений, причем она дополнится и п а р ц е л л я ц и е й, и анаподотом, и многосоюзием. Характеризуя, в частности, анаподотон (расчленение структуры предложения вставной конструкцией большой протяженности), предложим сопоставить и выявить общие черты традиционной вставной конструкции и развернутого сравнения, которое также оформлено повторами в прилегающем контексте: „положение их в первую минуту” – „таково совершенно было в первую минуту положение”, причем с инверсионным расположением повторяемых элементов.

При анализе кульминационной части главы проиллюстрируем характерный для Гоголя принцип контрастности, „сканируя” текст на предмет соединения не- и благозвучных элементов, высокой и низкой лексики, просторечных, фразеологических и типично книжных выражений, экспрессивного словообразования и специфических книжно-языковых словообразовательных элементов, разговорных синтаксических конструкций и конструкций, характерных для письменной речи. Это позволит в полной мере исследовать представленную у Гоголя оппозиционную пару – разговорной и книжной речи, причем провести данную работу на материале текста, в котором не используется диалог, во второй части главы отсутствующий.

Разговорные элементы в сравнении с другими отклоняющимися от нейтральной речи средствами заметно преобладают. Здесь представлена разветвленная фразеология: „пошла гулять по свету”; „наша братья”; „подъезжает подлецом”; „сбили его совершенно с толку”; „выпучив глаза”; „остановился, как баран”; „напустить такого тумана в глаза”; „Андроны едут”; „сапоги всмятку”; „что за притча”; „сваливать вину”; „баба что мешок: что положат, то несет”; „на русскую ногу”; „уходили насмерть”; „блудлив, как кошка”; „дело обделано”; „потерпеть по службе за правду”; „не приберет всего в голову”; „в носу у него сидит гусар”; „вскипятить не на жизнь, а на самую смерть”; „черт побери”; „обругать бабами и юбками”; „заварить кашу”; „задавшими пирушку”; „под микитки”; „не приберет всего в голову”, при анализе которой лучше использовать словари (фразеологический, синонимов, этимологический, Владимира Даля), чтобы определить лексическое значение оборотов и способы варьирования входящих в них компонентов.

Исследуя обнаруженные в тексте типично разговорные формы („цитует”, „позабывает”, „после одурения”, „расхлебка”, „заторчал”, „губернаторша”, „сделавши”, „произвестъ”, „подвергнулись”, „пашпортов”, „протопопша”, „попримрут”, „прибегнули”, „прилипчивее”, „физиогномия”) и слова („дока”, „впросонках”, „загогулины”, „дурак”, „чепуха”, „белиберда”, „тюрюк”, „байбак”, „приткнуть”, „захрапы”, „толковня”, „распеканья”, „надуть”, „садка”), а также окказиональные выражения, созданные по типу или на основе разговорных („получает рысь”, „дребезжалка”, „колесосвистка”, „взбутетениванья”), предложим сформулировать мнение о причинах доминирования разговорных элементов с точки зрения того, как данный речевой аспект характеризует повествователя.

С одной стороны, можно сказать, что Гоголь создает тип повествователя-сказителя, чей доверительный, „домашний”, „свойский” говорок делает предмет рассказа близким, касающимся каждого, а не запредельно далеким. Таким образом Гоголь реализует эффект присутствия, сопричастности, развывая уже своими средствами тот прием, который был гениально реализован Пушкиным в *Повестях Белкина*. С другой стороны, обнаружение параллельно с разговорными элементами типично книжных слов и выражений делового

и публицистического характера, иногда даже с претензией на высокую художественность выражения мысли („сделать декларацию насчет руки дочери”, „не было взято надлежащих мер”, „исполненная непрерывных сомнений и вечной боязни”, „нежное движение его сердца” и др.), помогают определить соседство таких разностилевых элементов как блестящий способ иронического повествования. Это делает характеристику рассказчика более глубокой, помогает открыть в нем не „простачка”, а мудрого, прекрасно разбирающегося в человеческой психологии наблюдателя, даже философа.

Практически с самого начала (со второго абзаца) той части главы, где заканчивается диалог двух дам и в полные права вступает рассказчик, он предлагает достаточно пространное описание „умных людей”, причем дает его от первого лица, таким образом и себя относя к данной категории людей:

Наша братья, народ умный, как мы называем себя, поступает почти так же, и доказательством служат наши ученые рассуждения. Сперва ученый подъезжает в них необыкновенным подлецом⁷.

Степень иронии (самоиронии) в данном отрывке подчеркнута любимым гоголевским оборотом – *г р а д а ц и е й*, причем организованной разными компонентами и с привлечением сопутствующих, в том числе графических средств. В целом же данная фигура трижды использована в абзаце и таким образом сама становится градацией: сначала это слова и словосочетания, затем вопросительные предложения, а в итоге – синтаксически развернутый пассаж, включающий в себя все перечисленные обороты речи. Зеркальность данного построения подчеркнута контрастными характеристиками („начинает робко, умеренно, начинает самым смиренным запросом” – „получает рысь”, „бодрится”, „разговаривает запросто” и др.), соотношением вопросов и ответов („не оттуда ли? не из того ли угла получила имя такая-то страна?” – „так это вот как было, так вот какой народ нужно разуместь, так вот с какой точки нужно смотреть на предмет!”). Здесь, как мы видим, помимо анафоры, прекрасно работает интонационно-графическое сопровождение, когда вопросительным знакам, усиливающим робость и неуверенность, соответствуют восклицательные – передающие не столько радость открытия, сколько радость необоснованного превосходства. Потому ирония последнего предложения особенно рельефна: она подготовлена предыдущим разворотом и увеличена блестящим сочетанием книжных выражений высокого, даже пафосного напряжения с оборотами сниженного характера: „во всеуслышанье”, „пошла гулять по свету”, „набирая себе последователей и поклонников”.

Продолжим рассмотрение оппозиции разговорной и книжной речи на уровне синтаксиса, для чего выделим типичные для каждой из сфер функционирования языка обороты, определяя их особенности и давая количественные характеристики.

⁷ Ibidem, т. 5, с. 196.

Обращает на себя внимание протяженность сравнительных конструкций, развернутость, являющаяся основанием для выделения особого вида развернутого сравнения – эпического. Последняя стилистическая фигура фактически выполняет роль микротекста, поскольку взятые для сравнения явления или предметы описывают объект с такими подробностями, что уже заслоняют его и становятся самодостаточными. Это формирует принципиальную особенность гоголевского изображения мира – всеобъемлемость, которая создается за счет включенности каждого фрагмента, каждого незначительного штриха, детали в цельную картину мира.

Такого рода сравнений даже на этом отрезке текста достаточно много, причем характерная для них а м п л и ф и к а ц и я (увеличенная протяженность высказывания) ставит их в первый ряд по количеству включенных в их состав разнообразных синтаксических приемов и лексических элементов. Проанализированный выше фрагмент текста о „нашей братье” мы и будем трактовать либо как отступление (д и г р е с с и ю, отклонение от основной темы), либо как развернутое сравнение, тем более что оно и вводится с использованием элемента сравнения – „поступает почти так же”. А следующее эпическое сравнение – ошеломленных чиновников со школьником, которому в нос засунули гусара, – как нельзя лучше иллюстрирует данный тезис: собственно развертывание сравнения – это одно предложение, состоящее из 90 слов, что составляет приблизительно 30% от общего объема слов в пределах страницы. Причем при анализе данного фрагмента выделяется удивительное смешение комического и высокого. С одной стороны – „бумажка”, „нос”, „табак”, „сонный школьник”, вскакивающий, „как дурак, выпучив глаза”, „смех товарищей”, а с другой – „озаренные лучом солнца стены”, „проснувшееся утро”, „звучащие птичьи голоса”, „осветившаяся речка”, „пропадающая блещущими загогулинами”.

Анализируя следующую развернутую фигуру: „Что ж за притча, в самом деле, что за притча эти мертвые души?”, выделим лексико-синтаксический параллелизм, анафоры, собственно и риторические вопросы, вопросно-ответный ход, однородные ряды, градацию, комбинацию лексических и иных повторов. При этом обратим внимание также и на то, какую роль играют здесь знаки препинания (на 21 строку данного фрагмента приходится 12 вопросительных знаков), частицы („же/ж” встречается 10 раз), а десятикратно повторяющиеся „мертвые души” в сочетании с этой частицей поневоле задают четкую аллитерацию – повтор шипящих „ж” и „ш”, к которым присоединяется „ч”, и на этом отрезке (приблизительно в 190 словах) шипящие употреблены 48 раз, т.е. в каждом четвертом слове.

Интенсивность использования служебных частей речи, явная разорванность оборотов, другие типичные для диалога элементы – все это помогает имитировать многоголосие суждений, к тому же сопровождающееся растерянностью, недоумением, возмущением людей практичных и правильных,

для которых в жизни все размеренно, точно и объяснимо, а выходящее за эти пределы – непозволительно и раздражающе. Все это удивительно точно копирует повествователь, тем более что именно толки, слухи, разговоры теперь заполняют все пространство главы, постепенно разворачиваясь, расширяясь, иногда доходя почти до монологических включений, дополняемых характеристикой участников споров и обстоятельным, детальным обзором реального состояния дел в губернии, который вызывает в памяти аналогично складывающуюся ситуацию, отраженную в *Ревизоре*. А дух „инкогнито проклятого” пронизывает собой пространство и этого гоголевского текста.

Развертывание этого протяженного абзаца (он занимает три с половиной страницы, а последний абзац главы, который разделяет с данным небольшая „перемычка”, достигнет почти пяти!) происходит за счет восклицательного предложения, усиленного сравнением: „Как вихорь взметнулся дотолё, казалось, дремавший город!”. Заметим, что от этого предложения веет богатырским размахом, отличающим *Тараса Бульбу*, вторая редакция которого создается одновременно с первым томом *Мертвых душ*. И вспоминается об этом здесь вовсе не случайно: мощь и напористость разворачивающихся на данных страницах событий, их массовость, когда происходящее начинает касаться каждого, как это бывает в период общей беды, становится своего рода кривым зеркалом событий, происходящих в героической повести.

Проанализируем, как создается „героическое” пространство *Мертвых душ* (тут, кстати, еще раз неплохо бы остановиться на жанровой характеристике произведения и сопоставить понятие „героическое” и „поэма”, выявив их взаимосвязь и взаимозависимость). Высокая экспрессия вводящего в ситуацию предложения сменяется максимальной экспрессией сниженного иронического повествования: „вылезли из нор все тюрюки и байбаки”. И разворачивающая характеристику этого пространства периодическая речь, как всегда у Гоголя, оригинальна: она осложнена парцелляцией, анаподотомом, анафоричными соотносительными словами, нанизыванием падежей, рядами однородных членов и многосоюзием.

Теперь сосредоточим внимание на характеристике двух образовавшихся в городе партий – мужской и женской, выделив те параметры, по которым строит рассказчик их описание: общая характеристика „партий”; основной предмет обсуждения (версия) и ее варианты, их оценка, после чего сопоставим их представление.

Заметно, что симпатия рассказчика на стороне женской партии. Она выражается и в прямых характеристиках, в том числе сопоставительных с противоположной партией, самих участниц обсуждения („несравненно более порядка и осмотрительности”, „хорошие хозяйки и распорядительницы”); и в оценке предложенной ими версии („живой определенный вид”, „ясные и очевидные формы”, „вышла оконченная картинка”); и в последовательности и логичности действий („сюжет доставлен в собственные уши губернаторши”).

Речевые конструкции, использованные для характеристики представленных дамами версий, также ровны, размеренны, ясно развернуты. В основном это многочленные сложноподчиненные предложения, а в конце рассказчик использует простое предложение с тремя сказуемыми, именная часть двух из которых выражена сравнительной степенью прилагательного. Трехчленна и следующая за этим характеристика „губернаторши”: „как мать семейства, как первая в городе дама, наконец как дама, не подозревавшая ничего подобного”, предваряющая и обосновывающая естественность ее реакции, которая выражена с использованием соответствующей высокой лексики и книжного синтаксиса: „была совершенно оскорблена подобными историями и пришла в негодование, во всех отношениях справедливое”.

Иным образом представлена „мужская партия”, характеристика которой также строится на четком противопоставлении: „Совсем не было такого порядка, как в женской”. В описании данной „партии” отсутствие порядка станет лейтмотивом, который будут подчеркивать использованные языковые средства. Это нагроможденность, доходящая до беспорядочности и даже захламленности (имя Плюшкина, следовательно, возникает здесь не случайно – его образ становится ассоциативным) на всех языковых уровнях – фонетическом, лексическом, словообразовательном, морфологическом и синтаксическом.

Начальная оценка „мужской партии” становится своего рода организующим, семантически определяющим весь дальнейший отрезок текста (до конца главы):

Все у них было как-то черство, неотесанно, неладно, негоже, нестройно, нехорошо, в голове кутерьма, сутолока, сбивчивость, неопрятность в мыслях, – одним словом, так и вызначилась во всем пустая природа мужчины, природа грубая, тяжелая, не способная ни к домостроительству, ни к сердечным убеждениям, маловерная, ленивая, исполненная беспрерывных сомнений и вечной боязни⁸.

Однородные ряды сменяют один другой, градации превышают средний показатель по компонентам в 2 раза. На 36 значащих слов в данном предложении 21 входит в один из 5 рядов однородных членов, количественный состав которых колеблется от одного до семи. Причем интересно посмотреть на состав этих рядов и с точки зрения морфологии: наречия – существительные – прилагательные. Существительные в свою очередь семантически, сферой употребления и стилистической окраской сталкиваются: „кутерма”, „сутолока”, „сбивчивость”, „неопрятность” – „домостроительство”, „сердечные убеждения”, „сомнения”, „вечная боязнь”. Обращает на себя внимание и морфемная анафора, использованная в первом однородном ряду: неотесанно – неладно – негоже – нестройно – нехорошо.

Следующая конструкция также организована по принципу однородности, только это уже сложноподчиненное предложение с однородными при-

⁸ Ibidem, с. 201.

даточными, тоже построенное с использованием анафоры: 7 раз употреблен союз „что”, который ускоряет ритм звучащих предположений. Причем „что” проходит через весь текст (это естественно, ведь „что” типичный элемент, вводящий косвенную речь), тесно взаимодействуя с „если” и другими подчинительными союзами, поскольку развернуто представленные ниже версии проходят путь от недоумения по поводу покупаемых Чичиковым мертвых душ до всеобъемлющего страха перед начальством за самих себя.

И перед тем, как данные версии пускаются на суд, дается объяснение причины суеты и тревоги: „пойдут переборки, распеканья, взбутетениванья и всякие должностные похлебки, которыми угощает начальник своих подчиненных”, анализ которого выявляет пестроту представленной градации, складывающейся по восходящему принципу не столько за счет семантики составляющих ее элементов, сколько за счет их стилистической окраски. В этом плане особый интерес представляет, конечно, сопоставление последней пары. „Взбутетениванья” требуют к себе повышенного внимания: не только потому, что не встречаются больше ни в одном тексте (как это и положено для окказионализма), но и потому, что лексическое значение данного слова выявляется только в рамках данного ряда. В то же время в *Словаре современного русского литературного языка* глагольная пара „взбутетенить – взбутетенивать” представлена, с пометой „устаревшее просторечное”⁹, работая же со словарем Даля, мы обнаруживаем глагол „бутетенить”, сопровождаемый пометой „оренбургское”, производный от „бубен” и определяемый как „трезвонить”, а также „бить, колотить, сечь”¹⁰. Такое внимание к данному слову помогает осмыслить его широту, не уступающую даже следующему за ним развернутому метафоричному обороту.

Анализируя версию инспектора врачебной управы, обратим внимание на то, как вплетаются в речь повествователя „канцелярские” обороты, деловая терминология, цепочка родительных падежей в 4 звена и др. Бросаются же в глаза они потому, что окольцованы типично разговорными, даже сниженными выражениями: „вдруг побледнел; представилось бог знает что; вздор, вдруг побледнел сам”. Как видим, кольцо здесь четко обозначено лексическим повтором.

Введение официально-деловых оборотов на всем пространстве, в котором действует прежде всего чиновничество, становится ярким средством характеристики персонажей: деловая речь, разворачивающаяся за счет устойчивых, клишированных, стандартных, привычных, легко воспроизводимых конструкций, идет как по маслу. Перед читателем как будто встают те документы, которые в великом множестве строчатся в российских канцеляриях

⁹ *Словарь современного русского литературного языка*, в 20 т., т. 2, 2-е изд., перераб. и доп., Москва, Русский язык 1991, с. 189.

¹⁰ В.И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, в 4 т., т. 1: А–З, Москва, ТЕРРА 1994, с. 135.

по всем возможным поводам: здесь и деловые письма, и объяснительные, и акты, и протоколы, и судебные дознания, и донесения, и распоряжения.

Рассказчик, прекрасно владея деловым слогом, максимально использует его в сцене обсуждения Чичикова чиновниками. За этой „накатанной” речью нет, конечно, человека, с душой, волнением, сочувствием, но зато без меры важности, значимости и значительности, превосходства, реализуемых прежде всего за счет языка „дела”. Когда же ситуация выходит из-под контроля, тогда и обнаруживается подлинная их суть. Деловой лоск слетает, и их растерянности, возбужденности, страху, конечно, соответствует речь разорванная, эллиптическая, наполненная разнообразными экспрессивными оборотами, в том числе и негативного характера, субъективно-оценочными и просторечно-разговорными словами и выражениями. Спонтанность и неподготовленность (здесь, конечно, условные: не забудем о том, что это текст художественный и без воли автора ничего произойти не может, следовательно, выражен прежде всего его взгляд на персонажей), характерные для разговорной речи, в большей мере, чем что-либо другое, способны воссоздать истинный портрет рисуемых персонажей.

Остановимся на предложении, в котором чиновники подводят некий промежуточный итог собранным сведениям:

Конечно, никак нельзя было предполагать, чтобы тут относилось что-нибудь к Чичикову; однако ж все, как поразмыслили каждый с своей стороны, как припомнили, что они еще не знают, кто таков на самом деле есть Чичиков, что он сам весьма неясно отзывался насчет собственного лица, говорил, правда, что потерпел по службе за правду, да ведь все это как-то неясно, и когда вспомнили при этом, что он даже выразился, будто имел много неприятелей, покушавшихся на жизнь его, то задумались еще более: стало быть, жизнь его была в опасности, стало быть, его преследовали, стало быть, он ведь сделал же что-нибудь такое... да кто же он в самом деле такой?¹¹

В данном предложении 105 слов, что, как мы понимаем, значительно превышает средний показатель длины предложения, но у Гоголя в речи повествователя это явление нередкое. В то же время более детальный морфологический анализ помогает обнаружить следующие его особенности: входящие в состав сложного синтаксического целого предложения в среднем включают 6 слов; служебные части речи составляют 30% от общего числа слов (средний показатель у Гоголя – 14%); местоименных слов тоже 30% (средний показатель у Гоголя – 15%), то есть слов собственно значащих в данном предложении – меньше половины. Интересно и наблюдение за средней длиной слова: здесь она составляет 2 слога (подсчет производится исходя из 100 слов, т.к. 5 слов слогов не представляют). Причем односложных слов 36, двусложных 38 (в сумме 74%), а более длинных слов всего 26. Можно, конечно, списать такое косноязычие за счет необычности ситуации,

¹¹ Ibidem, с. 203–204.

но тогда лучше бы они молчали – немая сцена была бы куда как более им к лицу. Однако мастер создания немых сцен не дарит такой радости своим персонажам, а заставляет их проявить себя в полной мере. Кому как не Гоголю, проводшему немало времени в различных канцеляриях, знать истинную цену „развернутым” речам деловых людей, за которыми скрываются на поверку такие вот куцые речонки, соответствующие уровню их сознания.

Еще раз отметим: прямой речи здесь нет, и все перечисленные элементы составляют речь рассказчика, воссоздающего, как мы видим, картину происходящего посредством широкого использования *н е с о б с т в е н н о - п р я м о й* речи, как известно, являющейся стилистической фигурой экспрессивного синтаксиса.

Такое исследование гоголевского текста, как показывает практика, вызывает необычайную заинтересованность: Гоголь открывается студентам не классиком – „мумией” (воспользуемся определением Владимира Маяковского), а „живым”, проявляющимся в речи широко, разнопланово, иронически играющего словом, причем (и это немаловажно) студенты получают наглядный пример словесной игры, которая идет не от невежественности, не от неуважения к языку и собеседнику, не забавы ради, а от задачи, которую ставит перед собой автор. И становится понятно, что только в таком случае и смешение разностилевых элементов, и речевая избыточность вкупе с другими явными отступлениями от речевой нормы становятся не отражением неразвитого языкового сознания, а характерной особенностью сатирической манеры писателя, причем избранной именно для того, чтобы охарактеризовать это самое неразвитое сознание, отличающее действующих в его поэме персонажей.

Детальное проникновение в гоголевский текст помогает установлению прямого контакта между современным человеком и отдаленным от него во времени писателем, причем контактом, обнаруживающим современность Гоголя, что способствует решению непростой задачи взаимоотношений с классикой.

Summary

Linguadidactics Potential of the Gogol's Works

Particular attention in the article is paid to speech development through Gogol's works. His literary productions are distinguished by variety of linguistic resources. Some exercises are devoted to poem *Dead Souls* and *The Story of How Ivan Ivanovich Quarreled with Ivan Nikiforovich*. They are characterized by speech variety: Gogol uses gradation, namely syntactical gradation, literature neologisms, humorous vocabulary, professionalisms, high and low words, popular speech, phraseology, antithesis and many other linguistic means.

LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO

Barbara Kozak

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

WĘDRÓWKI DYLETANTÓW BUŁATA OKUDŻAWY
– PROBLEMATYKA I KONFLIKTY**Key words:** Bułat Okudzhava, historical novel, historical costume, oppression of the individual, writer versus the authority

Proza historyczna Bułata Okudżawy, w tym *Wędrowki dyletantów*, mieści się w nurcie literatury historycznej wywodzącym się z lat dwudziestych. Samo zainteresowanie gatunkiem ma źródła w rzeczywistości porewolucyjnej, która nakazywała przemyślenie i przewartościowanie przeszłości po to, by ukazać genealogię współczesności. Pierwotnie ożywiano przede wszystkim wielkie ruchy społeczne, a także wielkich twórców kultury i rewolucji, aby uzyskać odpowiedź na pytanie o stosunek między jednostką a rewolucją oraz rewolucją a inteligencją. Następnie sięgnięto również po inne tematy, związane z dziejami państwowości rosyjskiej, zmaganiem narodowymi, po postaci wybitnych wodzów, stawiając inne pytanie, dotyczące stosunku między jednostką a władzą i państwem.

Autorzy powieści historycznych chcieli przedstawić współczesnym znaczące wydarzenia z historii oraz próbowali powiedzieć coś o współczesności odzianej jednak w kostium historyczny. W Rosji po 1917 roku zaistniała potrzeba pokazania źródeł rewolucji, jej zwycięstwa. Październik 1917 roku należało przedstawić jako rezultat działań historii, logiczne następstwo zdarzeń i wieków poprzednich. Miało to służyć udowodnieniu, że zwycięstwo rewolucji miało swoje głębokie podstawy w historii i że motyw tradycji rewolucyjnej jest w Rosji naturalny.

Aby zobrazować takie twierdzenia, odwoływano się najczęściej do powstania dekabrystów 14 grudnia 1825 roku. Motyw ten jest obecny w twórczości wybitnego pisarza i literaturoznawcy Jurija Tynianowa. Autor ten w powieściach *Küchla*, *Śmierć Wazyr Muchtara* oraz *Puszkina* jako główne stawia zagadnienia: inteligencja a rewolucja, inteligencja a państwo oraz naród a państwo despotyczne:

Zagadnienia te nurtowały społeczność intelektualną lat dwudziestych, a ich rozwiązanie okazało się niezwykle trudne, w sumie tragiczne. Pierwszą kwestię – inteligencja a rewolucja – uznał Tynianow za potrzebę rewolucji, będącej niejako fatalnym przeznaczeniem inteligencji i warunkiem jej moralnego oraz intelektualnego rozwoju. Świadczy o tym los trzech głównych bohaterów: Küchelbeckera, Gribojedowa i Puszkina. Atmosfery rewolucji potrzebują oni do pracy twórczej, to sens ich istnienia. Klęska rewolucji staje się klęską ich życia i końcem epoki. Oni ją przeczuwają i idą ku niej nieuchronnie; na tym polega tragizm ich sytuacji. W sposób najbardziej oczywisty i jednoznaczny wyraził się ów dramatyzm w losie Küchelbeckera, dekabrysty skazanego na więzienie i zesłanie, człowieka, który przeżył jeden szczęśliwy dzień: 14 grudnia 1825 roku¹.

Pozostali bohaterowie Tynianowa – Gribojedow i Puszkina – to nie dekabryści w pełnym tego słowa znaczeniu. Są oni jednak ludźmi epoki i żyją jej ideałami –

ich tragedię stanowiły nieudane próby pogodzenia się z władzą, świadczące o ich alienacji w przed- i porewolucyjnym okresie. To tragedia zderzenia się z despotyczną władzą².

Tynianow w różnych wariantach poruszał właściwie jeden problem, a jest nim miażdżący wpływ samowładztwa na życie ludzkie i wynikające stąd kwestie postawy moralnej człowieka. Bułat Okudźawa w powieści *Путешествие дилетантов. Из записок отставного поручика Амира́на Амилахва́ри* [Wędrówki dyletantów] podąża wyraźnie śladami tego pisarza. Uwagę Okudźawy przyciągnęły procesy, które zachodziły w społeczeństwie rosyjskim w drugiej połowie XIX wieku, moralno-psychologiczna atmosfera tego czasu.

Akcja powieści rozgrywa się w czasie ostatniego dziesięciolecia panowania Mikołaja I – w latach 1845–1855 – oraz w początkowych latach panowania Aleksandra II. Żywi są jeszcze niektórzy dekabryści, żywe są wspomnienia o śmierci Puszkina i Lermontowa:

люди охваченные ненавистью к поэту, погрязшие в мелких житейских страстях, жаждали гибели поэта как избавления от его укоряющего взора. Был ли виноват в том царь, как утверждали некоторые, или виновата была сама природа общества, воспитавшая и самого царя, или же поэт был столь исключительным явлением в нашей грубой и печальной жизни [...] но кожа его была и в самом деле столь тонка и чувствительна, что даже ничтожные уколы вызывали ощущение катастрофы³ –

pisze Miatlew, wspominając „большелобого гусарского поручика, убитого на Кавказе” [ПД 237].

Na tym tle zostają przedstawione problemy wolności człowieka, stopnia ingerencji władzy w życie jednostki oraz problem poszukiwania swego miejsca w życiu przez dawnego dekabrystę, człowieka, dla którego wydarzenia roku 1825 są ciągle żywe:

¹ G. Porębina, S. Poręba, *Historia literatury rosyjskiej 1917–1991*, Katowice 1994, s. 126.

² Ibidem.

³ Б. Окуджава, *Путешествие дилетантов. Из записок отставного поручика Амира́на Амилахва́ри*, Москва 1980 [dalej: ПД], s. 236.

Печальный день! Почти двадцать лет заточения минуло. Великолепные мои предшественники превратились в дряхлых инвалидов или умерли, а конца их пребывания в Сибири не видно. Их боятся до сих пор [ПД 36] –

zapisał Miatlew w swoim pamiętniku pod datą 14 grudnia 1844 roku.

Okudżawa wyraźnie podejmuje próbę odczytania współczesności przez historię. Do wysnucia takiego wniosku skłania podobieństwo atmosfery czasu oraz bieg wydarzeń. Po eksplozji nadziei na zmiany i na wolność, którą były wydarzenia na Placu Senackim, nieludzka machina samodzierżawia spada na dusze i umysły ludzi. Po 14 grudnia władza myśli tylko o tym, jak spowolnić ruch umysłowy, już nie słowo „postęp” widnieje na sztandarze imperatora, ale słowa „samodzierżawie, prawosławie, ludowość”⁴. Prowadzone przeciwko rebeliantom śledztwo ma stworzyć oficjalną wersję wydarzeń, sprawić, by zaginęła pamięć o „przyjaciółach czternastego”. Atmosfera staje się pełna podejrzliwości:

видели, как отцы не щадили преступных детей своих, родственники отвергали и приводили к Суду подозреваемых; видели все состояния соединившимися в одной мысли, в одном желании: суда и казни преступникам⁵.

Nowy władca od razu wszedł w rolę twórcy najbardziej reakcyjnego i znienawidzonego systemu, jaki kiedykolwiek ciążył nad Rosją. Car zapamiętał na całe życie pierwszy dzień swego panowania: 14 grudnia 1825 roku i uznał, że należy jak najskrupulatniej uregulować wszystkie przejawy życia i że da się to w pełni osiągnąć rozporządzeniami i przepisami. Wymagało to uruchomienia ogromnego aparatu biurokratycznego. Rozpoczęto od gruntownej reorganizacji systemu policyjnego, ażeby w porę zapobiegać różnym niepożądanym i niebezpiecznym dla samowładztwa ruchom. Chciano dać policji możliwość dotarcia dosłownie wszędzie, do wszystkich zakątków kraju, do wszystkich ludzi, grup społecznych i instytucji. Zakładano też szybką realizację zaleceń najwyższego mocodawcy i jednocześnie „wychowywanie i uszczęśliwianie” społeczeństwa.

W połowie lat pięćdziesiątych XX wieku przemiany polityczne na szczytach władzy zrodziły w szerokich warstwach społeczeństwa nadzieję na poprawę losu. Postępowe kręgi inteligencji radzieckiej uwierzyły w oficjalnie głoszone hasła powrotu do źródeł rewolucji, co w przekonaniu współczesnych oznaczało możliwość demokratyzacji systemu. Po XXII Zjeździe KPZR w 1961 roku liczono na rozszerzenie swobód obywatelskich. Niestety, ruch na rzecz demokratyzacji okazał się nietrwały. Zaniepokojony dążeniami wolnościowymi w środowiskach twórczych i niepowodzeniami gospodarczymi, Chruszczow dokonał pełnego zwrotu w polityce wewnętrznej i zagranicznej kraju. Rozpoczęto próbę przywracania czci Stalinowi pod hasłem „nikt nie wyrwie z naszego serca jego dobrego imienia”, a następnie przystąpiono do budowy „bezkrwawego” neostalinizmu oraz do restauracji neożdanowszczyzny.

⁴ Мемуары декабристов, Москва 1988, s. 12.

⁵ Ibidem, s. 6.

Po tych wstrząsach politycznych społeczeństwo, a zwłaszcza inteligencję radziecką, ogarnął wielki kryzys duchowy. Przejawił się on w ogólnej frustracji i apatii. Po okresie oczekiwań i nadziei na „moralny socjalizm”, „socjalizm z ludzką twarzą” przyszły lata „inercji i zastoju” – już w okresie panowania Breżniewa.

Już na początku lat sześćdziesiątych pisarze radzieccy, którzy nie zostali zesłani do łagrów, pozbawieni prawa swobodnego głosu schodzą do podziemia, do samizdatu, albo udają się na emigrację wewnętrzną lub zewnętrzną. Miatlew to właśnie taki przeniesiony w czasie dysydent, który nie trafił do obozu, ale żyje w odtrąceniu. Z nieudanych prób pogodzenia się z władzą ucieka w burzliwe życie osobiste, miłości i alkohol. Jest to powtórzenie losu współczesnych Okudżawie ludzi, których tragedią było to, że ci, którzy doprowadzili ich do granic wytrzymałości psychicznej, następnie krytykowali ich tryb życia oraz małą przydatność społeczną:

что же было делать человеку незаурядному, ежели заурядность одна признавалась в этом племени и одна не была гонима? [...] Сам того не осознавая он старался выплыть и барахтался в бездушном океане, иногда мстя ему в меру своих сил. [...] Сначала пилось в больших компаниях, но круг сужался... Бывало, что князь прикладывался и в одиночестве. За ним уже успела установиться репутация человека опасного, отрезанного ломтя, изгоя, насмешника, способного на любой поступок [ПД 18].

Bułat Okudżawa stara się ukazać bohatera postawionego twarzą w twarz z wszechobecną siłą despotyzmu, bohatera, który zostaje przez tę siłę zgnieciony. Takı musi być finał konfliktu między jednostką pozbawioną podmiotowości a władzą totalitarną, która bierze na siebie odpowiedzialność za myślenie każdego człowieka z osobna:

Разве я об себе пекусь? Я все делаю ради вас, для вас, для вашей пользы. Покуда вы не научились мыслить государственно, я должен делать это за вас, это мой крест, мой долг, мое бремя; покуда вы неистовствуете, удовлетворяя свои прихоти, погрязая в счастливом эгоизме и мните себя гражданами империи, я не сплю и поддерживаю вас под локотки, чтобы вы не свихнулись от азарта и не сломали себе шей [ПД 222].

Wkładając powyższe słowa w usta Mikołaja, Okudżawa ilustruje swoją tezę o tym, że władza totalitarna w ZSRR to kontynuacja monarchii despotycznej, carskiej Rosji. Pisarz próbuje powiedzieć, że nie ma znaczenia, kto rządzi, ważny jest typ władzy. Przytoczona wypowiedź mogłaby pochodzić od Stalina i kolejnych „władców” Związku Radzieckiego i przypomina rozwinięcie socjalistycznego hasła: „Żelazną ręką zagonimy ludzkość do szczęścia”.

Taki sposób myślenia pozbawia jednostkę możliwości wyboru, swobodnego podejmowania decyzji. Człowiek twórczy, który zachował zdolność myślenia, popada w konflikt z samym sobą. Z jednej strony potrzeba brania czynnego udziału w życiu społecznym i politycznym kraju, z drugiej wierność ideałom, które nie są ideałami w rozumieniu despoty, doprowadzają do wewnętrznego rozdarcia. Kompromisy z własnym sumieniem nie satysfakcjonują Miatlewa ani nie zadowolają cara.

Despota uważa, że doskonały i przemyślany mechanizm państwowy jest zagrożony przez namiastkę szczęścia i swobody, którą osiąga książę Miatlew w związku z Lawinią. Rzuca więc przeciw bohaterom wszystkich mistrzów szpiegowskich intryg, aby nie dopuścić do rozprzestrzenienia się zarazy swobodnego szczęścia. Uciekinierzy nawet nie przypuszczają, że w Rosji bycie szczęśliwym może się okazać niebezpieczne:

Счастливые слепы, подвержены головокружениям, склонны обольщаться. Дурного они не замечают, а все прекрасное принимают на свой счет. Сомнения обуревавшие их прежде рассеиваются существовать. Со своих головокружительных высот они щедро разбрасывают стрелы добра, не заботясь, достигнут ли земли эти стрелы [ПД 311].

W systemie państwowym zakładającym reglamentację myśli i czynów oraz zamykanie wszystkich w schematach i narzuconych z góry szablonach nawet odrobina inności lub intymności jest zagrożeniem dla władzy i może spowodować zatrzymanie sprawnie działającej maszyny dominacji państwa nad jednostką.

Okudźawa w swej powieści zwraca uwagę na jeszcze jeden problem. Pokazuje, że władza despotyczna nie tylko niszczy, ale też demoralizuje ludzi. Ci, którzy jeszcze niedawno byli ofiarami, zamieniają się w donosicieli, oskarżycieli i katów. Starają się osiągnąć choć namiastkę swobody poprzez władzę nad innymi. Ludzie poniżeni starają się dowartościować poprzez poniżanie innych. I tak na przykład były wolnomyśliciel Kolesnikow osiąga poprawę swojej sytuacji, donosząc na księcia Miatlewa. Całe społeczeństwo przyjmuje taką hierarchię zależności. Mąż czyni wyrzuty żonie takimi słowami, jakich używa car w stosunku do całego narodu. Kolesnikowa,

владельца темно-зеленого вицмундира, чина, должности и жалования, заслуженных им нелегким способом и верноподанным старанием, [...] могут заставить ехать на съезжую и винить, и кто? Да такой же, как он, только одетый в синий мундир! Что же это такое [...], неужели синий цвет больше говорит о качестве человека, нежели темно-зеленый? [ПД 237].

Bułata Okudźawę intryguje sama istota mechanizmu zniewalania. Autor sugeruje, że służba inwigilacyjna nie jest pełniona przez degeneratów i głupków. Przeciwnie: zadania takie wypełniają swego rodzaju „artyści”, jak von Mufling lub Katakazi, wzbogacając system o inteligencję i wykazując się pomysłowością. Do pomocy mają oni solidnych „rzemieślników”, którzy rzetelnie wykonują swój zawód. Dlatego system okazuje się skuteczny.

Okudźawa zauważa, że dla jednostek wybitnych, twórczych lub choćby takich, które nie straciły wrażliwości, Petersburg jest zbyt ciasny. Zbyt bliska władza, nieprzyjaźnie nastawieni ludzie

теснили, как мундир, ворот которого он все время теребил, будто силился разорвать [ПД 237].

Próba rozwiązania tego problemu może być wolna przestrzeń Kaukazu. Tam szuka schronienia książę Miatlew, krainę tę opisuje idyllicznie Amiran Amila-chwari jako miejsce, gdzie nie sięgają nieszczęścia:

О, если бы судьба занесла его к нам в Грузию и он смог бы однажды на рассвете вдохнуть синий воздух, пахнувший снегом и персиками, и увидел бы мою сестру Марию Амилахвари – все будущие беды отступили бы от него и боль разом бы утихла [ПД 32].

Ciepłe, południowe obszary są też nadzieją na wyrwanie się z zakłętą kręgu młodego, genialnego poety, w którym widoczne są cechy Lermontowa:

Быть может за хребтом Кавказа... – хотя с нечеловеческой проницательностью видел, что в этом нет спасения [ПД 237].

Nadzieje te okazują się płonne, bo kraina wiecznej szczęśliwości może istnieć wyłącznie w marzeniach; przy bliższym poznaniu bowiem okazuje się taka jak inne.

Problemy i konflikty poruszane w *Wędrówkach dyletantów* to jednoznaczne repliki na problemy współczesności; kostium historyczny jest tylko pretekstem do mówienia o niej. Dopuszczalne są zatem różne możliwości interpretacji zawartości problemowej tego utworu – dekabryści mogą być widziani jako symbol idealistów rewolucyjnych represjonowanych w latach trzydziestych.

W całej twórczości prozatorskiej Okudźawa pokazuje człowieka uwikłanego w system samodzierżawia, szamoczącego się w mackach maszyny policyjno-biurokratycznej, usiłującej wtłoczyć go w obowiązujące ramy lub unicestwić moralnie i fizycznie. Jak twierdzi Edward Pawlak,

posługując się rekwizytami i realiami historycznymi XIX-wiecznej Rosji, Okudźawa opowiada przecież także i o sobie, o wszystkich swoich „zaletach i wadach”, a także na dobrą sprawę o każdym z nas, co nadaje jego twórczości wymiar uniwersalny. Mimo zmieniających się epok i kostiumów historycznych człowiek jest bowiem ciągle taki sam, pod względem psychologicznym niezmienny⁶.

Bułat Okudźawa jako autor powieści historycznych jest zainteresowany głównie człowiekiem, którego ukazuje w zderzeniu z rosyjską rzeczywistością pierwszej połowy XIX wieku. Jego postacie mają cechy właściwe ludziom swojej epoki, ich postawę wobec życia, ale jednocześnie są indywidualistami, ludźmi myślącymi kategoriami współczesnymi. Dotyczy to też bohaterów powieści *Wędrówki dyletantów*; warto zaznaczyć, że główne postacie tego utworu, książę Sergiusz Wasiliewicz Miatlew oraz Lawinia Ładimirowska z domu Brawura, to bohaterowie fikcyjni, ale mający swoje autentyczne pierwowzory.

Walentin Oskockij w książce *Роман и утопия*⁷ przytacza historię księcia Sergiusza Wasiliewicza Trubieckiego i Lawinii Żadimirowskiej. Dotyczy ona

⁶ E. Pawlak, *Despotyzm i jednostka*, Polityka 1981, nr 48, s. 10.

⁷ В. Осковкий, *Роман и история. Традиции и новаторство советского исторического романа*, Москва 1980, s. 190.

ucieczki księcia i młodej żony syna radcy komercji z Petersburga. Niewspółmierna do przewinienia kara – księcia osadzono w aleksiejewskim rawelinie twierdzy Pietropawłowskiej, jednym z ważniejszych więzień państwowych – mogła wynikać, zdaniem historyka Szczegolewa, z dwóch powodów: zakłamania i obłudy oraz podwójnej moralności cara, któremu wygodnie było nazwać postępek księcia nikczemną obrzydliwością, oraz z zemsty na pani Żadimirowskiej za odrzucenie carskich umizgów. Imperator pozornie pogodził się z odpawą, ale mimo to wykorzystał pierwszą nadarzającą się sposobność do okazania, jak bardzo odczuł to, że dama przedłożyła Trubieckiego nad niego.

W zachowaniu księcia Miatlewa, podobnie jak w zachowaniu księcia Trubieckiego, trudno doszukać się czegoś wyzywającego, działań specjalnie prowokujących, ale jednocześnie każdy jego postępek jest przyjmowany jako wyzwanie. Miatlew wyłamuje się ze swojego kręgu, choć obcy mu jest tak liberał raznoczyniec Kolesnikow, który zresztą łatwo zmienia poglądy po wizycie w III Oddziale Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości, jak i arystokrata „kulawiec”, w postaci którego łatwo doszukać się cech Dołgorukiego.

Ała Łатынина w książce *Знаки времени* pisze, że Miatlew nie jest bojownikiem. On nikogo nie chce umieszczać na białych ani czarnych listach, obalać, burzyć, wynosić na tron, on chce tylko żyć zgodnie ze swoimi chęciami, nikomu nie przeszkadzając. Ale okazuje się, że w Rosji za panowania Mikołaja już sama taka chęć jest uważana za dowód politycznej nieprawomyślności⁸. Bo czy przyjaciel Lermontowa, indywidualista, może być zupełnie bezpieczny dla systemu totalitarnego? Czy człowiek niepoddający się ogólnym gustom i wyłamujący się z ram narzuconych przez społeczeństwo może zostać zaakceptowany? Na to pytanie może być tylko jedna odpowiedź, i książkę doskonale zdaje sobie z tego sprawę:

Бог наделяет нас похожими страстями и слабостями, чтобы мы не походили один на другого, иначе для чего такое множество одинаковых животных. И он учит нас восхищаться разнообразием, учрежденным им в мире. Но мы плохие ученики и нерадивые дети: все отличное от нас самих раздражает и возбуждает нас, и когда мы получаем сомнительное право искоренять лишнее, тогда нам не до великодушия. [...] Старая история об одиночках, избиваемых камнями [ПД 326].

Osobą, która pozostaje na uboczu wydarzeń, a jednocześnie w złowieszczy sposób ciąży nad losami bohaterów, jest car – stale obecny jako przeciwnik Miatlewa. Wrogość tych bohaterów rozpoczyna się w momencie, kiedy Aneta Frederiks, w której kocha się książę, zostaje obdarzona względami przez cara. Miatlew próbuje być sprawiedliwy, próbuje pisać o carze i jego roli w dziejach Rosji obiektywnie. Nie udaje mu się to – „он хотел быть справедливым как история, а оказался несправедлив как историк” [ПД 240]. To, co napisał, okazało się osobistymi porachunkami z carem: „он увел у меня Анету, замучил Александрина, заставил жениться на Наталье” [ПД 241].

⁸ А. Латынина, *Знаки времени. Заметки о литературном процессе. 1970–1980-е годы*, Москва 1987, s. 238.

Dzieciństwo cara księżę opisuje w następujący sposób:

дремавшие в государе дурные задатки появились уже в детстве с неудержимой силой. Что бы с ним не случилось: падал ли он, ушибался или считал свои желания неисполненными, а себя обиженным, – он произносил дранные слова, рубил топорком игрушки, бил палкой своих товарищей, хотя и любил их... Впоследствии всеми своими действиями он всегда проводил мысль, что он бог и ему все позволено... [ПД 238].

Hrabia Orłow, wzywając księcia do cara, usiłuje przedstawić monarchę jako dobrodusznego ojca narodu, który osobiście troszczy się o szczęście swoich poddanych. Narzucona Miatlewowi wola najjaśniejszego pana zostaje przedstawiona jako wyróżnienie, łaska i wielkoduszość, której blask spadnie na księcia i cały jego ród. Jednak ta wizja niczym niezmaconego szczęścia nie przekonuje Miatlewa:

Я его боюсь, [...] но я буду тверд и не позволю ничем себя унизить. Пусть только попробует..." Однако он знал, что, едва увидит государя, от его решительности не останется ни следа. [...] „И все таки я его боюсь, [...] и, конечно, я сделаю так, как он пожелает” [ПД 216–217].

Taki jest car w świadomości księcia Miatlewa. Inny obraz wyłania się z rozdziałów wtrąconych. Pierwszy przedstawia cara w otoczeniu rodziny, przy tradycyjnej herbacie. Jest to swojego rodzaju panegiryk na cześć doskonałego władcy i głowy rodziny, ale jednocześnie zawierający dużą dawkę subiektywizmu w monologach wewnętrznych bohaterów (na przykład synów cara i jego wnuków):

В свои пятьдесят с немногим дед выглядел еще достаточно молодо и свежо и сам сознавал это, и гордился этим [...] все кругом поражались, как он строен в свои годы, крепок, как работоспособен, как ясна его голова, как всю жизнь его физическое здоровье хорошо влияет на „нравственность, на понимание долга, на все, все вокруг” [ПД 102].

Wnuki bawią się u jego stóp, ciągną dziadka za nogawki, wiedząc, że nic im się nie stanie, że nie zostaną ukarane. Mogą też przy dmuchaniu w filiżankę z herbatą bezkarnie ochlapywać surdut dziadka. Poza nimi wszyscy w pełni doceniają wielkość monarchy:

он так могуществен и так привык к этому, что уже не может видеть маленьких недоразумений, и ничтожных несчастий, и каких-то там несовершенств, которые случаются вокруг [ПД 105].

Również on sam uważa się za wysłannika losu. Wierzy, że jego działaniami kieruje Opatrzność i dlatego nie może popełniać pomyłek. Ceni samego siebie tak wysoko, że czasami opowiada w kręgu przyjaciół historie, które mogłyby postawić go w niezbyt dobrym świetle, gdyby nie to, że przeszłość została wybaczona, a jego obecne czyny i pomysły są bez skazy. To może, jego zdaniem, dodać ludzkich cech posągowemu wizerunkowi. Jako wszytkowiedzącego olbrzyma postrzega go też Sunny, jego synowa:

Какое большое пространство, все эти Петербург, Москва... Гатчина... и этот... Ревель, и эта Сибирь, и он все знает и все видит [ПД 111].

Jednocześnie jednak A. Łatynina sugeruje, że w tym opisie jest coś ze złowrogiego Wija, przenikającego wzrokiem bezkresne rosyjskie przestrzenie, ścigającego nieszczęsnego Miatlewa zawsze i wszędzie, jak złowrogie fatum⁹.

Kolejne rozdziały ukazują cara w rozmowie z hrabią Aleksym Orłowem oraz w trakcie przygotowań do maskarady. Car wspomina swoje dzieciństwo i swojego wychowawcę, surowego generała Lamsdorfa, którego głównym zadaniem było

выбить из маленького великого князя дух непокорности. Розга была его главным инструментом... [ПД 347].

Ostatni z rozdziałów wtrąconych składa się z fragmentów pamiętnika Mikołaja oraz z jego myśli dotyczących potęgi państwa i wojny krymskiej, która przebiega niepomyślnie dla Rosji. Te rozmyślenia są przerywane refleksjami chorego człowieka dotyczącymi śmierci. W chorobliwych majakach Mikołaj widzi ją – śmierć siedzącą u jego wezgłowia:

Она сидела неподвижно, не глядя на него, но какие-то тайные нити тянулись между ними [...]. В первый раз ее молчание показалось ему зловещим, неподвижность – роковой, но нынче этого ощущения уже не было; напротив, он теперь понимал, что она явилась помочь ему, хотя, кажется, не совсем представляет, как это сделать... как это сделать... Он даже огорчился, когда она исчезла вновь [ПД 519–520].

W tym rozdziale car już nie odpycha od siebie myśli o porażce, widzi słabość swojej armii, swoją śmieszność w oczach świata:

почему я должен выглядеть смешным в глазах Европы? Бронированные пароходы развивают большую скорость, и парусные суда бессильны против них... [...] Когда генерал Лансдорф бил ребенка линейкой по пальцам... когда он бил, это не оскорбляло... это не оскорбляло... но он при этом не злорадствовал, как какой-нибудь подлый француз... [ПД 524].

Rozdziały wtrącone ukazują stopniowy upadek cara. Początkowa sielan-ka, poczucie siły, zamieniają się w uczucie niepokoju, następnie w rozdrażnienie i przecucie zakończenia życia, aż wreszcie w ostatnim z nich przychodzi agonía i śmierć. Dwa pierwsze rozdziały kończą się prawie jednakowo:

Он шел по коридору, высоко подняв голову, правая рука за бортом сюртука, левая за спиной, весь – долг и величие, и рослые гвардейцы с горячими взорами замирали на своих постах [ПД 117]

oraz:

Он шел по коридору, заложив ладонь за отворот сюртука, откинув величественную голову, весь долг и порыв, и рослые гвардейцы, стоящие на постах, провожали его горящими взглядами [ПД 286].

Jednak już nawet tutaj można zauważyć spadek pozycji cara; gwardziści, którzy w pierwszym fragmencie zamierali, nie śmiejąc nawet podnieść wzroku na monarchę, w drugim – odprowadzają go wzrokiem.

⁹ Ibidem, s. 239.

Jeden z badaczy charakteryzuje prozę Okudźawy jako lekcje jednostki postawionej w sytuacji sam na sam z wszechobecnym despotyzmem, której albo udaje się uchronić przed jego siłą, albo zostaje ona przez ów despotyzm zmiażdżona. Píše on o lekcji Eugeniusza, ogłuszonego ciężkim tupotem idola na dźwięcznoscocznym koniu i za każdym razem na nowo przeżywającego warianty losu małego człowieka¹⁰.

Okudźawa w dawnych czasach nie szuka romansu, ale próbuje mówić o współczesności. Odziewa swoje postacie w kostium historyczny, aby, z jednej strony, zyskać dystans do rzeczywistości, poszukać nieprzemijających prawd, a z drugiej strony, aby zostać wysłuchanym. Mówienie o współczesności wprost mogło spowodować zatrzymanie utworu przez cenzurę.

Należy zauważyć, że historycyzm Okudźawy jest bardzo specyficzny. Polega on na tym, że centralny problem utworu, konflikt między jednostką a władzą, pisarz rozpatruje nie tylko w świetle historycznym, ale też filozoficzno-moralnym i ludzkim. Okudźawa stawia w powieści tezę o podobieństwie władzy totalitarnej w różnych epokach i stara się to udowodnić. Z tego powodu fakty historyczne zostają przetworzone przez świadomość artysty. W ten sposób zostaje rozbity tradycyjny model powieści historycznej, który jest zbyt ciasny, aby mógł ogarnąć elementy umowności, fantastyki, snu, wizje surrealistyczne pojawiające się w twórczości Okudźawy, wywodzące się z modernizmu, a niezbędne dla rozbudowania sfery duchowości postaci.

Summary

Adventures of Dilettantes by Bulat Okudzhava – Issues and Conflicts

Historical prose of Bulat Okudzhava is an interesting phenomenon. It belongs to the literary trend originating in the 20's of the 20th century, when a rethinking and re-appreciation of the past were postulated to plausibly lay out the genealogy of the present. Initially the authors of that period drew on big social and cultural upheavals and their heroes to explain the complicated relation between the individual and the revolution, and between the revolution and the Intelligentsia. In the *Adventures of Dilettantes* Okudzhava unambiguously follows those literary trails. He focuses on the momentous changes taking place in the Russian society in the second half of the 19th century and on the moral-psychological atmosphere of that time. One should note that the historicism of Okudzhava is of a very peculiar nature. It consists in considering the conflict between the individual and the authority not just in the historical perspective, but also in the philosophical, moral and deeply human aspects. In the novel Okudzhava proposes that totalitarian rule has not ever changed across the eras and tries to prove that hypothesis. In doing that the author is processing and transforming historical facts. Thus, the classic model of the historical novel is shattered since it is too constraining to accommodate elements of fiction, fantasy, dream, surreal visions. Okudzhava uses all of them to expand upon the spirituality of the characters.

¹⁰ В. Оскоцкий, *op. cit.*, s. 187.

Grzegorz Ojcewicz

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

CZARNY CZŁOWIEK SERGIUSZA JESIENINA W TŁUMACZENIU ADAMA POMORSKIEGO JAKO DRUGI ELEMENT POLSKIEJ SERII PRZEKŁADOWEJ

Key words: Sergey Yesenin, *Black Man*, Adam Pomorski, translation, interpreting techniques, original text, Russian literature

Wieloelementowe serie przekładowe zawsze budziły szczególne zainteresowanie badaczy tekstu, zwłaszcza predestynowanych do tego typu czynności takich uczonych, jak filologowie, historycy literatury, kulturologowie, translatologowie, oraz osób reprezentujących „kręgi wykonawcze”, czyli zawodowych tłumaczy literatury pięknej. Istnienie rozbudowanych serii przekładowych świadczy bowiem niezmiennie o niezwyklej aktywności recepcyjnej samego oryginału, którą zawdzięcza on najczęściej swej zawartości uniwersalistycznej i cechom typowości, lecz nie tylko im. Śmiało można twierdzić, że za wartościami uniwersalistycznymi i typowością problemowo-tematyczną najwybitniejszych dzieł literatury światowej kryje się na przykład ich szeroko rozumiana struktura – wielowarstwowość, wieloaspektowość, złożoność kompozycyjna, intertekstualność, stała otwartość na dialog międzykulturowy i zdolność do intrygowania nie tylko krytyków literackich, ale także kolejnych pokoleń czytelników za sprawą niepokornej interpretacyjnie materii tekstowej.

Na pierwszym miejscu wśród takich właśnie feniksowych fenomenów, czyli utworów zapewniających powstawanie wciąż nowych elementów serii, postawiłbym *Biblię*, która ze względu na liczbę przekładów na języki narodowe, wartości uniwersalistyczne i skalę oraz rangę przedmiotu sporów interpretacyjno-translatorskich nie ma sobie równej w całym świecie. Wspomniłbym też, ale bardziej w kontekście hiperskomplikowania czynności tłumaczeniowych, o 628-stronicowej powieści *Finnegans Wake* Jamesa Joyce’a, przed którą skapitulował nawet tak genialny tłumacz jak Maciej Słomczyński. Odnosiłbym również swoje obserwacje

do dzieł znacznie mniejszej rangi niż *Biblia*, jak chociażby poemat *Dwunastu* Aleksandra Błoka, który pomimo stosunkowo skromnej objętości doczekał się w Polsce ponad dwudziestu tłumaczeń, podejmowanych w latach 1919 (Karol Winawer) – 1978 (Adam Demianowicz), i realizacji w co najmniej czterech całkowicie odmiennych konwencjach przekładowych¹.

Ze skromnością objętościową *Dwunastu* Aleksandra Błoka koresponduje inny poemat, tajemniczy i wieloznaczny *Czarny człowiek*, którego autorem jest nie mniej wybitny poeta rosyjski, za którego sprawiedliwie uważa się Sergiusza Jesienina². Przez wiele dziesięcioleci translatorską serię w odniesieniu do polskich wariantów *Czarnego człowieka* tworzył zbiór jednoelementowy w postaci przekładu Władysława Broniewskiego³. Być może ze względu na spore walory semantyczno-stylistyczne tego tłumaczenia, a więc i niemały poziom artystycznej rywalizacji z potencjalnym następnym polskojęzycznym wariantem, na kolejny element tej swoistej serii musieliśmy czekać aż do 2010 roku, kiedy to Adam Pomorski przedstawił swoją wersję *Czarnego człowieka*⁴. Warto, jak sędzę, poddać tę ostatnią próbę tłumaczeniową utworu Jesienina opisowi, analizie i interpretacji. Przekład Pomorskiego znajduje się bowiem *in statu nascendi*, połączonym z tworzeniem najnowszego czytelniczego wyobrażenia o wyglądzie oryginału, inicjuje zarazem fazę komparatystyczną i stwarza okazję do weryfikacji wydolności semantyczno-stylistycznej współczesnej polszczyzny. Zestawiając oryginał z polskimi wersjami tłumaczeniowymi, porównam rozwiązania Broniewskiego (druga kolumna) z propozycją Pomorskiego (trzecia kolumna). Celem obserwacji będzie określenie strategii przekładowej ostatniego, wskazanie dokonywanych przez niego zabiegów transformacyjnych oraz skutków podjętych decyzji⁵. Ogląd tłumaczeń

¹ Przypomnijmy, że poemat *Dwunastu* został zrealizowany w następujących konwencjach przekładowych: młodopolsko-symbolicznej, reporterskiej, folklorystycznej i dramaturgicznej. Więcej zob. A. Legeżyńska, *Tłumacz i jego kompetencje autorskie*, Warszawa 1999, s. 188–219.

² O poemacie *Czarny człowiek* Sergiusza Jesienina pisałem także przy innych okazjach. Zob. np.: *Czarny człowiek Sergiusza Jesienina jako tekst o pojedynku dobra ze złem. Geneza. Losy. Interpretacja*, *Acta Neophilologica* 2010, t. 12, s. 115–143; *Новый комментарий к Чёрному человеку Сергея Есенина*, w: *Literatury wschodniosłowiańskie. Z najnowszych badań*, red. H. Twaranowicz, Białystok 2010, s. 255–275.

³ Przekładu *Czarnego człowieka* dokonał Władysław Broniewski 13 grudnia 1956 roku. Wspomina o tym niestrudzona badaczka twórczości polskiego poety, Feliksa Lichodziejewska, w monumentalnym opracowaniu bibliograficznym: F. Lichodziejewska, *Twórczość Władysława Broniewskiego. Monografia bibliograficzna*, Warszawa 1973, s. 406. Po raz pierwszy przekład ten ukazał się w czasopiśmie *Nowa Kultura* (1957, nr 3, s. 3), a następnie był drukowany w tomikach poetyckich: W. Broniewski, *Moje przyjaźnie poetyckie*, Warszawa 1960; S. Jesienin, *Poezje*, wybrał i słowem wstępnym opatrzył Z. Fedecki, Warszawa 1960 (1967), s. 212–217; S. Jesienin, *Poezje wybrane*, wyboru dokonał i przedmową opatrzył Z. Fedecki, Warszawa 1968, s. 67; S. Jesienin, *Czarny człowiek*, w: *Pięciu poetów: Błok, Achmatowa, Pasternak, Majakowski, Jesienin*, tłum. W. Broniewski, Warszawa 1975, s. 530–534.

⁴ S. Jesienin, *Czarny człowiek*, w: idem, *Kamieniem strącam księżyc*, tłum. A. Pomorski, Warszawa 2010, s. 177–183.

⁵ Interesujące obserwacje teoretyczne związane z wyodrębnianiem dominanty translatorskiej i poparte wieloma ilustracjami praktycznymi odnajdujemy w pracy Anny Bednarczyk. Zob. A. Bednarczyk, *W poszukiwaniu dominanty translatorskiej*, seria: Przekład – Mity i Rzeczywistość, Warszawa 2008.

Pomorskiego służy jednocześnie uwypukleniu tych treści w przekładzie Broniewskiego, o których w pierwszej swojej wypowiedzi nie wspomniałem⁶.

*Чорный человек*⁷

[zwrotka I]

Друг мой, друг мой, Я очень и очень болен. Сам не знаю, откуда взялась эта боль. То ли ветер свистит Над пустым и безлюдным полем, То ль, как рошу в сентябрь, Осыпает мозги алкоголь.	Przyjacielu mój, przyjacielu, Jestem bardzo a bardzo chory! Nie wiem, skąd się wzięło to, co boli. Czy to świszczę tak wiatr Nad bezludnym i pustym ugiorem, Czy, jak we wrześniu gaj, Ogałaca mi mózg alkoholizm?	Przyjacielu mój, przyjacielu, Jestem bardzo a bardzo chory. Sam już nie wiem, skąd się wzięło tyle bólu. Ni to wicher ze świstem Przelatuje bezludne przestwory, Ni to jak las we wrześniu Ogałaca się mózg w alkoholu.
---	---	--

Już pierwsza strofa tłumaczenia ujawnia zachowania tłumacza, które kolidują z wersją oryginału i różnią się od pierwszego elementu serii przekładowej. Mamy bowiem w dwóch wersach początkowych do czynienia z powtórzeniem propozycji Broniewskiego („Przyjacielu mój, przyjacielu, / Jestem bardzo a bardzo chory”), co wygląda formalnie na plagiat, ale w sztuce tłumaczenia da się jeszcze usprawiedliwić zbieżnością myślenia o tekście wyjściowym i wyborze optymalnego wariantu. Broniewski już w wersji drugim zasygnalizował to, co potem stanie się istotnym elementem jego strategii tłumaczenia, to jest skłonność do amplifikowania tekstu i nasycanie go emocjonalizmem przez stosowanie na przykład wykrzykników, nieobecnych u Jesienina. Pomorski również nie jest daleki od prób zaznaczania obecności tłumacza i chętnie rozstawia słowa, podkreślając własne rozumienie oryginału oraz sięgając po archaizmy, które, jak sądzę, mają za zadanie stworzenie wrażenia oddalenia tekstu w czasie. *Czarny człowiek* został napisany w 1925 roku, więc na pierwszy rzut oka można byłoby uznać tę różnicę w czasie za uzasadniony pretekst, aby archaizować wariant polski z myślą o stworzeniu iluzji paralelizmu temporalnego pomiędzy tekstem wyjściowym a tekstem docelowym. Szkopuł w tym, że tekst Jesienina nie jest programowo stylizowany, nie ma w nim folklorystycznych ozdobników, morfologia i składnia są z reguły tradycyjne. A zatem zabieg Pomorskiego mający za zadanie postarzenie przekładu przez użycie formy „bolu” zamiast „bólu” wypada uznać za chybiony. Jesieninowska klamra, zaznaczająca się w użyciu partykuł *то ли // то ль*, znalazła u Broniewskiego rozwiązanie bliższe współczesnej polszczyźnie: „czy // czy”, natomiast Pomorski sięga po „układ negacyjny” i tłumaczy ją jako „ni to // ni to”. Już Broniewski nadwyzkowo uściślił oryginalne „pole”, zamieniając je w „ugór” i podkreślając tym samym niedostatek życiowych sił w ekosystemie, a Pomorski decyduje się na „przestwory”, rozległą, otwartą przestrzeń, gubiąc po drodze pustkę pola.

⁶ Por. G. Ojcewicz, „Czarny człowiek” *Sergiusza Jesienina* w przekładzie Władysława Broniewskiego, *Acta Polono-Ruthenica* 2009, t. 14, s. 167–188.

⁷ С. Есенин, *Чорный человек*, w: *Сергей Есенин*, Москва 1958, s. 290–294. Zob. także С. Есенин, *Чорный человек*, *Новый мир* 1926, кн. 1, s. 5–9; *Красная газета*. Вечерний выпуск (Ленинград) 1926, nr 23, wyd. z 26 stycznia, s. 1–26, 103–110, 127–158; *Бакинский рабочий* 1926, nr 25, wyd. z 29 stycznia.

Czyni także z gaju las, decydując się na kategorię ogólniejszą, a gaj, jak wiadomo, to przecież niewielki las, synonimicznie „zagajnik”, więc nie każdy obszar zajmowany przez drzewa rosnące w lesie. W oryginale i u Broniewskiego czynnikiem sprawczym ogałacania mózgu był alkohol, to na nim spoczął główny akcent, to on odpowiada za obecny stan psychofizyczny bohatera lirycznego. Natomiast Pomorski przenosi ciężar procesu destrukcji na czynność ogałacania się mózgu (zatopionego?) w alkoholu. Zastosowana przez tłumacza forma zwrotna czasownika „ogałacać” jako „ogałacać się” w połączeniu z konstrukcją miejscownikową brzmi, w moim odczuciu, w danym kontekście niezbyt naturalnie.

[zwrotka II]

Голова моя машет ушами,	Moja głowa uszami macha	Uszy moje, bijąc powietrze,
Как крыльями птица.	Jak ptak skrzydłami,	Służą głowie jak skrzydła ptakowi.
Ей на шее ноги	Na szyi nogi.	Ona na szyi nogi
Маячить больше невмочь.	Ona tkwić już sił nie ma dłużej.	Już nie pociągnie dalej.
Чорный человек,	Czarny człowiek,	Czarny człowiek,
Чорный, чорный,	Czarny, czarny,	Czarny, człowiek
Чорный человек	Czarny człowiek	Czarny człowiek,
На кровать ко мне садится,	Siadł na łóżku i patrzy na mnie,	Na łóżku się przy mnie sadowi,
Чорный человек	Czarny człowiek	Czarny człowiek
Спать не дает мне всю ночь.	Całą noc spać nie daje i nuży.	Przez noc całą spać mi nie daje.

Genialna poezja ma to do siebie, że jest prosta jak podanie ręki i w geście prostoty nie traci słownej elegancji. Tak jest u Jesienina; zasadę tę respektuje również przekład Broniewskiego, czego, niestety, nie można już powiedzieć o propozycji Pomorskiego, zawierającej przerosty składniowo-leksykalne. Oto zestawienie dwóch pierwszych wersów: *Голова моя машет ушами, / Как крыльями птица* – Jesienin, „Moja głowa uszami macha / Jak ptak skrzydłami” – Broniewski, „Uszy moje, **bijąc powietrze, / Służą głowie** jak skrzydła ptakowi”⁸ – Pomorski. Wyważona stylistycznie konstatacja pierwszego tłumacza w postaci „Ona tkwić już sił nie ma dłużej” przyjmuje w najnowszym polskim przekładzie kształt zwrotu bardzo potocznego: „Już **nie pociągnie dalej**”. Zarysowana w tym momencie skłonność tłumacza do biegunowości zachowań tłumaczeniowych, to jest z jednej strony dążenie do archaizacji tekstu, a z drugiej do nadmiernego jego uwspółcześniania przez stosowanie leksyki potocznej, jest jedną z naczelnych cech strategii obranej w omawianym przekładzie. Jesienin eksponował w ostatnim wersie drugiej strofy czynność spania, stawiając świadomie na pierwszym miejscu czasownik *спать*, łącząc z nim określone znaczenie kompozycyjne (w poezji nie ma przecież przypadkowości). Zarówno Broniewski, jak i Pomorski zmienili jednak akcenty: dla nich od samego snu ważniejsza stała się długość czasu oznaczającego niemożność snu, którą określili jako: „Całą noc” i „Przez całą noc”.

⁸ Wyróżnienia w tekście tu i dalej – G. O.

[zwrotka III]

Чорный человек	Czarny człowiek	Czarny człowiek po wstrętnej księdze
Водит пальцем по мерзкой книге	Po kartach wstrętnej księgi	Palcem wodzić zaczyna
И, гнусавя надо мной,	Wodzi palcem i mrucząc nade mną,	I jak mnich umarłym
Как над усопшим монах,	Jak mnich nad umarłym,	Nosowym gęgotem
Читает мне жизнь	Czyta mi żywot	Czyta mi, jak to żył
Какого-то прохвоста	Jakiegoś łobuza i włóczęgi,	Pewien łajdaczyzna,
и забулдыги,		
Нагоняя на душу тоску	Napędzając smutek do duszy	I do duszy sący strach i zgryzotę
и страх.	I lękiem chwytając za gardło.	
Чорный человек	Czarny człowiek,	Czarny człowiek,
Чорный, чорный!	Czarny, czarny.	Czarny, czarny.

To, co od razu rzuca się w oczy, to inwersje w obydwu tłumaczeniach, nadwyżki semantyczne i nieścisłości stylistyczne w stosunku do oryginału. Wyrażenie Broniewskiego „wstrętna księga” stało się również własnością Pomorskiego. Ten ostatni odstępuje od zawartej w oryginale konstatacji, z której wynika, że czarny człowiek „wodzi” palcem po księdze, zatem działa, czyta – wskazując na początek tej czynności: „Palcem wodzić **zaczyna**” i skracając tym samym czas kontaktu z lekturą nieprzyjemnego tekstu. Efekty foniczne towarzyszące czytaniu księgi nie są bez znaczenia. Jesienin wyeksponował czasownik *гнусавить*, wskazując najprawdopodobniej na mówienie przez nos⁹. Broniewski wybrał w tym miejscu stosunkowo neutralne mruczenie, natomiast Pomorski decyduje się na onomatopieczny „wariant drobiarski”, to jest gęgot, a więc na nazwę dźwięków wydawanych przez... gęsi (synonimicznie: „gęg”, „gęganie”). Ktokolwiek widział i słyszał gęgające gęsi, ten wie, że zachowaniu ptaków towarzyszy hałas. Hałasu nie projektuje oryginał, przeciwnie, mówienie przez nos kojarzy się raczej z niskim natężeniem dźwięków, z atmosferą mroczności – i o takie chyba skojarzenia chodziło Jesieninowi, a nie o obrazek z wiejskiego podwórka.

Kolejne dwa rzeczowniki w utworze Jesienina, istotne z punktu widzenia charakterystyki bohatera lirycznego i interpretacji tekstu – *прохвост* i *забудыга* – zostały przetłumaczone przez Broniewskiego z redukcją ich wyraźnego negatywnego nacechowania stylistycznego. Słowo *прохвост* ma bliskoznaczniki w postaci *негодяй*, *подлец*, *мошенник*¹⁰, a w tłumaczeniu na język polski – potoczne i obelżywe: „łotr”, „łajdak”, „szubrawiec”¹¹. To samo dotyczy drugiego wyrazu – *забудыга*, za którym ukrywa się *спившийся, беспутный человек*; *гуляка*, *пьяный*¹²; w języku polskim został on zaopatrzony kwantyfikatorem „potoczne”

⁹ *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*, red. J. Wawrzyńczyk, Warszawa 2004, s. 145.

¹⁰ Zob. np. [online] <<http://www.gramota.ru>>, dostęp: 29.04.2011.

¹¹ Zob. np. A. Mirowicz, I. Dulewicz, I. Grek-Pabis, I. Maryniak, *Wielki słownik rosyjsko-polski*, t. 2: П–Я, Warszawa–Moskwa 1980, s. 1035.

¹² Zob. np. [online] <<http://www.gramota.ru>>, dostęp: 29.04.2011.

i oznacza nicponia, hulakę, pijaczyne¹³. Broniewski posłużył się w tym miejscu rzeczownikami „łobuz” i „włóczęga”, oddalając się od konotacji oryginału. Postawę cenzorską w stosunku do rzeczowników obiera także Pomorski, rezygnując z jednego z dwóch rzeczowników, najpewniej z wyrazu *забудыга*, osłabiając zarazem autorską intencję. Czy amplifikacja w postaci zmienionego obrazu wyrówna stratę? U Jesienina tęsknota i strach wiążą się z ruchem, ujętym w formie imiesłowu *нагоняя* i asocjującym z polskim czasownikiem „napędzać”. Pomorski zamiast dynamiki, zamiast napędzania, wybiera powolny proces sączenia się do duszy strachu i zgryzoty; pomiędzy tęsknotą i zgryzotą nie ma ekwiwalencji, więc wybór tłumacza nie jest najwłaściwszy.

[zwrotka IV]

„Слушай, слушай, –
Бормочет он мне, –
В книге много прекраснейших
Мыслей и планов.
Этот человек
Проживал в стране
Самых отвратительных
Громил и шарлатанов.

„Słuchaj, słuchaj –
Mamrocz tuż przy mnie –
W księdze jest wiele
Najpiękniejszych myśli i planów.
Człowiek ten
Wiódł swe życie w krainie
Najohydniejszych
Zabijaków i szarlatanów.

– Słuchaj, słuchaj –
Do mnie mamrocz –
W księdze jest dużo
Przepięknych myśli i planów.
Człowiek ten
Pędził dni i noce
W kraju najohydniejszych
Pałkarzy i szarlatanów.

Moje zastrzeżenia budzą tutaj dwa wybory Pomorskiego. Neutralne *прожужвал*, przetransponowane przez swojego poprzednika jako „wiódł [...] życie”, znajduje teraz rozwinięcie w postaci „pędzenia dni i nocy”. Oczywiście, takie pojęcia jak „życie” i „zamieszkiwanie” łączą się (także) z obrazem przechodzenia dnia w noc i jako informacja domyślna towarzyszą tekstowi oryginalnemu. Lecz dni i noce każe tłumacz „spędzać”, a więc dynamizuje tekst wyjściowy, dorzuca do charakterystyki bohatera lirycznego cechy, których nie zawiera wariant rosyjski, „ulekkoduchawia” bohatera i umieszcza go w otoczeniu... pałkarzy. Owszem, atrybutem systemu totalitarnego była i pozostaje pałka, a także ci, którzy się nią posługują, więc – milicjanci w rzeczywistości „jesieninowskiej” i policjanci w rzeczywistości polskiej. Jednak slangowe młodzieżowe słowo „pałkarz”, obraźliwe w stosunku do stróża prawa, razi w moim odczuciu w tłumaczeniu Pomorskiego, zawęża ponadto wyrażnie krąg zabijaków do osób odpowiedzialnych za zachowanie porządku publicznego. Ważniejsze jest wszakże coś innego: redukcja znaczenia zapisanego w wyrazie *громила*, obarczonego potocznością jednostki i przynależnością do stylu niskiego. Wyraz *громила* ujawnia etymologiczne więzi z przeprowadzaniem pogromów, ale także informuje o złodziejskich inklinacjach osób z marginesu społecznego, wyspecjalizowanych w dokonywaniu włamań, oraz o braniu przez nie udziału w napaściach rozbójniczych czy zabójstwach¹⁴. Broniewski zaproponował nam obraz „najohydniejszych zabijaków i szarlatanów”,

¹³ A. Mirowicz, I. Dulewicz, I. Grek-Pabis, I. Maryniak, *Wielki słownik rosyjsko-polski*, t. 1: A–O, Warszawa–Moskwa 1980, s. 294.

¹⁴ Zob. np. [online] <<http://www.gramota.ru>>, dostęp: 29.04.2011.

Pomorski – „najohydniejszych pałkarzy i szarlatanów”; to dwie odmienne interpretacje, dwa różne rozumienia oryginału i możliwości systemowych polszczyzny.

[zwrotka V]

В декабре в той стране	W grudniu w tym kraju	W grudniu ten kraj pod śniegiem
Снег до дьявола чист,	Śniegi czyste diabelnie,	Diablo czystym znika.
И метели заводят	Na wesołych kołowrotkach	Na dziarskich kołowrotkach
Веселые прялки.	Przędą tam zamiecie.	Przędą zamiecie.
Был человек тот авантюрист,	Человек ten	Był z owego człowieka kawał awanturnika,
Но самой высокой	To awanturnik, ale dzielny,	Ale próby najwyższej,
И лучшей марки.	Марки najwyższej,	Najlepszej na świecie.
	Jakieś nie znajdziecie.	

Zwrotka piąta dokumentuje inwersyjną i amplifikacyjną taktykę Pomorskiego: przeniesienie fragmentów wersu położonego w oryginale niżej do wersu położonego w tłumaczeniu wyżej i przemianę „wesołych kołowrotków” w pełne życia, „dziarskie” przyrządy do przędzenia nici. Jesienin mówił wyłącznie o awanturniku, nie łącząc z nim żadnych określeń. Inaczej postępuje tłumacz: pisze, że „Był z owego człowieka **kawał** awanturnika”, potęgując cechę rzekomej czupurności postaci, o której opowiada czarny człowiek. W polszczyźnie bardzo aktywne są asocjacje ze słowem „kawał”, na przykład „kawał drania”, „kawał chama”, „kawał cwaniaka”. Pomorski powinien uwzględniać potencjalne skojarzenia, które mogą powstać u polskiego czytelnika w związku z wyborem przez niego takiej, a nie innej wersji translatorskiej; tłumacz transponuje bowiem nie tylko słowa, lecz jednocześnie kulturę na kulturę i swoją pochopną niekiedy decyzją implikuje treści nieobecne w oryginale. Również wzmocnienie obecne w ostatnim wersie strofy piątej w zapisie „Najlepszej **na świecie**” ilustruje skłonność Pomorskiego do uzewnętrzniania tego, co jego zdaniem znajduje się podskórnie w tkance poematu Jesienina. Inwencja tłumacza jest znakiem jego obecności, poświadczeniem postawy kreacyjnej.

[zwrotka VI]

Был он изящен,	Był przystojny,	Nosił się elegancko,
К тому ж поэт,	Był przy tym poetą,	I to jak na poetę
Хоть с небольшой,	Choć z niezbyt wielką,	Z niewielką wprawdzie,
Но ухватистой силою,	Ale chwytną siłą,	Lecz uchwytną siłą
И какую-то женщину,	I jakąś kobietę,	I jakąś
Сорока с лишним лет,	Przeszło czterdziestoletnią,	Przeszło czterdziestoletnią kobietę
Называл скверной девочкой	Звал неgrzeczną dziewczynką	Nazywał niedobłą dziewczynką
И своею милою.	I swoją miłą.	I swoją miłą.

W strofie szóstej Pomorski ponownie uruchamia taktykę inwersyjno-amplifikacyjną. Powtarzanie się zabiegów translatorskich składa się na obraz całości, prowadzi do strategii tłumaczenia nastawionej na preferowanie pewnego typu zachowań transformacyjnych i unikanie innych. Inaczej niż Broniewski, bliżej w stosunku do oryginału, traktuje tym razem Pomorski przymiotnik *изящный*, wybierając z polskich zasobów synonimicznych – „wytworny”, „wykwintny”, „pełen

wdzięku”, „gustowny”, „elegancki”, „subtelny”, „piękny”¹⁵ – słowo „elegancki”, zmieniając jednocześnie tę kategorię gramatyczną na inną, to jest na przysłówek. Wiersz, jak wiadomo, ma strukturę ścisłą w tym sensie, że autorski projekt zakłada określony układ słów w wersie i określoną ich liczbę. Wiersz jest swego rodzaju misterną układanką fonetyczno-semantyczno-stylistyczną i jeśli zmiany w przekładzie nie są podyktowane obiektywnymi odmiennościami systemowymi, nie należy burzyć słowno-muzycznej pajęczyny pierwodzieła. Zrywa ją po raz kolejny Pomorski, zawieszając niepotrzebnie, w mojej ocenie, w próżni wers „I jakąś”, wydłużając tym samym oczekiwanie czytelnika na wskazanie osoby oraz dopisując utraconą w danym miejscu informację do nadmiernie rozciągniętego (a przez to i nienaturalnego) wersu poniżej: „Przeszło czterdziestoletnią kobietę”.

[zwrotka VII]

Счастье, – говорил он, –
Есть ловкость ума и рук.
Все неловкие души
За несчастных всегда известны.
Это ничего,
Что много мук
Приносят изломанные
И живые жесты.

Szczęście – mówił –
To zręczność umysłu i ręki,
Wszystkie niezręczne dusze
Jako nieszczęsne są znane,
To nic,
Że tak wiele męki
Sprawiają gesty
Złamane i zakłamane.

„Szczęście – powiedział –
To biegłość umysłu i ręki.
Wszyscy niewprawni
Mają życie nieszczęśliwe.
I nie liczy się,
Jak wiele udręki
Przynoszą gesty
Pretensjonalne i fałszywe.

Pomorski, podobnie jak wcześniej Broniewski, pozostaje pod urokiem synekdochy i w funkcji rosyjskiego dopełniacza liczby mnogiej *рук* stosuje polski dopełniacz liczby pojedynczej; ciążenie ku rymowi jest zatem konsekwentne: Jesienin formę *рук* wiązał z równoległą gramatycznie formą *мук*, jak Broniewski „ręki” z „męki”, a Pomorski „ręki” z „udręki”. Wprawdzie dałoby się powiedzieć po polsku „rąk/mąk”, zachowując tym samym wartość zaprojektowaną przez oryginał, ale parę leksykalną „rąk/udrąk” należałoby wówczas uznać za błędną; wydaje się, że nawet licencja poetycka nie zdołałaby obronić takiego wyboru tłumacza. Jesieninowskie klarowne *Все неловкие души/За несчастных всегда известны* nie znalazło równie jasnej postaci ani u Broniewskiego, ani u Pomorskiego. Ten ostatni redukuje ponadto istotny element, jakim było wskazanie przez autora poematu na dusze, jako synekdochę, pod którą kryją się ludzie. „Niezręczne dusze” – wariant Broniewskiego – jako metafora „kinestetyczna” korespondowały z układem „zręczność/niezręczne” i osadzały się na zbieżności brzmieniowej, pomijając zarazem warianty z pola synonimicznego, jak chociażby następujące jednostki: *неповоротливый, нерасторопный, неуклюжий, мешковатый, угловатый, бестактный*. Żadnej natomiast gry fonicznej w tym miejscu nie odnajdziemy u Pomorskiego: „biegłość” wprawdzie może stanowić antonim „niewprawności”, lecz nawet z paralelizmu gramatycznego rezygnuje tłumacz, zamieniając rzeczownik „niewprawność” na „niewprawni”. Osłabia także Pomorski, tak samo zresztą jak Broniewski, ocenę zasięgu zjawiska, o którym pisze Jesienin, posługujący się

¹⁵ Zob. np. A. Mirowicz, I. Dulewicz, I. Grek-Pabis, I. Maryniak, *Wielki słownik rosyjsko-polski*, t. 2: П–Я, s. 1035.

w następnym wersie słowem *всегда*. W oryginale czytamy: *За несчастных всегда известны*; przekładowcy polscy opuszczają ten przysłówek, tracąc świadomie uniwersalistyczny wymiar spostrzeżenia autora *Czarnego człowieka*.

[zwrotka VIII]

В грозы, в бури,	W czas nawałnic i burz,	Czy w powszedniej martwocie,
В житейскую стынь,	Gdy życie zastygnie i uśnie,	Czy wśród burz i gromu,
При тяжелых утратах	Przy ciężkich stratach	Pośród najcięższych strat
И когда тебе грустно,	Lub gdy smutek do serca zapuka	Gdy smutno,
Казаться улыбчивым и простым –	Udawać prostotę i uśmiech –	Gdy los oszuka,
Самое высшее в мире искусство”. То najwyższa na świecie sztuka.”		Grać prostotę i uśmiech niełatwo nikomu –
		To największa na świecie sztuka.

Sygnaly anaforyczne, skromne, ale jednak obecne w oryginale w formach biernika liczby mnogiej i pojedynczej (*В грозы, в бури / В житейскую стынь*), nie zostały zachowane w przekładzie Broniewskiego. Występują natomiast, chociaż w zmienionym kształcie gramatycznym, w wersji amplifikowanej w tłumaczeniu Pomorskiego: najpierw jako partykuły pytajne „czy” („*Czy* w powszedniej martwocie / *Czy* wśród burz i gromu”), następnie zaś w postaci podwojonego spójnika „gdy” („*Gdy* smutno, / *Gdy* los oszuka”). Pomorski ponownie dokonuje inwersji, stawiając wers drugi z tekstu wyjściowego na miejscu pierwszym w tekście docelowym, burząc po raz kolejny autorski projekt, który zakładał określoną sekwencyjność obrazów i stanów przyrody. „Powszednia martwota” to jednak coś zdecydowanie innego niż Jesieninowska *житейская стынь*, asocjująca z wartościami termicznymi, oziębłością emocjonalną, uczuciowym wystudzeniem. Raz jeszcze obserwujemy naddatki translatorskie motywowane zbieżnością rymów: „gromu/nikomu” oraz „oszuka/sztuka”. Tego typu operacje, które Korniej Czulkowski określał mianem „odsiebiedawstwa” (*отсебятину*), nie służą budowaniu dobrego wizerunku tłumacza.

[zwrotka IX]

„Чорный человек!	„Czarny człowieku!	– Czarny człowieku!
Ты не смеешь этого!	Так не ва́ж się mówić! То не то!	Jak śmiesz! Jak śmiesz! To nie ty,
Ты ведь не на службе	Прecież nie jesteś nurkiem	Nie jesteś nurkiem,
Живешь водолазовой.	W cudzych głębinach na zwiadach.	Perły z dna nie chwyta.
Что мне до жизни	Co mnie obchodzi życie	Co mi do życia
Скандального поэта.	Skandalicznego poety!	Skandalicznego poety.
Пожалуйста, другим	Proszę cię, innym	Innym, proszę, po nocach
Читай и рассказывай”.	Читай i opowiadaj”.	Opowiadaj i czytaj.

Niestety, nadszarpiętego wizerunku Pomorskiego jako przekładowcy nie poprawiają kolejne jego wybory, które poświadczają przesadną skłonność tłumacza do wzmacniania oryginału. Tłumacz nie tylko podwaja lapidarne wykrzyknienie utrwalone w oryginale *Ты не смеешь этого!*, proponując w to miejsce podkreślone emocjonalnie wyrazy oburzenia „Jak śmiesz! Jak śmiesz!”, ale także udiwnia tekst strofy dziewiętej przez posłużenie się niemotywowaną inwersją (wers drugi) i nieuzasadnioną nadwyżką semantyczną, wprowadzając nowy obraz

„nurkowo-perłowy” do kompozycji Jesienina: „Nie jesteś nurkiem,/Perły z dna nie chwytaj”. Broniewski w zwrotce dziewiątej nadużywał wykrzykników, dopowiadał za poetę to, co być może skrywało się w elipsie. Taka maniera korespondowała z poetyką Broniewskiego jako poety, twórcy obdarzonego romantyczną wrażliwością. Pamiętajmy jednak, że od chwili przetłumaczenia pierwszego elementu serii translatorskiej *Czarnego człowieka* (1956) upłynęło 56 lat i zmieniły się horyzonty czytelnicze polskiego odbiorcy. Wzrosły dziś jego wymagania wobec instancji nadawczej, zwłaszcza jeśli jest nią drugi autor, czyli tłumacz. Zwiększyło się wyczulenie na słowo autorskie i odtranslatorskie, zmniejszyła tolerancja na prezentowanie „biografii wycofanej z tekstu” (Edward Balcerzan).

[zwrotka X]

Чорный человек	Czarny człowiek	Czarny człowiek
Глядит на меня в упор.	Wzrok ze mnie nie zwodzi.	Nieruchomo wpatruje się we mnie,
И глаза покрываются	I oczy się pokrywają	A oczy pokrywa mu
Голубой слювой, –	Rzygowiną modrą i mokrą,	Rzygowina modra –
Словно хочет сказать мне,	Jakby mi chciał powiedzieć,	Jakby powiedzieć chciał,
Что я жулик и вор,	Że jestem hultaj i złodziej,	Że jestem złodziej i nikczemnik,
Так бесстыдно и нагло	Który kogoś tak bezwstydnie	Który kogoś zuchwale
Обокравший кого-то.	I bezczelnie okradł.	I bezwstydnie okradł.

Zwrotka dziesiąta zawiera, jak dotąd, najmniej odstępstw w tłumaczeniu Pomorskiego w stosunku do oryginału. Tłumacz podąża jednak ścieżką wytyczoną przez Broniewskiego i pragnąc zachować współbrzmienie wersu czwartego z ostatnim, decyduje się, jak jego poprzednik, na liczbę pojedynczą rzeczownika „rzygowina” zamiast normatywnej liczby mnogiej – „rzygowiny”. Układ asocjacji dźwiękowej jest u Jesienina przejrzysty. Tworzą go prawie konsonantowe komponenty: wers 2 – *в упор*, wers 4 – *блевотой*, wers 6 – *вор*, wers 8 – *кого-то*. Jesieninowska ekspozycja samogłoski „o” pod akcentem znajduje odpowiednik fonetyczny w wersji Broniewskiego (wersy odpowiednio: 2 – „zwodzi”, 4 – „mokrą”, 6 – „złodziej”, 8 – „okradł”), lecz traci swą konsekwentność w wariancie Pomorskiego (wersy odpowiednio: 2 – „we mnie”, 4 – „modra”, 6 – „nikczemnik”, 8 – „okradł”), który proponuje dwie regularności samogłoskowe: *e/e* i *o/o*. Zarówno pierwotne rozwiązanie Broniewskiego, jak i wtórne, naśladowcze Pomorskiego – w postaci wyboru rzeczownika „rzygowina” zamiast poprawnej postaci „rzygowiny” – zaświadczyło, z jednej strony, o kreatywnej postawie pierwszego tłumacza i odtwórczej drugiego. Wtedy, przed laty, doszło i teraz również dochodzi do deautomatyzacji odbioru: nawet krótkotrwałe zatrzymanie uwagi czytelnika na wyborze tłumacza sprawia, że na chwilę na to właśnie miejsce kieruje swą uwagę czytelnik. Niekoniecznie taką reakcję projektuje oryginał, ale, biorąc pod uwagę indywidualne style odbioru tekstu literackiego¹⁶, nie sposób wykluczyć i takiej ewentualności.

¹⁶ Zob. szerzej: M. Głowiński, *Style odbioru. Szkice o komunikacji literackiej*, Kraków 1977.

[zwrotka XI,

ostatecznie usunięta przez autora i nie tłumaczona ani przez Władysława Broniewskiego,
ani przez Adama Pomorskiego]

Друг мой, друг мой,
Я знаю, что это бред.
Боль пройдет,
Бред погаснет, забудется.
Но лишь только от месяца
Брызнет серебряный свет,
Мне другое синее,
Другое в тумане мне чудится.

[zwrotka XII]

Друг мой, друг мой,
Я очень и очень болен.
Сам не знаю, откуда взялась
эта боль.
То ли ветер свистит
Над пустым и безлюдным полем,
То ль, как рошу в сентябрь,
Осыпает мозги алкоголь.

Przyjacielu mój, przyjacielu,
Jestem bardzo a bardzo chory!
Nie wiem, skąd się wzięło to,
co boli.
Czy to świszcze tak wiatr
Nad bezлюдnym i pustym ugiorem,
Czy, jak we wrześniu gaj,
Ogałaca mi mózg alkoholizm?

Przyjacielu mój, przyjacielu,
Jestem bardzo a bardzo chory.
Sam już nie wiem, skąd się
wzięło tyle bólu.
Ni to wicher ze świstem
Przelatuje bezładne przestwory,
Ni to jak las we wrześniu
Ogałaca się mózg w alkoholu.

Powtórzenie strofy w niezmiennym kształcie pełni funkcję przede wszystkim kompozycyjną, lecz nie tylko. Każde bowiem przypomnienie zwraca uwagę czytelnika na elementy istotne z punktu widzenia szczególnego nadawcy, tu – autora poematu *Czarny człowiek*. Ponowienie formy i zawartości wzmacnia sferę ekspresywno-emocjonalną. Apel do przyjaciela wyrażony w identyczny sposób zamyka pierwszą połowę tekstu i jednocześnie stanowi prolog części drugiej.

[zwrotka XIII]

Ночь морозная.
Тих покой перекрестка.
Я один у окошка,
Ни гостя, ни друга не жду.
Вся равнина покрыта
Сыпучей и мягкой известкой,
И деревья, как всадники,
Съехались в нашем саду.

Mroźna noc.
Na dworze cisza i spokój.
Siedzę sam przy okienku,
Na przyjaciół ni gości nie czekam.
Sypkim wapnem pokryta
Cała równina naokół
I drzewa, jak kawalerzyści,
Zjechały się w sadzie z daleka.

Mroźna noc.
Siedzę sam pod okienkiem.
Ni gościa, ni druha nie czekam.
Cicho jest przy rozstajnej drodze.
W krąg równina pokryta
Wapnem sypkim i miękkim.
A drzewa niby jeźdźcy
Zjechały się w naszym ogrodzie.

Gdyby nie regularna skłonność Pomorskiego do stosowania inwersji, a co za tym idzie – zmiany sekwencyjności obrazowania zaprojektowanego przez autora, można byłoby powiedzieć, że strofa trzynasta została przez niego przetłumaczona adekwatnie zarówno pod względem semantycznym, jak i stylistycznym. Jesienin zaczął od obrazu mroźnej nocy. Aktywizując kanał audialny, przeniósł następnie słuch na skrzyżowanie, miejsce symboliczne. Uruchamiając kanał wizualny i kinestetyczny, skonstatował fakt samotniczego siedzenia przy oknie – miejscu również symbolicznym. Z przestrzeni zewnętrznej (nocy i skrzyżowania) bohater – ze względu na zimową aurę – przeniósł się najprawdopodobniej do przestrzeni ograniczonej murami, pomieszczenia zapewniającego ciepło, przy czym pokój

jako fragment domu może być synekdochą głowy (umysłu), a okno – oczu, oczu duszy. Po kanale audialnym i wizualnym pojawia się więc kanał logiczny, w którym autor poematu zawarł zdanie o tym, że nie czeka ani na gościa, ani na przyjaciela. Kolejność kanałów zaproponowana przez Jesienina wytycza naturalny bieg percepcyjny: od spostrzeżenia do uogólnienia myślowego, od zewnątrz ku wnętrzu. Rozwiązanie Pomorskiego, wymuszone zapewne dyscypliną rymotwórczą, burzy pierwotny, autorski układ kanałów ukierunkowanych na procesy myślowe, tłumacz proponuje bowiem zabieg kłamrowy: z zewnątrz (mroźna noc) przemieszcza się do izby (wnętrze), po czym ponownie wyprowadza bohatera na przestrzeń („Cicho jest na rozstajnej drodze”). Czytelnik może zatem mylnie przyjąć, że tak właśnie został ukształtowany ten fragment przez Jesienina; i będzie to wniosek mylny. Te mało znaczące, wydawać by się mogło, niewierności translatorskie, „rozsypane” w przekładzie, modyfikują ostatecznie obraz oryginału, zmieniają autorski zamysł.

[zwrotka XIV]

Где-то плачет	Placze gdzieś	Nocy złowróźbny ptak
Ночная зловещая птица.	Nocny ptak złowieszczy,	Zakwilił gdzieś z niepokojem.
Деревянные всадники	Jeźdźcy drewniani	Jeźdźcy drewniani
Сеют копытливый стук.	Sieją stuk kopyt podkutych.	Stukotem sięją podkutym.
Вот опять этот чорный	I oto ten czarny	Znowu ten czarny
На кресло мое садится,	Siada przy mnie w fotelu raz jeszcze,	W fotelu sadowi się moim,
Приподняв свой цилиндр	Uchylając cylindra,	Uchylając cylindra,
И откинув небрежно сюртук.	Z niedbale rozpiętym surdudem.	Z odrzuconym niedbale surdudem.

Zwrotka czternasta dobrze ilustruje tylko co wypowiedzianą myśl: aktywność inwersji i amplifikacji zdradza kreatywną postawę tłumacza, lecz tworzenie to odbywa się kosztem autora. Wyraźnie zaznacza się w wyborach Pomorskiego wpływ poprzedniego przekładu: od Broniewskiego przejmuje translator, bez dokonywania jakichkolwiek zmian, następujące rozwiązania: „Jeźdźcy drewniani // Uchylając cylindra”. Wiernie natomiast przekazuje obraz niedbałego odrzucania surduta (ponownie synekdocha), a nie neutralnego, niedynamicznego widoku rozpiętego ubrania.

[zwrotka XV]

„Слушай, слушай! –	„Słuchaj, słuchaj! –	– Słuchaj no, słuchaj –
Хрипит он, смотря мне в лицо,	W twarz mi patrząc mówi chrapliwie	Rzęząc, zagląda mi w oczy,
Сам все ближе	I coraz bliżej, i bliżej	A sam bliżej wciąż,
И ближе клонится.–	Pochyla się nade mną –	Bliżej nachyla się ku mnie –
Я не видел, чтоб кто-нибудь	Nie widziałem, żeby taki jak ty	Pierwszy raz widzę,
Из подлецов	Niegodziwiec	Żeby takiej swoloczy
Так ненужно и глупо	Tak niepotrzebnie i głupio	Dokuczała bezsenność
Страдал бессонницей.	Cierpiał na bezsenność.	Tak przykro i bezrozumnie.

Pomorskiemu nie można odmówić konsekwencji w stosowaniu określonych zabiegów transformacyjnych. Wcześniej, w zwrotce dziewiątej, pisząc „Jak śmiesz! Jak śmiesz!” w miejscu, w którym u Jesienina czytamy *Ты не смеешь этого!*, ujawnił upodobanie do wzmacniania wypowiedzi uczestników dialogu. Teraz czyni podobnie, dodając do formy czasownika w trybie rozkazującym

„słuchaj” partykułę „no”, zwiększającą siłę nacisku na bohatera. Tłumacz każe nieproszonemu gościowi rzeźić podczas zaglądania w oczy bohaterowi, a więc – jeśli odwołamy się do słownikowego źródła – wydawać szmery, które są słyszalne przy osłuchiwaniu płuc albo – ciężko i głośno oddychać, charczeć. Wątpliwe, by taką jakość fonetyczną miał na myśli Jesienin. Kolejne leksykalne nadużycie odnajdujemy w przekładzie wersu *Из подлецов*, przyjmującego postać „Żeby takiej swołoczy” i eksponującego wschodniosłowiańskie zapożyczenie (ros. *сволочь*), chociaż język polski podpowiada w tym miejscu zastosowanie któregoś z ekwiwalentów, jak na przykład „łajdak”, „łotr”, „nikczemnik”, „szubrawiec”, „szuja”. Wybór Pomorskiego, czyli „swołocz” – w odniesieniu do człowieka – wiąże się z takimi odpowiednikami, jak „łajdak”, „szuja”, „kanalia”, ale nie „swołocz”. Owszem, współczesna polszczyzna w celach wyrażenia dezaprobaty posługuje się tym słowem, które poza materią translatorską na pewno się obroni, lecz posłużenie się zapożyczeniem w ramach zabiegów transformacyjnych tekstu (zwłaszcza artystycznego) nie oznacza wcale przekładu.

W tłumaczeniu filologicznym czytamy: „Nie widziałem, aby ktokolwiek z łajdaków tak niepotrzebnie i głupio cierpiał z powodu bezsenności” (*Я не видел, чтоб кто-нибудь / Из подлецов / Так ненужно и глупо / Страдал бессонницей*). Pomorski, podobnie jak wcześniej Broniewski, gubi ten ważny szczegół, który wskazuje, że nieproszony gość formułuje konstatację ogólną, a nie ukierunkowaną na bohatera: o niegodziwość najpierw oskarżył go pierwszy tłumacz poematu, a drugi utożsamiał ze swołoczą. Zamiar autorski przysł: to, co miało odcinać bohatera od świata łotrów, zostało z nim w tym momencie złane, połączone w jedno z kręgiem szubrawców, do jakiego należał czarny człowiek.

[zwrotka XVI]

Ах, положим, ошибся!	Ach, może się mylę!	Ach, przecież dziś księżyc!
Ведь нынче луна.	Прecież księżyc dziś świeci na niebie.	Załóżmy więc, że się mylę.
Что же нужно еще	Чегóż więcej potrzeba	Тераз, snem odurzony,
Напоенному дремой мируку?	Światkowi w upojnej drzemce?	Чегóż ten światek nie zje
Может, с толстыми ляжками	Може z grubymi udami	Може z grubymi udami
Тайно придет „она”,	Skrycie „ona” przyjdzie do ciebie,	Chyłkiem „ona” przyjdzie za chwilę,
И ты будешь читать	A ty będziesz jej recytował	A ty będziesz jej deklamował
Свою дохлую томную лирику?	Свое zdechłe, męczące wiersze?	Свое zdechłe, kliwne poezje?

Nietrudno zauważyć, że również strofa szesnasta odsłania manierę obydwu tłumaczy polegającą na wzmacnianiu tekstu wyjściowego i dokonywaniu inwersji. Jesieninowski emocjonalizm zawarty w części „Ach” wiąże Pomorski z zauważeniem na niebie Księżyca, podczas gdy oryginał adresuje to wykrzyknienie do kanału mentalnego sugerującego pomyłkę w myśleniu. „Kucharska” asocjacja serwowana przez tego tłumacza nie pasuje do ironicznej wersji oryginału. Autorowi nie chodziło przecież o wyeksponowanie konsumpcyjnego nastawienia świata, lecz jego snu, przebywania w stanie, w którym trudno o zachowanie i przestrzeganie prawdy. Powtórka za Broniewskim to „Może z grubymi udami”, nadwyżka

– zaznaczam tłustym drukiem – za Broniewskim („Skrycie »ona« przyjdzie **do ciebie**”) to „Chyłkiem »ona« przyjdzie **za chwilę**”, pod urokiem zaś Broniewskiego – wytłuszczam – „**A ty będziesz jej deklamował/Swoje zdechle, cikliwe poezje?**”. W wyborze Pomorskiego w ostatnim wersie uwidacznia się także odstępianie od treści zawartej w przymiotniku *томный*. W słownikach dwujęzycznych znajduje on najczęściej odpowiedniki w postaci „ciężki”, „przygnębiający”, co nie koresponduje z cikliwością, o jakiej donosi tłumacz. Cikliwość tradycyjnie kojarzy się w polszczyźnie z przesadną czułością, słodyczą, ale też z czymś, co jest w stanie wywołać nudności. Czy doprowadzenie słuchaczki do mdłości byłoby rzeczywistym celem występu poety przed „nią”?

[zwrotka XVII]

Ах, люблю я поэтов!
Забавный народ.
В них всегда нахожу я
Историю, сердцу знакомую, –
Как прыщавой курсистке
Длинноволосый урод
Говорит о мирах,
Половой истекая истомою.

Ach, lubię poetów!
Zabawne to towarzystwo.
Znajduję w nich zawsze
Historię sercu znajomą –
Jak pryszczatej studentce
Potworne chłopisko
Długowłose prawi o światach
I ocieka śliną zmysłową.

Ach, lubię poetów!
Zabawne towarzystwo.
Zawsze ta sama historia –
Sto pociech, daję ci słowo! –
Gdy długowłose pokurcz
Przed pryszczatą kursistką
Wywodzi o gwiazdach,
Śliniąc się przy tym zmysłowo.

Zmiana tonacji stylistycznej, inwersje i modyfikacje semantyczne charakteryzują dokonania translatorskie Pomorskiego w strofie siedemnastej. Pożyczki od poprzednika, Broniewskiego, są oczywiste: „Ach, lubię poetów!/Zabawne to towarzystwo” i „Ach, lubię poetów!/Zabawne towarzystwo”. Widoczne jest odsiebiedawstwo: „Sto pociech, daję ci słowo!”, odczuwalne uwspółcześnienie i obrazowe ukierunkowanie tłumaczenia przez wprowadzenie jednostki „pokurcz”, która automatycznie dopisuje do niej asocjacje związane z urodą i wzrostem, na przykład: „niezgrabny”, „brzydki”, „człowiek niskiego wzrostu”, „gnom”, „karzeł”, „krzywulec”, „kulfon”, „maszkara”, „monstrum”, „paskuda”, „poczwara”, „pokraka”, „straszydło”, „postrach”, „potwór”, „quasimodo”, „frankenstein”, „upiór”, „małpolud”, „małpa”, „małpizson”, „king kong”¹⁷. Łatwo przy okazji dostrzec, jak sama kultura w ramach wymiany intertekstualnej dopisuje kolejne synonimy do wyrazu wyjściowego, gromadząc w nim negatywną informację. Mówienie o światach (*мирах*), zgodnie z wersją oryginału, zamienia Pomorski na bujanie w obłokach, przenosząc monolog poety ku gwiazdom, a to już inna przestrzeń, inne parametry interpretacyjne.

[zwrotka XVIII]

Не знаю, не помню,
В одном селе,
Может, в Калуге,
А может, в Рязани,
Жил мальчик
В простой крестьянской семье,

Nie wiem, nie pamiętam,
W pewnej wiosce,
Może pod Kaługą,
Może pod Riazaniem,
Żył chłopczyk
W rodzinie chłopskiej, prostej,

Nie wiem już, nie pamiętam,
Gdzie szukać wioski –
Koło Kaługi
Czy koło Riazani
Rósł sobie chłopiec
W zwykłej rodzinie chłopskiej,

¹⁷ Zob. szerzej: M. Głowiński, *Style odbioru. Szkice o komunikacji literackiej*, Kraków 1977.

Желтоволосый,
С голубыми глазами...

Jasnowłosy,
Z niebieskimi oczami.

Z oczami niebieskimi
I z żółtymi włosami.

Rzeczownik „Riazań” ma w języku polskim rodzaj męski. Nie wiadomo, dlaczego tłumacz sili się na znak obcości i utrwała w przekładzie żeńską postać nazwy miasta nad rzeką Oką. Nieuzasadniona wydaje się również zastosowana przez Pomorskiego rekcja narzędnikowa, lokującą przekład w sferze rusycyzmów, zamiast poprawnej miejscownikowej – „Z oczami niebieskimi / I z żółtymi włosami” zamiast „O niebieskich oczach / I o żółtych włosach”. Identyczny co do istoty gramatycznej błąd popełnił wcześniej Broniewski, pisząc: „Jasnowłosy, / Z niebieskimi oczami”.

[zwrotka XIX]

И вот стал он взрослым,
К тому ж поэт,
Хоть с небольшой,
Но ухватистой силою,
И какою-то женщиною,
Сорока с лишним лет,
Называл скверной девочкой
И своею милою”.

I oto podrośł,
I został poeta,
Choć z niezbyt wielką,
Ale chwytną siłą,
I jakąś kobietą,
Przeszło czterdziestoletnią,
Zwał niegrzecznie dziewczynką
I swoją miłą.”

No i co? Wyrósł!
I to na poetę
Z niewielką wprawdzie,
Lecz uchwytą siłą,
I jakąś
Przeszło czterdziestoletnią kobietę
Nazywał niedobrą dziewczynką
I swoją miłą.

Konstatację *И вот стал он взрослым* zastępuje tłumacz konstrukcją pytajno-wykrzyknikową: „No i co? Wyrósł!”. Przez postawienie wykrzyknika po słowie „wyrósł” przekładowca sugeruje, że osiągnięcie określonego wieku przez człowieka jest czymś niezwykłym, co z kolei wprowadza dość komiczne wrażenie, czego nie da się zniwelować bez obejrzenia się w stronę oryginału. Czytelnik, który nie ma tej możliwości, nie dokona sprostowania, przyjmie najczęściej na wiarę, że takie właśnie treści zaimportowano z tekstu wyjściowego.

[zwrotka XX]

„Чорный человек!
Ты прескверный гость.
Эта слава давно
Про тебя разносится”.
Я взбешен, разъярен,
И летит моя трость
Прямо к морде его,
В переносицу...

„Czarny człowieku!
Wstrętny z ciebie gość!
Tą sławą dawno, dawno
Jużeś się otoczył.”
Jestem zły, rozjuszony
I z całą wściekłością
Biję go laską w pysk,
Między oczy...

– Czarny człowieku!
Tyś paskudny gość!
Wiadomo nie od dziś:
Prowadzisz się podle.
Jestem zły, rozjuszony
I nagle z wściekłości
Laską go między oczy
Walę w pysk na odlew.

Pomorski konsekwentnie rezygnuje z cudzysłowów, stanowiących graficzną granicę pomiędzy wypowiedziami dialogowymi, i zastępuje je pauzą: „– Czarny człowieku!”. Tłumacz gubi także ważny element, jakim jest zła opinia ciągnąca się za czarnym człowiekiem (*прескверный гость*), ironicznie nazwana przez Jesienina sławą. Ponadto autor poematu nie sugeruje, że opinia ta wynika z niemoralnego stylu życia nieproszonego gościa, co sugeruje Pomorski, pisząc „Prowadzisz się podle”. Tłumacz nie może bowiem nie uwzględniać nowego otoczenia kulturowego i asocjacji, jakie określone konstrukcje słowne wywołują lub mogą wywołać u polskiego odbiorcy. Odnotowujemy i tu powtórkę z Broniewskiego: „Jestem

zły, rozjuszony”; ujawniamy amplifikowanie motywacji i okoliczności uderzenia łaską: „I nagle z wściekłości”; obserwujemy wzmocnione przesunięcie stylistyczne ku potoczności: „Walę w pysk na odlew”. W wersji oryginalnej strofę XX kończy wielokropek, „wydłużający” reakcję bohatera na to, co się przed chwilą stało, i sygnalizujący, być może, początek jego powrotu do emocjonalnej równowagi. Wyczulony na niuanse Broniewski zachował w swoim przekładzie wielokropek, pomija go Pomorski.

[zwrotka XXI]

...Месяц умер,
Синеет в окошко рассвет.
Ах ты, ночь!
Что ты, ночь, наковеркала?
Я в цилиндре стою.
Никого со мной нет.
Я один...
И разбитое зеркало...

... Miesiąc umarł,
Świt niebieszczeje nad drogą.
Ach, nocy, coś narobiła,
Nocy, bodajś przepadła!
Stoję w cylindrze na głowie,
Nie ma przy mnie nikogo.
Jestem sam...
I stłuczone zwierciadło...

Księżyc umarł,
Świt niebieszczeje w oknie.
Ach, ty, nocy!
Co ciebie, nocy, napadło!
Nie ma przy mnie nikogo.
Stoję w cylindrze samotnie,
Tylko ja...
I stłuczone zwierciadło.

O istotnym kompozycyjnie znaczeniu wielokropka kończącego zwrotkę dwudziestą świadczy jego pojawienie się na początku kolejnej strofy, już ostatniej. „Wydłużona emocjonalnie przestrzeń” refleksyjna pozwala bohaterowi na uruchomienie różnych kanałów percepcyjnych, w których dominuje kanał wzrokowy i logiczny. Winą za to, co się stało, zostaje obarczona noc, symbolizująca znacznie więcej niż tylko fragment doby. Pierwsze trzy wersy przekładu Pomorskiego dały nam przykład tłumaczenia wiernego i opartego na dokonaniu poprzednika („Świt niebieszczeje [...]//Nie ma przy mnie nikogo//I stłuczone zwierciadło”). To dobre wrażenie szybko ginie, gdy poznajemy rozwiązanie translatorskie w wersji czwartym: „Co ciebie, nocy, napadło!”, brzmiące dość pretensjonalnie, zwłaszcza że Jesienin zaprojektował zdanie pytajne, a Pomorski nadaje mu postać wykrzyknikową – zdziwienie i zamyślenie zamienia na ekspresję. Czyni zatem tak samo jak Broniewski, pozostając najprawdopodobniej pod urokiem pierwszego elementu serii przekładowej. Do inwersji zdążył nas już Pomorski przyzwyczaić, a tym samym – do przedstawiania obrazów. Jesienin wzmacnia symboliczną scenę i wrażenie samotności poprzez następujący układ oparty na metabolii: *Никого со мной нет./Я один...* (i znów wielokropek!). Broniewski pozostał wierny kompozycji oryginału: „Nie ma przy mnie nikogo./Jestem sam...”, a Pomorski burzy ten efekt przez następującą transpozycję: „Stoję w cylindrze samotnie,/Tylko ja...”.

*

Gdy pisałem o przekładzie *Czarnego człowieka* dokonany przez Władysława Broniewskiego, jednocześnie przeanalizowałem to tłumaczenie w ujęciu statystycznym – wychodząc z założenia, że prześledzenie relacji pomiędzy frekwencją jednostek oryginału i ich odpowiednikami w tłumaczeniu niesie istotną informację o strategii translacji. Skupiłem się wówczas na obserwacjach ograniczonych do trzech części mowy: rzeczownika, przymiotnika i czasownika, jako leksemów

obdarzonych szczególną funkcją semantyczną. Wydaje się, że dokonanie podobnego zestawienia w odniesieniu do pracy Pomorskiego pozwoli, z jednej strony, sprawdzić przydatność obranej metody, z drugiej – wskaże na wydolność systemu językowego polszczyzny, a z trzeciej – ujawni swego rodzaju ergonomię translatorską, wyrażającą się w stosunkowo częstym wykorzystywaniu przez drugiego polskiego przekładowcę *Czarnego człowieka* identycznych lub prawie identycznych wyborów tłumaczeniowych wcześniej zastosowanych przez Broniewskiego (tabele 1, 2 i 3).

Tabela 1

Najaktywniejsze części mowy w oryginale i w przekładzie: rzeczowniki¹⁸

Część mowy	Oryginał	Przekład Władysława Broniewskiego	Przekład Adama Pomorskiego
Rzeczownik	человек (10) друг (5) ночь (4) поэт (4) алкоголь (2) боль (2) ветер (2) всадник (2) глаз (2) год (2) гость (2) девочка (2) душа (2) женщина (2) жизнь (2) книга (2) милая (2) мозг (2) окошко (2) поле (2) птица (2) роща (2) сентябрь (2) сила (2) страна (2) цилиндр (2)	człowiek (10) przyjaciel (5) noc (4) poeta (4) alkohol (0) alkoholizm (2) ból (0) wiatr (2) jeździec (1) kawalerzysta (1) oko (3) rok (0) gość (2) dziewczynka (2) dusza (2) kobieta (2) życie (3) księga (2) miła (2) mózg (2) okienko (1) ugór (2) ptak (2) gaj (2) wrzesień (2) siła (3) kraj/kraina (2) cylinder (2) serce (2) smutek (2)	człowiek (10) przyjaciel (4) druh (1) noc (7) poeta (4) alkohol (2) ból (2) wicher (2) jeździec (2) oko (4) rok (0) gość (2) dziewczynka (2) duśza (1) kobieta (2) życie (1) książka/księga (2) miła (2) mózg (2) okienko/okno (2) pole (0) ptak (2) gaj (0) wrzesień (2) siła (2) kraj (2) cylinder (2) księżyc (2) las (2) przestworza (2) świat/świątek (2) świst (2)

¹⁸ W nawiasie podaję frekwencję danej jednostki w poemacie. Tłustym drukiem wyróżniam wyrazy, w których mają miejsce rozbieżności między oryginałem i przekładem.

Tabela 2

Najaktywniejsze części mowy w oryginale i w przekładzie: przymiotniki

Część mowy	Oryginał	Przekład Władysława Broniewskiego	Przekład Adama Pomorskiego
Przymiotnik	черный (13) больной (2) высокий (2) голубой (2) небольшой (2) безлюдный (2) простой (2) пустой (2) скверный (2) ухватистый (2)	czarny (13) chory (2) wysoki (2) błękitny (0) modry (1) niebieski (1) niezbyt wielki (2) bezludny (2) prosty (1) pusty (2) niegrzeczny (1) niegrzecznie (1) chwytny (2) wstrętny (2)	czarny (13) chory (2) wysoki (1) błękitny (0) modry (1) niebieski (1) niewielki (2) bezludny (2) prosty (0) pusty (0) niedobry (2) uchwytyny (2) wstrętny (1)

Tabela 3

Najaktywniejsze części mowy w oryginale i w przekładzie: czasowniki

Część mowy	Oryginał	Przekład Władysława Broniewskiego	Przekład Adama Pomorskiego
Czasownik	слушать (4) быть (3) знать (3) мочь (3) читать (3) взяться (2) говорить (2) жить (2) называть (2) осыпать (2) садиться (2) свистеть (2)	słuchać (4) być (10) wiedzieć (4) czytać (2) wziąć się (2) mówić (3) żyć (1) zwać (2) ogałacać (2) siadać (2) świszcząć (2) boleć (2) mieć (2)	słuchać (4) być (7) wiedzieć (3) czytać (2) wziąć (2) mówić (0) powiadać (1) powiedzieć (1) żyć (1) nazywać (2) ogałacać (0) ogałacać się (2) sadowić się (2) świszcząć (0) mieć (2)

Po porównaniu zawartości trzech kolumn powyższych tabel od razu zauważa się fakt, że obydwaj tłumacze dokonywali modyfikacji oryginału. Zmiany miały charakter głównie amplifikacyjny, co skutkowało przede wszystkim pojawianiem się miejscami odmiennych obrazów w oryginale i tłumaczeniu. Inwersje translatorskie, obecne u Broniewskiego w mniejszym stopniu aniżeli u Pomorskiego, były podyktowane najczęściej nie tylko kreatywną postawą translatorów, ale także

dążeniem z ich strony do utrzymania tłumaczenia w określonej strukturze rymu i rytmotwórczej. Broniewskiego charakteryzuje znacznie większa dyscyplina formalna niż jego następcę, co ostatecznie skutkuje pozytywnym zrównoważeniem wartości tekstu wyjściowego i docelowego. Pomorski wyznacza swojej wersji dość obszerne pole innowacji, stosując rozmaite zabiegi semantyczno-stylistyczne, mieszczące się w skali od archaizacji po uwspółcześnianie słownictwa, oraz dokonuje nie zawsze wystarczająco umotywowanych zmian kolejności wersów, dając pierwszeństwo warstwie brzmieniowej. Negatywnie wypada również ocenić zapożyczenia, których dopuścił się Pomorski w stosunku do kolegi po fachu: swoje plagiowanie nie zawsze da się wytłumaczyć niewydolnością polszczyzny, surową ograniczonością środków leksykalnych czy syntaktycznych.

Rozwiązania translatorskie Broniewskiego i Pomorskiego raz jeszcze uzmysławiają nam, że każdy przekład jest świadectwem strat i zysków powstających podczas transponowania autonomicznych obszarów kulturowych. Potwierdzają także i tę prawdę, że twórcy, do których przecież należą nierzadko sami przekładowcy, niechętnie godzą się na wycofywanie własnej biografii z tekstu tłumaczenia. Wszelkie znaki obcości strukturalnej, które dostrzegamy w utworze przetłumaczonym, mówią o ich autorze: *non omnis moriar*. Gdy pisałem, że „Czarny człowiek nie doczekał się jeszcze innej wersji po polsku, co prędzej czy później na pewno nastąpi. Taka jest bowiem naturalna kolej translatorskiej rzeczy”¹⁹, byłem dobrym prorokiem. Teraz przewiduję, że drugi element polskiej serii przekładowej *Czarnego człowieka* ma znacznie mniejsze szanse, by stanowić przekład centralny, aniżeli pierwszy element autorstwa Broniewskiego. Czas pokaże, czy to przewidywanie się sprawdzi.

Summary

Sergey Yesenin's *Black Man* Translated by Adam Pomorski as the Second Element of the Polish Translated Series

The author analyses the interpreting techniques used by Adam Pomorski in his translation of *Black Man* by Sergey Yesenin. It becomes obvious that the Polish interpreter used traditional methods of text translation, not always keeping the formal, semantic, and stylistic structure of the original text. So, in his version Pomorski emphasized the presence of a second author-creator, i.e. himself, and left traces of his interpreting initiative in almost every line, amplifying translation, introducing unmotivated inversions, using archaic and modernized lexis. Due to such a pretentious manner of Pomorski's translation the reader received the text which doesn't always remind Yesenin's original lines.

¹⁹ G. Ojcewicz, op. cit., s. 188.

Ewa Nikadem-Malinowska

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

KONCEPT SNU W CYKLU WIERSZY INNY LISNIAŃSKIEJ НЕПРАВИЛЬНЫЙ ВЕНОК

Key words: Lisnianskaya, poetry, cognitive analysis, concept

Z tylu snów, co jaskinię wokoło zaległy,
Bóg wybrał Morfeusza; on nad wszystkich biegły.
Owidiusz, *Metamorfozy*

Traktując poznanie „jako wieloetapowy proces obliczeniowy”¹, kognitywistka pozwala spojrzeć na utwór literacki z wielu perspektyw jednocześnie. Derek Attridge, mówiąc o tworzeniu literackim jako specyficznym rodzaju twórczej aktywności, podkreślił znaczenie wielorakości relacji zachodzących w tym procesie między różnorodnością ludzkiego doświadczenia twórcy (emocjonalnego, fizycznego, intelektualnego, estetycznego) i psychologią a ograniczeniami języka, na który twórca kreatywnie przekłada powstałą myśl². Problem ten, na który zwracali uwagę już Ludwik Wittgenstein³ i Wilhelm Humboldt⁴, dotyczy niemożności wyrażenia się w dostępnych słowach adekwatnie do wymyślonej „konceptualnej struktury”⁵.

Język poetycki, będący najbardziej krętym „labiryntem ścieżek”⁶, jest szczególnie osadzony we wzajemnych zależnościach szeroko pojętego doświadczenia twórcy. Jak słusznie zauważył Wittgenstein,

¹ W. Dziarnowska, A. Klawiter, *Wprowadzenie*, w: *Subiektywność a świadomość*, red. W. Dziarnowska, Poznań 2003, s. 9.

² D. Attridge, *Jednostkowość literatury*, Kraków 2007, s. 33–36.

³ L. Wittgenstein, *Dociekania filozoficzne*, Warszawa 2004.

⁴ W. Humboldt, *O myśli i mowie*, Warszawa 2002.

⁵ D. Attridge, op. cit., s. 33.

⁶ L. Wittgenstein, op. cit., s. 120.

Możliwość wszelkich przenośni, cała obrazowość naszego sposobu mówienia – wszystko to spoczywa w logice odwzorowania⁷.

Filozof ten skupił się jednak na języku komunikacji, nie poezji. Podstawą języka poetyckiego jest przede wszystkim metaforyzacja, umożliwiająca i urozmaicająca codzienne porozumiewanie się⁸. Mówiąc o języku poetyckim, należałoby się zapewne zastanowić nad sensem przywoływania w jego kontekście praw logiki. Bardziej odpowiednie będzie w związku z tym odwoływanie się do myślenia intuicyjnego, na którym opiera się chociażby psychologia postaci czy mechanizm wglądu. Szczególnie ten ostatni wydaje się przydatny i godny podkreślenia w procesie twórczym, ze względu na możliwość poszukiwania analogii „jako relacji ekwiwalentności łączącej kilka obszarów wiedzy”⁹. W przypadku poezji Inny Lisnianskiej jest to obszar religijno-filozoficzny i historyczno-literacki w ich najszerszym rozumieniu i różnych konotacjach. I chociaż Czesław S. Nosal zwrócił uwagę na to, że „Intuicjonista łatwo przekracza granice wiedzy (systemy kategorii), narażając się na zarzut nieścisłości lub dziwactwa”¹⁰, to właśnie niestandardowość komunikacji w przypadku poezji jest usprawiedliwieniem dla intuicji.

Cykl wierszy Inny Lisnianskiej *Неправильный венок*¹¹ został napisany między dwudziestym a dwudziestym trzecim dniem sierpnia 2009 roku, a opublikowany po raz pierwszy w trzecim numerze czasopisma „Арион” w tym samym roku. Składa się z czternastu klasycznych włoskich sonetów, z których każdy rozpoczyna się kolejnym wersem sonetu pierwszego. Tytuł, *Неправильный венок*, odnosi się do strony formalnej cyklu, jako że prawidłowy wieniec jest najczęściej konstrukcją piętnastostrofową z dużo bardziej skomplikowaną powtarzalnością wersów, niż to zrobiła Inna Lisnianska w swoim cyklu. Wieniec jest z założenia kompozycją jednolitą pod względem tematycznym i zawierającą klucz. Pod tym względem cykl spełnia surowe wymagania narzucone przez wielowiekową tradycję poetycką. Rolę sonetu głównego (магистрал), zamykającego wieniec i zawierającego jego ogólny sens, gra tu sonet pierwszy. Tego rodzaju konstrukcja daje efekt wielokrotnych powtórzeń, niby-refrenów, robiących wrażenie przyływów i odpływów, co znajduje potwierdzenie w autorskiej koncepcji:

Ты, что голубь с веточкой оливы,
Подал знак, что наша жизнь жива
Тем, что в ней приливы и отливы [140]¹².

W ten sposób zależności formalne wkraczają na teren fabuły i łączą się z nią. Tematyką cyklu jest miłość, rozstanie i powtórne spotkanie. Domyślną przeszkodą

⁷ Idem, *Tractatus logico-philosophicus*, Warszawa 2002.

⁸ Por. G. Lakoff, M. Johnson, *Metafory w naszym życiu*, tłum. T.P. Krzeszowski, Warszawa 2010.

⁹ Cz.S. Nosal, *Intuicja, kodowanie, metapoznanie*, w: *Subiektywność a świadomość*, s. 18.

¹⁰ Ibidem, s. 30.

¹¹ И. Лиснянская, *Неправильный венок*, Арион 2009, nr 3.

¹² Eadem, *Перемещенные окна*, Москва 2011; wszystkie cytowane wiersze pochodzą z tego tomu. Liczba w nawiasie za cytatem oznacza cytowaną stronę.

i powodem rozstania jest niewspomniana ani razu śmierć jednego z bohaterów lirycznych, płaszczyzną i powodem ich powtórnego spotkania jest natomiast sen.

Tematyka snu nie jest w twórczości Inny Lisnianskiej czymś nowym. W 1985 roku wydała ona tomik *Ha опушке сна*¹³, a w 2006 kolejny, *Сны старой Евы*¹⁴. Ten ostatni, będący cyklem trenologicznym poświęconym zmarłemu w 2003 roku mężowi poetki, Siemionowi Lipkinowi, tematycznie i ideowo łączy się z cyklem *Неправильный венок*. W obu warstwa fabularna opiera się na śnie. W cyklu *Сны старой Евы* sen jest metaforą życia po śmierci, życia, które jest możliwe tylko w projekcji sennej. Inna Lisnianska, czyniąc bohaterami lirycznymi cyklu biblijnych pierwszych ludzi – Adama i Ewę, tworzy świat na kształt poetyckiego apokryfu, w którym stara Ewa staje się dzięki snom wieczną Ewą, przeżywającą wszelkie cierpienia świata¹⁵.

W cyklu *Неправильный венок* sen jest konceptem organizującym fabułę poszczególnych sonetów i łączącym je ideowo. Termin „koncept”, używany zarówno przez angielskojęzycznych kognitywistów (concept), jak i rosyjskojęzycznych (концепт), oznacza dla nas językowe ujęcie fragmentu wiedzy lub doświadczenia, sensu uogólnienia, pomysłu. Brak precyzji w terminologii kognitywnej świadczy o jej niestabilności, wynikającej z procesu nieustannej aktywności, jej ciągłego wypracowywania. Inna Lisnianska używa w wierszach cyklu dwóch określeń snu – „сон” i „сновидение”. Pierwszy, „sen”, oznacza cykliczny stan człowieka dyktowany jego fizjologią, drugi, „marzenia senne” – to serie wrażeń zmysłowych odbieranych przez śpiącego człowieka. Fizjologia rozróżnia także specyficzny rodzaj snienia, podczas którego osoba śpiąca jest w stanie kontrolować swe marzenia senne i wpływać na ich przebieg. Jest to tak zwany sen świadomy i właśnie takiego doświadcza podmiot liryczny cyklu. Fikcja świata poetyckiego może się jednak posunąć jeszcze dalej, dlatego bohaterka jest w stanie połączyć swój sen ze snem bohatera i kontrolować oba:

Чтоб с тобою встретиться во сне,
Делала я не одну попытку –
И свечой маячила в окне,
И держала нараспах калитку,

И меняла кожу по весне,
Не бывает у любви избытку,
Вот и снюсь тебе, и снишься мне.
Всякое ушко находит нитку [135–136].

Wspólna historia wymaga jednak większego zespolenia i w końcu oba sny stają się jednym wspólnym snem („наш общий сон – есть жизнь вторая” [138]), będącym namiastką drugiego życia. Uzmysłwienie sobie przez podmiot inności,

¹³ Eadem, *Ha опушке сна*, Энн-Арбор 1985.

¹⁴ Eadem, *Сны старой Евы*, Знамя 2006, nr 10.

¹⁵ Por. E. Nikadem-Malinowska, *Metafora snu w cyklu wierszy Inny Lisnianskiej* Sny starej Ewy, Acta Polono-Ruthenica, t. 13, Olsztyn 2008, s. 307–318.

odmienności życia we śnie ma też wyraz semantyczny. Sen ulega mianowicie w jej świadomości mentalnej materializacji i staje się miejscem – „Смотрим мы из сна, как из подвала” [136].

Sen, który przeżywa podmiot liryczny, jest więc spełnieniem marzeń, jest wynikiem magicznej manipulacji, pragnieniem doprowadzenia do porządku niedokończonych ważnych życiowych sytuacji („Сведены с концами все начала./Мы с тобою встретились во сне” [135]). Na przestrzeni czterech zwrotek mamy do czynienia z pozytywnymi emocjami bohaterów. Łączy ich miłość; jest to uczucie, któremu warto wiele poświęcić („Не бывает у любви избытку” [136]). Jest to miłość namiętna, cielesna. Podmiot liryczny opowiada o niej w pewnym sensie przy okazji, wplatając emocje i wspomnienia w fabułę śnionego snu („И ни лед ума, ни сердца жар/Не позволят разлучиться нам,/Не позволят развенчаться снам” [136]). Senna historia bohaterów jest uwarunkowana chronologicznie – rozwija się i trwa do wschodu słońca („Брызжет охрой солнца колесница” [143]), chociaż nie dzieje się w czasie rzeczywistym:

Скорость света есть во снах земных [136].

Нет времени у сна.

То ли миг, то ль все тысячелетья

Сон в свои улавливает сети [141].

Koncept snu jako specyficznego czasu i miejsca, który podmiotowi lirycznemu udaje się zapewnić sobie i ukochanemu w celu dokończenia wspólnych spraw, Lisnianska rozszerza o elementy starotestamentowe. Jest to szczytkowy motyw raju, jako raju utraconego i na moment odzyskanego („Мы в раю, хоть изгнаны из рая” [138]) i historia arki Noego. Ta ostatnia została przez poetkę zaadaptowana na potrzeby cyklu w taki sposób, że właściwie należałoby mówić o koncepcie Noego. Imię patriarchy w tłumaczeniu na język polski oznacza pocieszenie, on zaś jest postacią uosabiającą moralność, prawość i sprawiedliwość docenioną i wyróżnioną przez Boga. Historia arki ratującej wybraną faunę przed potopem stała się pretekstem do przypomnienia innych faktów z życia Noego. Zgodnie z *Księgą Rodzaju*, przywracając do życia ziemię po potopie, Noe zajął się rolnictwem. To on zasadził pierwszą winnicę i on pierwszy doświadczył mocy swego wina. Kiedy pijany i nagi leżał w swoim namiocie, został znaleziony w takim stanie przez najmłodszego syna. Za rozprowadzenie o tym wydarzeniu syn został przez ojca ukarany przekleństwem rzuconym na jego potomstwo¹⁶. Inna Lisnianska nawiązuje do winiarskiej działalności Noego, którego nazywa organizatorem pierwszej uczty:

Ной затеял самый первый пир,

Из иллюминатора ковчега

Виноградная струится нега [135].

¹⁶ Tora Pardes Lauder. *Księga I*, Kraków 2001, rozdz. 9, wersety 20–25.

Przygoda bohaterów lirycznych w dużej mierze rozgrywa się na wodzie:

Нас бревно на волнах укачало.
Мы с тобой не видимы извне
Ни людьми с кремнистого причала
И ни ангелами в вышине [135].

Płyną oni we wnętrzu kłody, na której uciekli z arki Noego. Zostali na nią zaproszeni, ale nie byli jej naturalną częścią („Мы с тобой не призваны, но званы” [141]). Pobyt na arce przywołuje wspomnienie wina, winnego błogostanu, przebywaniu poza arką towarzyszy obecność kołyszącej się na falach pustej beczki po pierwszym winie. Beczka, znana z różnych kontekstów kulturowych, wywołuje u podmiotu lirycznego szereg pytań-skojarzeń, które traktują ją, niezgodnie z jej przeznaczeniem, jako przedmiot tajemniczy:

Ветер по волнам катает бочку.
Что в ней? Догадаться нету сил.
Может, Пушкин царского сыночка
В этой бочке от беды укрыл?

Или Диоген в глухую ночь
Потерял в ней формулы светил.
Или дьявол нянчит в ней заточку,
Или ангел беса заточил [141].

Najprostsze tłumaczenie jest jednak, zdaniem podmiotu, najlogiczniejsze – beczka jest opakowaniem po wypitym trunku. Dziedzictwo winnego proceduru Noego jest bardzo zróżnicowane – od przyjemnego lekkiego chwiania się na nogach („Чуть качаясь на ногах хмельных” [136]), po upijanie się „w trupa” („люди в стельку пьяны” [141]) – wszystkich ogarnęło pijane „ludowe” święto. Inna Lisnianska konceptualizuje w taki sposób sen jako stan półświatowy i jako życie w świecie rządzonej przez alkohol:

До озоновых протерты дыр
Сны, в которых люди в стельку пьяны,
Ходят развлекаться в цирк и тир,
И в бассейн сквозь винные туманы.

Мы с тобой с чужого корабля
Враз попали на народный праздник,
Где идет падение рубля [141].

Podmiot liryczny posiada we śnie umiejętność łączenia i rozumienia wydarzeń z różnych momentów przeszłości. Życiowe pomyłki zatrzymane w kadrze są jak zdjęcia robione towarzystwu po alkoholu – niewiele znaczą, ale jednak się zdarzyły:

Ты там был, и я там побывала,
Чуть качаясь на ногах хмельных,
Лица отражались как попало
В фотоаппаратах цифровых.

Там и вышла первая разминка:
На зыбучем поле фотоснимка
Ты стоишь с другой, а я – с другим [136].

Sen, będący demonstracją minionych chwil z życia wspólnego i osobnego („вращения земель иных” [136]), połączonych z ich współczesną percepcją i refleksją, umożliwia przeżycie ich jeszcze raz. Trawa, na której spoczywają bohaterowie liryczni, wywołuje z przeszłości szczęśliwe momenty wspólnie spędzanego czasu na łonie natury („С голой флорой мы наедине, / То есть, нет, ты с удочкой, я с книжкой” [137]). Nagość, która stała się przyczyną rodzinnego konfliktu u Noego, w ich przypadku jest równie naturalna, co otaczająca bohaterów natura („Без стыда мы ходим голышом” [137]). Życie w zgodzie z nią jest motywem ubocznym cyklu, ale niezwykle ciekawie ujętym przez poetkę. Katastroficzna wizja dziurawych płuc Ziemi sprowadza się w końcu do podwójnego obrazu złotej rybki, którą tradycja folklorystyczno-literacka wiąże ze spełnianiem ludzkich życzeń, ale która też może stać się ofiarą ludzkiej chciwości, co zostało przez Lisnianską szczególnie wyeksponowane w kontekście ofiarnej owcy:

И еще овца не на огне.
Только рыбка, рыбка золотая
Бьется на волне, как на рядне,
Алчность в человеке полагая [138].

Inność świata snu przejawia się także w stosunkach międzyludzkich. Niewidziani przez nikogo kochankowie-uciekinierzy cieszą się swoim samotnym spokojem w chaosie morza tak długo, jak długo udaje im się nie usnąć („Как бы плоть воды ни бушевала, / В хаосе мы обрели ночлер” [137]). Sen bohaterów we własnym śnie jest ludzkim stanem fizjologicznym, który się im przyśnił. Jego skutek jest poważny, gdyż przez nieuwagę zostali zauważeni przez ludzi, przed którymi do tej pory ukrywali swoją obecność. Lisnianska rysuje obraz żyjących na kamienistej przystani tajemniczych ludzi nocy („люди ночи” [138]), którzy bez problemu, uprzedzeń i z dużą życzliwością przyjmują uciekinierów jak gości:

Искрами пещеру окропили,
Раскалили камень, накормили
Плоским хлебом, пресною водой.
Нету тайн у голи перед голью —
И сверкал морской отмытой солью
Над горами месяц молодой [139].

Pomoc przychodzi nie z nieba i nie ze znanej bohaterom ziemi. Ci, którzy zademonstrowali im swoje zrozumienie, okazali się być ludźmi im podobnymi, żyjącymi podwójnym życiem. Ogień, biel soli i nów księżyca – oczyszczenie, czystość i narodziny – spotykają bohaterów w świecie ze snu, do którego trafiają przypadkiem. Skutki są niezwykle i daleko idące, powodują zmiany, o których staje się głośno:

И по нашей, видимо, вине
Петухи кричали из вселенной,
Третью зорьку упреждали: не
В корм Руси такие перемены [139].

Powszechnie znane powiedzenie „Счастливые часов не наблюдают” Lisnianska zmienia w wierszu na „Спящие часов не наблюдают” [139], zrównując znaczeniowo przymiotniki „szczęśliwy” i „śpiący”. Jeżeli potraktować ten zabieg jako część konceptualizacji snu, to można dla całego cyklu zastosować logiczną zależność „jeżeli..., to”. Możliwość bycia szczęśliwym tylko we śnie i pewność swego w nim szczęścia podmiot liryczny przeciwstawia konkretnym siłom wyższym, chociaż nie najwyższym:

Потому-то никакая власть
Сон наш не способна обокрасть.
Все ж над нами ангелы витают [139].

Sen w ujęciu poetyckim Inny Lisnianskiej podlega tylko własnym naturalnym i magicznym prawom. Jego magia, pozwalająca na świadome śnienie-życie w śnionym świecie-życiu, ma swoje ograniczenia przestrzenne; śnienie-życie bez czasu, ponad czasem, obok czasu – ograniczone jest trwaniem snu. Przestrzeń snu jest jak enklawa w półprzezroczystym bąblu – oddziela jego złudny świat od wspomnień świata rzeczywistego:

Но сквозь сновиденья оболочку
Вижу дом, где за пустым столом,
За последнюю цепляясь строчку,
Ты в свое письмо уткнулся лбом [139].

Podmiot liryczny ma możliwość zajrzenia z czasoprzestrzeni sennego życia w to, które było rzeczywiste, ale tylko życie pod powłoką snu jest chronione. Moment przebudzenia jest momentem pożegnania z tym wszystkim, co we śnie było istotne – z wiecznością, tajemnicą, nadzieją. Dopóki sen się śnił, czas nie miał znaczenia („Время не ночует в сновиденьях” [136]), teraz najważniejszy jest czas przebudzenia i tylko on ma znaczenie:

Не умрешь, покамест не проснешься [138].

Нам с тобой пора поставить точку,
Да и память завязать узлом [140].

Poetka nie hiperbolizuje roli snu, nie ma on rozwiązywać niemożliwych do rozwiązania problemów, lecz tylko je uporządkować, usprawiedliwić, skomentować, dać na to czas w sytuacji, gdy czasu już nie ma.

Częścią konceptu snu w cyklu wierszy *Неправильный венок* jest amalgamat łączący przestrzeń mentalną snu i morza. W wierszach Inny Lisnianskiej często można spotkać obraz morza, bądź jako element porównawczy, bądź jako samodzielny koncept. Tutaj mamy do czynienia z sytuacją, w której przestrzeń mentalna

snu zawiera w swym obszarze podobne informacje jak przestrzeń mentalna morza. Jak słusznie twierdzą George Lakoff i Mark Johnson,

większa część naszego zwyczajnego systemu pojęciowego ma strukturę metaforyczną, co znaczy, że większość pojęć daje się częściowo zrozumieć za pośrednictwem innych pojęć¹⁷.

Określoną rolę gra tu również wspomniana na początku tych rozważań intuicja. Poetka, łącząca tradycyjnie w swych wierszach obraz morza z konkretnymi, wyłącznie pozytywnymi wartościami (młodość, piękno, pramateria, przestrzeń, wieczność, życie), odnalazła je w obrazie snu. Fabuła cyklu *Неправильный венок* została umieszczona w czasoprzestrzeni świata, gdzie czasem jest sen, a morze przestrzenią. Sen spełnia marzenie podmiotu lirycznego i pozwala rozstać się z ukochanym bez strachu („Страх перед разлукою исчез” [142]). Przygarnia ich błękitne morze, posiadające umiejętność kształtowania nawet najtwardszych materiałów z jubilerską dokładnością. Uwieńczeniem snu jest dar, który morze wyrzuca pod nogi podmiotu lirycznego:

В дар моим сновидческим сонетам
Выбросило из своих глубин
Бирюзовую к ногам камею [140].

Błękitna kamea i błękitne morze, wino Noego i butelka Chartreuse, beczasowość snu i jego krótkość („Молнией написанный вчерне” [143]), przeżyte życie i przypadkowe zdarzenie („В случае сокрыт закон земли” [142]) – tak łączą się ze sobą elementy konceptu snu. Fabuła cyklu jednoznacznie podpowiada, że rozłąka bohaterów lirycznych, będąca powodem wywołania wspólnego snu, została spowodowana śmiercią jednego z nich. Sen, do którego trafiają, ma jeszcze jedno znaczenie – tradycyjnie był uważany za stan pośredni między życiem a śmiercią, więc bohaterowie spotykają się w pół drogi. Inna Lisnianska stworzyła w cyklu *Неправильный венок* filozoficznie głęboki, nasycony emocjonalnie i bogaty pod względem kulturowym koncept snu, który mimo długiego osadzenia w tradycji literackiej został zrealizowany przez poetkę oryginalnie.

Summary

The Concept of Sleep in the Inna Lisnianskaya's Cycle of Poems *Nepravilnyi venok*

Metaphorisation is the basis of poetic language. The main basis of poet's creative process is intuitive thinking. This paper is devoted to the cognitive analysis of the Inna Lisnianskaya's cycle, due to its excessively developed concepts of sleep and dream. In the fourteen sonnets, linked together by composition and plot, the poet creates an image of a timeless reality of dreams which is composed of mythical, biblical, historical and biographical elements. Since learning is mainly based on finding similarities, Lisnianskaya combines the concepts of water, waves, sea, chaos, the ark, wine, love, life and death and builds a dreamlike world in which lyrical characters are able to handle the matters interrupted by their separation.

¹⁷ G. Lakoff, M. Johnson, op. cit., s. 93.

Александр Шунков

Кемеровский государственный университет культуры и искусств

ИДЕЯ ПОРЯДКА И ЕЁ ВОПЛОЩЕНИЕ В ЖАНРОВОЙ ТРАДИЦИИ ДРЕВНЕЙ РУСИ

Key words: genre, Russian medieval literature, ceremonial and artistic texts

Как известно, художественный мир Древней Руси – это особая модель, в которой воплощено миропредставление средневекового человека о божественном универсуме. И одной из категорий, лежащей в основе миропонимания автора Древней Руси, была категория „чин”. Как отмечают отечественные медиевисты, понятие „чина” появляется в русской культуре фактически одновременно с принятием христианства и фиксируется уже в ранних книжных текстах. Войдя в русскую литературу, впоследствии, категория „чина” будет на протяжении семи веков до XVII столетия включительно определять процесс составления и восприятия читателем книжного текста.

Какое толкование дается понятию „чин”, полисемичному по своей природе? Единого определения в науке не существует. Так, Людмила Чёрная в своей статье¹ ссылается на работу Измаила Срезневского, в которой академиком приведено 14 значений этого понятия: ‘порядок’, ‘подчинение’, ‘последование’, ‘правило’, ‘устав’, ‘степень’, ‘должность’, ‘сан’, ‘сонм’ и др.

Однако важным здесь является другое: каким бы семантическим оттенком ни обладало это понятие, любой из них непосредственно воплощал в себе идею божественного начала, которое и должно было быть отражено в книжном тексте посредством особых канонических приемов. Обращение к чину должно было привести к богоустроенному порядку земной мир, основой которого является вертикальная иерархия связей явлений, одновременно воплощающая собой представление о красоте и гармоничной соразмерности. В связи с этим в Древней Руси понятие „чин” становится еще и единицей измерения прекрасного. Показательным примером может служить фрагмент

¹ Л.А. Чёрная, *О понятии „чин” в русской культуре XVII века*, в: *Труды отдела древнерусской литературы*, т. 47, Санкт-Петербург 1993, с. 343–356.

Повести временных лет – описание божественной литургии, на которой присутствовали послы князя Владимира:

И пришли мы в Греческую землю, и ввели нас туда, где служат они Богу своему, и не знали мы – на небе или на земле: ибо нет на земле такого зрелища и красоты такой, и не знаем, как и рассказать об этом, – знаем мы только, что пребывает там Бог с людьми, и служба их лучше, чем во всех других странах. Не можем мы забыть красоты той, ибо каждый человек, если вкусит сладкого, не возьмет потом горького; так и мы не можем уже здесь жить².

Стоит отметить, что именно эстетическая сторона торжественного церковного обряда стала определяющим фактором в выборе христианской веры киевским князем, и то первое впечатление, которое произвела литургия, прочно укрепится в сознании русского человека. Золотофонные образы храма св. Софии в Константинополе, так поразившие русских послов, фаворским светом освятят последующую тысячелетнюю историю русской культуры. Символику и значение золота в византийской культуре в свое время прекрасно раскрыл Сергей Аверинцев в своей работе *Золото в системе символов ранневизантийской культуры*³, в которой была продемонстрирована множественность смыслов данного символа. Это и „образ света как истины и славы”, и „образ божественных энергий, действующих в веществе”, и символ рая, не знающего „порчи греха и порчи тлена; поэтому золото есть постоянная метафора для девства и нетления”, и символ „самых блистательных, самых изящных, самых праздничных персонажей византийской и древнерусской иконографии”.

Первые оригинальные произведения русской литературы дают возможность убедиться в том, что русский автор органично принял византийскую концепцию присутствия в земном мире божественной красоты и стремился к изображению и воссозданию ее в произведении посредством использования особых канонических приемов. Так, в *Слове о законе и благодати* митрополит Иларион утверждает идею божественного преображения тварного и тленного мира, приведения его к идеальному, гармоничному мироустройству, „чинности”. Показывается это не только традиционным для христианской поэтики приемом „символического параллелизма”⁴, в основе которого лежит принцип антитезы, но и на уровне семантики имени главного героя – князя Владимира. Замена славянского (языческого) имени Владимир греческим (христианским) именем Василий в тексте выполняет еще одну важную идеологическую функцию. Учитывая тот факт, что *Слово о законе и благодати* адресовано „не несведущим [...]”, но с преизбытком насытившимся книжной сладости”, имя Василий должно было вызывать ассоциации с рядом имен

² *Повесть временных лет*, подг. текста, перев. и коммент. О.В. Творогова, в: *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 1: *XI–XII века*, Санкт-Петербург 1997, с. 155.

³ С.С. Аверинцев, *Поэтика ранневизантийской литературы*, Санкт-Петербург 2004, с. 404–425.

⁴ Термин Дмитрия Лихачева. См. Д.С. Лихачев, „*Слово о Законе и Благодати*” Илариона, в: *idem, Избранные работы в трех томах*, Ленинград 1987, т. 2, с. 31.

христианских святителей⁵, среди которых может быть названо и имя Василия Великого, автора книги *Беседы на Шестоднев*. Книга, написанная в IV веке, сформирует у христианина представление об иерархичности мироздания:

И целый мир, состоящий из разнородных частей, связал Он каким-то неразрывным союзом Любви в единое общение и в одну гармонию...⁶.

В русской ситуации именно Владимир книжниками будет осмыслен как апостол, даровавший благодать, с помощью которой человек получает возможность воспринимать и изображать видимый мир возвышенно и гармонично („чинно“) устроенным⁷.

Именно поэтому по отношению к понятию „чин“ синонимичными выступают еще и такие категории, как „церемониальность“ или „этикетность“ („литературный этикет“):

Средневековый книжник, создавая или переписывая то или иное произведение, создает известное литературное „действие“, „чин“⁸.

Средневековый литературный текст автономен, ему подчинены и его составитель, и его читатель. Красота текста (представленная устойчивыми словесными клише, речевыми фигурами) не может не поражать и не удивлять читателя. Читатель, многократно прочитывая один и тот же текст, постоянно оказывается участником некоего торжественного церемониала, о чем в свое время писал Дмитрий Лихачев:

Литературное произведение живет „идеальной“ и вполне самостоятельной жизнью. Читатель не „воспроизводит“ в своем чтении это произведение, он лишь „участвует“ в чтении, как участвует молящийся в богослужении, присутствующий при известной торжественной церемонии⁹.

Справедливости ради стоит отметить, что обрядовость („чинность“) как одна из категориальных особенностей древнерусской литературы была отмечена не только отечественными, но и европейскими литературоведами. Так, например, в свое время Цветан Тодоров в статье *Поэтика в СССР*¹⁰, проводя анализ *Поэтики древнерусской литературы* Лихачева, вводит понятие „кода“, синонимичное „литературному этикету“. С точки зрения Тодорова, вся древнерусская литература подчинена надличностному началу, основой

⁵ Ibidem, с. 32.

⁶ Василий Великий, *Беседы на Шестоднев*, в: *Творения иже во святых отца нашего Василия Великого, архиепископа Кесари Каппадокийския*, Москва 1991, ч. 1, с. 25–26.

⁷ Л.В. Оленич, „Шестодневное мироощущение“ в европейском пейзаже в период от средневековья к новому времени, *Вестник Томского гос. унив-та* 2006, № 22, с. 68.

⁸ Д.С. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы*, в: idem, *Избранные работы в трех томах*, Ленинград 1987, т. 1, с. 360.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Статья была написана в 1972 году и опубликована в журнале *Poétique* (1972, № 9). См. подробнее об этом: Ф. Лесур, *Труды Д.С. Лихачева во французском восприятии*, в: *Труды отдела древнерусской литературы*, Санкт-Петербург 1997, т. 50, с. 32–39.

которого является обряд, который теряет свою значимость в те моменты, когда „старые каноны разрушаются под воздействием внелитературных факторов, [...] и в традиционное повествование вторгается другая форма – непосредственная запись”¹¹.

Таким образом, развитие русской средневековой литературы помимо того, что оно определялось историко-культурным контекстом, приводившим к смене художественных парадигм, важным в развитии словесной культуры, являлось понимание той роли, которую играет чин (обряд), определяющий жанровые и содержательные границы литературы.

Если проследить исторический путь развития русской средневековой словесности, то становится вполне понятным желание автора в постоянном обращении к византийской традиции, понимаемой как единственной правильной в постижении и изображении мира, в определении в нем места самого человека.

Задача древнерусской культуры сводилась к повторению зафиксированных библейской историей явлений, идей, образов, с тем чтобы через „чин” примкнуть к высшим священным явлениям, [...] дотянуться до „благого – прекрасного”, заложенного в них¹².

Идея гармоничного мироустройства оказывалась всегда приоритетнее и единственно правильной, чем желание авторского самовыражения в литературном произведении. Одним из ярких примеров, подтверждающих значимость самостоятельного бытия гармонии, является литература Киевского периода, XII – первой трети XIII веков, которая предоставила читателю возможность получения духовного наслаждения от восприятия и созерцания прекрасного: сферы небесных чинов („Царства Небесного”), красоты природного мира как выражения высшей творческой мудрости Творца.

Блестящее и стремительное развитие литературы этого периода прерывается татаро-монгольским нашествием, принесшим с собой не только стихию разрушения, но и крушение прежнего представления о порядке и красоте, зафиксированное в литературных памятниках XIII века (*Слово о погибели Русской земли*, *Повесть о разорении Рязани Батыем* и др.). Полтора столетия русская литература была представлена в основном воинскими повестями, оказавшими свое влияние на всю жанровую систему той эпохи. Однако общим для всех произведений этого периода станет изображение прежнего порядка, противопоставляемого утвердившемуся хаосу (бесчинию):

О, светло светлая и прекрасно украшенная, земля Русская! Многими красотами прославлена ты [...] И в те дни [...] обрушилась беда на христиан...¹³,

¹¹ Ф. Лесур, *Указ. соч.*

¹² Л.А. Чёрная, *op. cit.*, с. 344.

¹³ *Слово о погибели русской земли*, подг. текста, перев. и коммент. Л.А. Дмитриева, в: *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 5: *XIII век*, Санкт-Петербург 1997.

О сей град Рязань и земля Рязанская! Исчезла красота ее, и отошла слава ее, и нет в ней ничего доброго для взора – только дым и пепел¹⁴.

Рубеж XIV–XV веков известен в истории Руси как эпоха русского Предвозрождения, второго южнославянского влияния, который привел, с одной стороны, к возрождению литературы, восстановлению утраченных связей с христианским Востоком, а с другой – к проникновению в нее совершенно новой для русской культуры ренессансной идеи – ценности эмоционального мира отдельного человека. Как известно, эта ренессансная по своей природе идея была во второй половине XV века оценена как еретическая, опасная по своей природе для государства, нарушающая установленный Богом закон и порядок, и в итоге была отвергнута русской литературой.

Идея „чина“ вновь начинает доминировать в литературе конца XV–XVI столетий – эпохе второго монументального историзма (Лихачев), для которой становится актуальной идея главенства торжественной формы. Примерами могут служить и *Домострой*, и *Великие Четы-Минеи*, и *Степенная книга*. Установленный порядок во всех сферах жизни (государственной и частной) может быть рассмотрен как семиотический образ, в основе которого лежит функция красоты, приобретаемая особое значение во второй половине XVI века:

И воссиял ныне стольный и прославленный город Москва, словно второй Киев, не посрамлюсь же и не провинюсь, если скажу, как третий новый великий Рим, воссиявший в последние годы, как великое солнце, в великой нашей Русской земле, во всех городах и во всех людях страны этой, красуясь и просветляясь святыми Божьими церквами, деревянными и каменными, словно видимое небо, красуясь и светясь, пестрыми звездами и незыблемым православием украшенное, Христовою верою укрепленное и непоколебленное злыми еретиками, возмущающими церковь Божию¹⁵.

„Обрядовая сторона жизни Русского государства достигла высокой степени развития в XVI веке. Литература вынуждена была воспроизводить содержание разрядных книг, чина венчания на царство, описывать сложные церемонии“¹⁶.

XVII век начинается смутой, за которой последовало и крушение самой системы „чина“. Именно поэтому первые представители дома Романовых вновь начинают активно возрождать „чин“ во всех сферах русской жизни (социальной и культурной). Яркой страницей литературного процесса середины XVII века и его второй половины становится еще большее по сравнению с XVI веком увеличение количества текстовых описаний церемониальных

¹⁴ *Повесть о разорении Рязани Батыем*, подг. текста, перев. и коммент. И.А. Лобаковой, в: *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 5: XIII век, Санкт-Петербург 1997.

¹⁵ *Казанская история*, подг. текста и перев. Т.Ф. Волковой, коммент. Т.Ф. Волковой и И.А. Лобаковой, в: *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 10: XVI век, Санкт-Петербург 2000.

¹⁶ Д.С. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы*, с. 363.

действ, условно называемых чиновниками¹⁷. На первый взгляд, с литературной точки зрения, они могут показаться исследователю мало интересными по сравнению с теми образцами русской беллетристики, в которых проявляют себя открытия литературы Нового времени (творчество Аввакума, *Повесть о Савве Грудцыне* и др.). Чиновники представляют собой вид ритуальных текстов придворной литературы, которые регламентировали церемониальную практику (венчание на царство, выходы царей и патриархов, придворные праздники) и являли собой развернутые сценарии с описанием состава участников торжества и приличествующей случаю одежды, обязательным обозначением места и роли каждого участника проводимого праздничного действия, с приведением реплик участников ритуала. Но именно эта жанровая единица, появляющаяся в огромном количестве и относящаяся все-таки к документальной книжности, дает возможность увидеть стремление автора XVII столетия зафиксировать представление о красоте в книжном тексте, придать ей приличествующие формы.

Заслуживает внимания определение чина, которое встречается во вступительной части известного памятника середины XVII века (1656) и содержит описание чина¹⁸ посвящения царского сокольника в начальные. Памятник подробно был рассмотрен нами в издании *„Урядник сокольничья пути“ как памятник русской художественной культуры середины XVII века*.

А честь и чинъ и образецъ всякой вещи большой и малой учинеть по тому: честь укрепляетъ и возвышаетъ умъ; чинъ укрепляет и утверждает крепость; урядство же уставляетъ и объявляетъ красоту и удивленіе; стройство же предлагаетъ дело; безъ чести же малится и не славится умъ; безъ чина же всякая вещь не утвердится и не укрепитъ; безстройство же теряетъ дело и возставляетъ безделье. Всякій же читателю почитай, и разумевай, и узнавай, а насъ слагателя похваляй, а не осуждай. Что всякой вещи потреба? Меряніе, сличіе, составленіе, укрепленіе; по томъ въ ней или около ея: благочиніе, устроеніе, уряженіе. Всякая же вещь безъ добрыя меры и иныхъ вышписанныхъ вещей бездельна есть и не можетъ составиться и укрепиться¹⁹.

Отечественная и европейская славистика в большей мере исследовала те новаторские явления литературного процесса XVII века, которые привели

¹⁷ Под „чиновниками“ мы понимаем особый вид документальной книжности, в которой содержалось подробное описание каких-либо торжественных церемониалов, имевших распространение в культуре Древней Руси. В переходный период (XVII век), а затем и в более поздний период русской культуры, как показано в исследовании, проделанном Чёрной, понятие чина сужается и начинает активно фигурировать в бюрократической системе, являясь определенным маркером теперь уже социального положения человека. См. Л.А. Чёрная, *op. cit.*, с. 343–356.

Позже, уже в эпоху Петра I, за словом „чинъ“ закрепилось следующее лексическое значение: „звание, присваиваемое государственным служащим и военным в соответствии с табелью о рангах“, соответственно, человек, владеющий тем или иным чином, – чиновник.

¹⁸ А.В. Шунков, *„Урядник сокольничья пути“ как памятник русской художественной культуры середины XVII века*, Кемерово 2007, с. 68.

¹⁹ Текст цитируется по рукописи: Российский государственный архив древних актов. Ф. 27. Оп. 1. № 52/1.

русскую литературу к открытиям человеческого характера, привнесли авторское начало, позволили вписать русскую литературу в общеевропейское культурное и литературное пространство. На этом фоне огромный пласт церемониальных текстов середины XVII – второй половины XVII века остается до сих пор малоизученным. Так, продолжающееся серийное издание *Библиография работ по древнерусской литературе*, выпускаемое Институтом русской литературы (Пушкинский Дом) РАН²⁰, дает возможность убедиться в том, что в поле внимания исследователей в основном находился узкий круг описаний церемониальных актов – чины венчания российских царей (XVI–XVII веков), царские „походы” (торжественно-церемониальные выезды монарха как светские, так и богомольные), свадебные чины²¹ и ряд других, таких как: *Чин избрания епископа* (1630), *Чин мироварения и мироосвящения* (1624), *Чин исповеданию святейшим патриархом* (1630), *Чины церковные* (1630), *Чин пещного действия* (1630), *Чин освящения воды* (1655), *Три чина присяг* (1654) и др. А именно эти жанровые формы, хотя и относятся по большей своей части к документальным текстам, позволяют увидеть представление книжника о красоте, сохраняющее в XVII веке, с одной стороны, христианское понимание порядка, гармонии („чина”) и хаоса, греха („бесчиния”), а с другой – постепенно эволюционирующее уже в Новое время и придающее церемониальному действию торжественный светский характер, как в случае, описанном во втором варианте²² чина бракосочетания царя Алексея Михайловича 1671 года²³. И подобный пример переписывания и редактирования ранее

²⁰ *Библиография советских русских работ по литературе XI–XVII вв. за 1917–1957 гг.*, сост. Н.Ф. Дробленкова, ред. В.П. Адриановой-Перетц, Москва–Ленинград 1961; *Библиография работ по древнерусской литературе, опубликованных в СССР. 1958–1967 гг.*, сост. Н.Ф. Дробленкова, ред. В.П. Адрианова-Перетц, Л.А. Дмитриев, ч. 1 (1958–1962 гг.), Ленинград 1978, ч. 2 (1963–1967 гг.), Ленинград 1979; *Библиография работ по древнерусской литературе, опубликованных в СССР. 1968–1972 гг.*, сост. Н.Ф. Дробленкова, ред. Д.М. Буланин, Санкт-Петербург 1996; *Библиография работ по древнерусской литературе, опубликованных в СССР. 1973–1987 гг.*, сост. А.Г. Бобров, М.Д. Каган, Н.И. Милютенко, М.А. Салмина, О.В. Творогов, ред. Т.Г. Иванова, О.В. Творогов, ч. 1 (1973–1977), Санкт-Петербург 1995, ч. 2 (1978–1982), Санкт-Петербург 1996; *Библиография работ по древнерусской литературе, опубликованных в СССР (России). 1988–1992 гг.*, сост. О.А. Белоброва, С.Э. Коледа, М.А. Салмина, С.А. Семячко, О.В. Творогов, М.А. Федорова, ред. Т.Г. Иванова, С.А. Семячко, О.В. Творогов, Санкт-Петербург 1998; *Библиография работ по древнерусской литературе, опубликованных в России. 1993–1997 гг.*, сост. М.А. Салмина, О.В. Творогов, О.Л. Новикова, В.А. Ромодановская, ред. С.А. Семячко, О.В. Творогов, Санкт-Петербург 2005; *Библиография работ по древнерусской литературе, опубликованных в России в 1998–2002 гг.*, сост. В.А. Ромодановская, М.А. Салмина, О.В. Творогов, ред. Т.Г. Иванова, В.А. Ромодановская, Москва–Санкт-Петербург 2008.

²¹ *Чин свадебный*, подг. текста, перев. и коммент. В.В. Колесова, в: *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 10: *XVI век*, Санкт-Петербург 2000, с. 240–251.

²² Как известно, царь Алексей Михайлович был женат дважды. Первое бракосочетание с Марией Ильиничной Милославской состоялось в 1648 году. Специально к этому событию был составлен чин. После смерти первой супруги в 1669 году Алексей Михайлович женится вторично 22 января 1671 года на Наталье Кирилловне Нарышкиной, по этому случаю и будет составлен новый вариант свадебного чина.

²³ Л.И. Сазонова, *Свадебное приветствие царю Алексею Михайловичу*, в: *Поэтика русской литературы в историко-культурном контексте*, Новосибирск 2008, с. 231–242.

существовавших чинов не единичен. Можно обратиться к известному чину организации посвящения в начальные сокольники, созданному при непосредственном участии царя Алексея Михайловича, в названии которого нельзя не увидеть противопоставление двух разных редакций текста – *Книга, глаголемая Урядник: новое уложение и устроение чина сокольничья пути* (1656).

На первых страницах книги составитель делает важную помету, тем самым указывая на то, что инициатива изменения, по-видимому, существовавшего прежнего варианта исходит от самого монарха.

Государь, царь и великий князь, Алексій Михайлович, всея великія и малыя и белыя Россіи самодержецъ, указалъ быть новому сему образцу и чину... Прилогъ книжный, или свой.

Данный пример, когда по прошествии времени создается новый, более сложный и продолжительный по времени вариант описания церемониального действия, показателен²⁴. Во-первых, он не может не свидетельствовать о меняющемся представлении не только о роли этого церемониала в повседневности, но и об изменении в понимании эстетической категории прекрасного. В процессе редактирования чиновников тексты наполнялись не только новым содержанием, новыми деталями проводимого обрядового действия, но и новыми риторическими фигурами, использовавшимися при характеристике действий участников ритуала. В результате чины превращались в тексты, уже тяготеющие к образцам художественных произведений со своей особой поэтикой, свойственной драматургии. Во-вторых, динамика самой жанровой формы чина приводила к изменению представлений о красоте, постепенно утрачивавшей религиозную основу и приобретающей секуляризованный характер. В этом случае роль многочисленных „чиновников” – описаний церемониалов и торжеств – нельзя недооценивать, обращаясь к характеристике историко-литературного процесса в России переходного периода.

Таким образом, подводя итог нашим размышлениям, отметим следующее: в процессе художественной эволюции русской культуры изменялось и представление о чине как категории, определявшей суть понимания гармонии и порядка. На начальном этапе (в домонгольский период развития русской культуры и литературы) рассматриваемая категория характеризовалась только с религиозных позиций, и основными чертами понятия „чин”, с точки зрения Чёрной, являлись „связь с феноменом христианского понимания красоты”. В последующие же этапы развития русской культуры категория „чин” постепенно превращается в некий норматив, регламентирующий уже социальные отношения.

²⁴ Насколько динамична, изменчива была рассматриваемая жанровая форма, можно проследить и на примере других „чинов” – описания посещений царем Николо-Угрешского монастыря, сравнив первый „поход” 8 мая 1647 года с описанием посещения монастыря в 1668 году, в сценарий которого по инициативе Алексея Михайловича была включена церемония проводов патриарха Антиохийского Макария.

Summary

The Concept of Order and Its Realization in the Genre Tradition of Old Russia

The article considers the problem of the creation and evolution of a specific genre of medieval Russian literature – order (a description of court ceremonial). The article identifies the origins of the genre form, its artistic and aesthetic basis, analyzes the evolution of the Russian publishing tradition of book of the 12–17th centuries. Particular attention is drawn to the existence of the called genre forms in the Russian court culture of the 1650s, the era of the reign of Tsar Alexei Mikhailovich.

Jakub KościółekInstytut Studiów Regionalnych
Uniwersytet Jagielloński

KOBZIARZE-BANDURZYŚCI W KULTURZE I HISTORII NARODU UKRAIŃSKIEGO

Key words: bandurists, oral tradition, Ukraine, Romantic

Wędrowni niewidomi pieśniarze grywający na ludowych instrumentach byli przez wieki obrazem charakterystycznym, wpisanym w krajobraz Ukrainy, dlatego głęboko przeniknęli do tradycji kulturowej mieszkańców tej ziemi i pozostają w ich świadomości do dziś. Nazywano ich w różny sposób. Najczęściej nazwa ludowego muzyka była związana z rodzajem instrumentu, na którym grał. Byli to zatem lirnicy (lira), kobziarze (kobza) i bandurzyści (bandura). Właśnie o tych trzech przedstawicielach ukraińskiej muzycznej tradycji ludowej traktuje niniejszy artykuł.

Lira była instrumentem strunowym wyposażonym w klawisze. Wyglądem przypominała katarynkę. Jej możliwości były raczej ograniczone, dlatego lirnicy nie mieli możliwości popisywania się bogatym repertuarem. Od kobziarzy i bandurzystów różniło ich to, że wykonywali głównie pieśni religijne. Kobza z kolei była instrumentem strunowym szarpanym, którego najstarsza wersja miała trzy struny; później przybywało ich nawet do dwunastu. Większość badaczy zgadza się z tezą, że pod koniec XVI wieku nastąpiło znaczne unowocześnienie kobzy, która nazywana będzie od tego momentu bandurą, a liczba strun będzie dochodziła już do trzydziestu pięciu¹. Pogląd ten reprezentuje między innymi Anatolij Iwanycki, twierdząc, że:

do XIII wieku istniała kobza (skąd też pochodzi nazwa wykonawców – kobziarze). Kiedy wyszła ona z użytku, słowo „kobza” zaczęto wykorzystywać jako synonim nazwy „bandura”².

¹ Л. Білецький, *Творці дум: кобзари й бандуристи*, УСЕ для школи 2000, nr 12, s. 54.

² А. Іваницький, *Українська народна музична творчість*, Київ 1990, s. 143 (tutaj i dalej tłumaczenie z języka ukraińskiego własne – J. K.).

Zgodnie z definicją zawartą w *Słowniku muzyki i muzyków*, bandura była strunowym, drewnianym, owalnym instrumentem. Miała od czterech do ośmiu strun basu (ukr. *bunty*) znajdujących się na gryfie, na których grało się lewą dłonią, oraz od siedmiu do trzydziestu metalowych strun (ukr. *pidstrunky*), na których grało się prawą dłonią³. Ze względu na dużą liczbę strun bandura umożliwiała wykonawcy prezentowanie bardzo zróżnicowanego repertuaru, stąd bandurzyści już od XVII wieku wykonywali obok psalmów religijnych także dумы, pieśni historyczne i obyczajowe.

W literaturze przedmiotu zaznaczają się dwie hipotezy na temat genezy ruchu kobziarskiego na Ukrainie. Pierwsza uznaje, że kobziarze byli kontynuatorami tradycji śpiewaków ludowych przebywających na dworach książęcych już w czasach Rusi Kijowskiej. Druga zaś, która wydaje się bardziej prawdopodobna, poszukuje korzeni tradycyjnego kobziarstwa w czasach Kozaczyzny. To właśnie w tym okresie historycznym nastąpiło znaczne rozprzestrzenienie się kobziarzy na tereny całej Ukrainy Lewobrzeżnej. Sicz Zaporoska, którą uznaje się za strukturę polityczną i społeczną stanowiącą podwaliny pod przyszłą organizację państwową i narodową Ukraińców, odegrała niezaprzeczalną rolę w popularyzacji tradycji kobziarskiej.

Bandurzyści pełnili bardzo ważną rolę w życiu Kozaków i znajdowali się najczęściej na wysokim szczeblu hierarchii społecznej. Wynikało to między innymi z wpływu, jaki wywierali poprzez swoją twórczość na scalanie narodu i podtrzymywanie więzi wspólnotowej. W czasach Kozaczyzny powstały pierwsze dумы, wykonywane do dziś przy akompaniamencie bandury.

Słowo „duma” pochodzi najprawdopodobniej jeszcze z czasów przedślowiańskich, kiedy to oznaczało myśl, myślenie. Termin „duma” używany na oznaczenie ukraińskiej narodowej epickiej pieśni wprowadził znany etnograf Mychajło Maksymowycz na początku XIX wieku⁴. Dумы swoją formą nawiązują do lamentów pogrzebowych. Muzyka towarzysząca wykonywaniu dum ma charakter swobodnego recytatywu, dostosowującego się do tekstu pieśni.

Dумы, ze względu na podejmowaną w nich tematykę, można podzielić na trzy podstawowe grupy. Do pierwszej należą utwory traktujące o walce z najazdami turecko-tatarskimi od XV do XVII wieku. Opowiadają one o okrucieństwach najazdów przeciwnika, a także o niedoli Kozaków znajdujących się w tatarskiej niewoli (na przykład *Marusia z Bogusławia*, *Placz niewolników na galerze*, *Ucieczka trzech braci z Azowa z niewoli tureckiej*). Druga grupa dum opiewa walkę narodu ukraińskiego z Rzeczypospolitą w XVII wieku (*Chmielnicki i Barabasz*, *Zwycięstwo pod Korsuniem*). Ostatnia grupa to dумы społeczno-obyczajowe, zawierające zestaw norm moralnych i obyczajowych, opisujące życie rodzinne i wiejskie (*Biedna wdowa i trzech synów*, *Siostra i brat*). Często uważa się, że podział ten nie jest związany jedynie z problematyką podejmowaną w dumach, ale także

³ *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, red. S. Sadie, wyd. 2, t. 2, s. 656.

⁴ I. Руснак, *Думи та історичні пісні. Тексти та їх інтерпретація*, Кіровоград 1999, s. 5.

odzwierciedla chronologię powstania poszczególnych utworów. Najstarsze miałyby być jakoby dumy o walce z najazdami turecko-tatarskimi, a najmłodsze te o tematyce obyczajowej. Najnowsze badania wykazały jednak, że dumy o różnej tematyce powstawały w różnych okresach czasowych i zdarzało się, że dumy o niewoli tatarskiej powstawały pod koniec XVIII wieku⁵.

Powstanie dum kozackich śpiewanych przez pieśniarzy przy akompaniamencie kobzy-bandury wiązało się z wyjątkową sytuacją dziejową narodu ukraińskiego, której jednym z głównych elementów była ciągła walka narodowo-wyzwoleńcza. To właśnie w kozackim eposie bohaterskim znajduje odbicie trudny los Ukraińców, zmuszonych do walki o własne polityczne samostanowienie. O znaczeniu dum, wyśpiewywanych przez bandurzystów, dla współczesnych im ludzi Stefan Kozak pisze:

Właśnie wsłuchując się w tę współcześnie dziejącą się poetycką historię, Ukraińcy wyrabiali sobie na tych patriotycznych strofach wzory postępowania, umacniali wiarę w konieczność ofiarności dla wspólnoty, to jest kształtowali swoją świadomość społeczną, opartą na umiłowaniu kraju i wolności⁶.

Mimo że rzeczywiście, jak wspomniano wyżej, bandurzyści cieszyli się wysoką pozycją w hierarchii społecznej Kozaków, podkreślić należy, że bardzo często nie wynikała ona jedynie z pełnionej przez bandurzystów roli nośnika tradycji narodowej i propagatorów jedności kozackiej, ale także z innej istotnej funkcji, związanej z działalnością polityczną pieśniarzy. Z uwagi na wykonywane rzemiosło bandurzyści mogli swobodnie podróżować także na tereny Złotej Ordy. Z wypraw tych zdawali relację swoim krajanom, informowali o ruchu wojsk i przekazywali informacje o współbraciach znajdujących się w niewoli. Właśnie dlatego w repertuarze bandurzystów pojawiła się grupa dum traktujących o niewoli tureckiej.

O szacunku, jakim cieszyli się bandurzyści za czasów Kozaczyzny, świadczy między innymi wydany w 1652 roku przez Bogdana Chmielnickiego uniwersał, w którym Chmielnicki oddawał cechy bandurzystów pod opiekę kozackich pułkowników. Pierwsze takie bractwa czy cechy bandurzystów powstały pod koniec XVII wieku. Były to organizacje zrzeszające pieśniarzy z danego terytorium i posiadające najczęściej własny statut, obowiązujący wszystkich członków stowarzyszenia. Po ostatecznym zlikwidowaniu przez Katarzynę Wielką Sycy Zaporoskiej bandurzyści utracili ochronę ze strony kozactwa i musieli nauczyć się większej samodzielności⁷.

Należy podkreślić, że bandurzyści byli najczęściej ludźmi niewidomymi, rzadziej dotkniętymi innymi ułomnościami. Co prawda zazwyczaj posiadali własnego młodego ucznia (*chlopca-prowodyra*), który służył pieśniarzowi za przewodnika

⁵ Ibidem, s. 6.

⁶ S. Kozak, *Z dziejów Ukrainy. Religia, kultura, myśl społeczna. Studia i szkice*, Warszawa 2006.

⁷ В. Балушок, *З життя кобзарів та лірників*, в: *Українська родина. Родинний і громадський побут*, red. Л. Орел, 2000, s. 301–303.

i pomocnika, jednak życie ze świadomością bycia w jakiejś wspólnotie ludzi o podobnym losie było niezwykle istotne. Los wędrownych pieśniarzy wcale nie był sielanką. Często życie bandurzystów i lirników, z uwagi na wędrowny tryb i utrzymywanie się głównie z dobrowolnych datków, przypominało egzystencję żebraków. Trzeba jednak podkreślić, że pomimo takiego trybu życia cieszyli się oni ogromnym szacunkiem społecznym. Szczególnie lirnicy, ze względu na wykonywany repertuar (głównie psalmy), posiadali bardzo wysoką pozycję w społeczności wiejskiej i często byli nazywani „ludźmi Bożymi”. Obecność lirników i bandurzystów w życiu każdej osady była nieodzowna podczas wielkich świąt religijnych, odpustów czy ważnych uroczystości rodzinnych, takich jak ślub czy chrzciny.

Życie lirników i bandurzystów nie ograniczało się jednak do wykonywania utworów muzycznych. Najczęściej posiadali oni własne gospodarstwa rolne, które pozostawiali pod czyjąś opieką, czy wykonywali jakiś inny rodzaj rzemiosła. Zakładali też najczęściej rodziny, jednak ich dzieci nie dziedziczyły rzemiosła wykonywanego przez ojców, szczególnie że należałoby je najprawdopodobniej najpierw oślepić, co zdarzało się, ale dość rzadko, w biednych rodzinach, które decydowały się na polepszenie losu jednego z synów poprzez wysłanie go na nauki do bandurzysty⁸. Cechy bandurzystów pełniły pod tym względem ważną rolę – ich członkowie sprawdzali umiejętności kandydatów na bandurzystów poprzez przeprowadzanie egzaminów po mniej więcej trzyletniej nauce pobieranej u jednego z członków bractwa. Z powstaniem cechów bandurzystów wiązało się też zjawisko solidarności i samopomocy, polegające na dawaniu zapomóg potrzebującym członkom bractwa, a także utworzenie sądu, który rozstrzygał spory pomiędzy członkami oraz miał prawo wykluczyć bandurzystę z szeregu członków za wyjątkowo poważne przewinienia. Zjawisko łączenia się bandurzystów w bractwa przetrwało praktycznie na Ukrainie do połowy XX stulecia⁹.

W XVIII i XIX wieku życie bandurzystów nie uległo znacznej zmianie w porównaniu z XVII wiekiem, kiedy to powstawały pierwsze bractwa. Ludowi muzycy spotykali się często z prześladowaniami władzy carskiej, jednak dotyczyło to także wielu innych grup społecznych na Ukrainie w tamtym okresie. Do bardzo istotnego odrodzenia się idei kobziarstwa i popularyzacji ukraińskiego narodowego eposu bohaterskiego przyczynili się niewątpliwie ukraińscy pisarze romantyczni. W połowie XIX wieku nie tylko nastąpiła intensywna działalność etnografów i intelektualistów ukraińskich, polegająca na zbieraniu i archiwizowaniu pieśni wędrownych muzyków¹⁰, ale także bandurzyści i lirnicy na stałe zaczęli gościć na kartach książek wybitnych pisarzy ukraińskich czy na obrazach słynnych malarzy. W 1840 roku w Petersburgu ukazało się jedno z najważniejszych dzieł ukraińskiego

⁸ Ibidem, s. 301.

⁹ Ibidem, s. 301–302.

¹⁰ Mam na myśli głównie działalność Pantelejmona Kulisza oraz osób związanych z Towarzystwem Geograficznym.

romantyzmu, zbiór utworów poetyckich *Kobziarz* Tarasa Szewczenki¹¹. Sam tytuł tomu nawiązywał bezpośrednio do postaci ludowego pieśniarza, także tematyka większości utworów odwoływała się bezpośrednio do ludowej ustnej tradycji narodu ukraińskiego. Można powiedzieć, że tomem tym Szewczenko złożył niejako hołd wszystkim kobziarzom-bandurzystom, którzy przez lata byli nośnikami tradycji narodowej.

Obok Szewczenki wielu innych znakomitych pisarzy ukraińskiego romantyzmu podjęło w swojej twórczości temat roli bandurzysty w życiu narodu. Amwrosij Metłyński w wierszu *Śmierć bandurzysty*¹² ostrzegał przed zatraceniem przez lud ukraiński własnego języka: śmierć tytułowego bohatera może doprowadzić do zaniknięcia kultury narodowej, a tym samym zniknięcia narodu. Inny ważny utwór podejmujący podobną tematykę to wiersz *Bandurzysta* Markijana Szaszkewycza¹³. To właśnie dzięki romantycznym twórcom bandurzyści zostali docenieni jako twórcy kultury ukraińskiej i niejako wprowadzeni na salony kultury wysokiej. Z ludowych grajków stali się nauczycielami narodu, twórcami muzyki narodowej.

Nie tylko literatura oddała hołd kobziarzom-bandurzystom. Także wielu twórców sztuk plastycznych, głównie od czasów romantyzmu, zaczęło przedstawiać w swych dziełach wędrownych pieśniarzy. Jeden z najsłynniejszych cykli rysunków tuszem portretujący kobziarzy został wykonany na przełomie XIX i XX wieku przez Opanasa Slastiona (na przykład *Portret kobziarza C.A. Pasjuhy* z 1910 roku). Najpopularniejszymi typami przedstawień bandurzystów w sztuce ukraińskiej były motywy „Kozak bandurzysta” oraz „Kozak Mamaj”. Oba przedstawienia ukazywały Kozaków z kobzą lub bandurą w rękach. Obrazy te cieszą się do dziś wielką popularnością na Ukrainie. Do najsłynniejszych można zaliczyć obraz *Kozak bandurzysta* Fedira Stowbuneki z 1890 roku.

Od XIX wieku bandurzyści stawali się często osobami znanymi nie tylko w swojej okolicy, ale na całej Ukrainie. Nie byli już jedynie niewidomymi wiejskimi śpiewakami, ale – nierzadko – gwiazdami kijowskich, poławskich czy charkowskich scen. Jednym z najpopularniejszych XIX-wiecznych wykonawców był Ostap Weresaj, nazwany po śmierci „ostatnim śpiewakiem Ukrainy”. Zachwycał on swoją grą na bandurze między innymi Pantelejmona Kulisza, Tarasa Szewczenkę i wielu innych, a jego sława przekroczyła granice Ukrainy. Słynnym wielbicielem Weresaja był znany francuski historyk Alfred Rambaud. Twórczość pieśniarza wraz z nutowymi zapisami melodii opracował jeden z najwybitniejszych kompozytorów ukraińskich Mykoła Łysenko. W połowie XIX wieku działali również tak słynni bandurzyści, jak Archyp Nykonenko czy Andrij Szut, o których pamięć dostrzegała do dziś dzięki pracom P. Kulisza¹⁴.

¹¹ Zob. Т. Шевченко, *Кобзар*, Київ 2003.

¹² А. Метлинський, *Смерть бандуриста*, [online] <http://www.pysar.net/virsz.php?poet_id=45&virsz_id=2>, dostęp: 28.09.2010.

¹³ М. Шашкевич, *Бандурист (Уривок з піснетвору «Перекинчик бісурманський»)*, [online] <http://www.poetryclub.com.ua/readpoem_metr.php?poem=502>, dostęp: 28.09.2010.

¹⁴ Ф. Колесса, *Українські народні думи*, Львів 1920, s. 56–58.

W XX wieku najśłynniejszym chyba bandurzystą, a oprócz tego kompozytorem, działaczem muzycznym i pisarzem, był urodzony w 1877 roku w Charkowie Hnat Chotkewycz. Jego wpływu na rozwój i popularyzację gry na bandurze nie sposób przecenić. Inżynier z wykształcenia, był samoukiem w grze na bandurze, jednak bardzo szybko doszedł w tym do perfekcji. Był solistą-bandurzystą w chórze Mykoly Łysenki i stworzył na podstawie utworów ludowych ponad siedemdziesiąt utworów muzycznych na bandurę. Dzięki niemu powstała klasa bandury w Charkowskim Instytucie Muzyczno-Dramatycznym. Organizował występy kobziarzy i lirników, a także sam udzielał lekcji gry na bandurze i wykładów teoretycznych na temat ludowych instrumentów i twórców. Według Nadii O. Suprun, Chotkewycz

wyzначыў новы кірунак, стыль, школу, эстэтыку выконвання ў sztuce kobziarstva, ставячы ся і адначасова практыкам, і яе тэорэтыкам¹⁵.

Czasy stalinizmu nie były, jak można się domyślać, dobrym okresem dla bandurzystów. Nie tylko wszystkie klasy gry na bandurze zostały pozamykane na całej Ukrainie, ale też sami bandurzyści spotkali się z olbrzymimi represjami ze strony władz Radzieckiej Ukrainy. Szczególnie dwa wydarzenia wstrząsnęły całym światem muzycznym na Ukrainie. W 1934 roku, pod pretekstem zlotu narodowych pieśniarzy, do Charkowa przybyło 225 bandurzystów i lirników. Zostali oni pojmani i rozstrzelani za miastem. Podobne wydarzenie miało miejsce we Lwowie w 1939 roku, gdzie NKWD zorganizowało zjazd kobziarzy tylko po to, aby wszystkich przybyłych rozstrzelać¹⁶. Nie dziwi zatem fakt, że sztuka kobziarstwa zaczęła na Ukrainie zanikać.

Odrodzenie kobziarstwa nastąpiło dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku. Od tego czasu powstają klasy gry na bandurze w uczelniach muzycznych, szkołach i konserwatoriach. W 1989 roku we wsi Stritiwci na Kijowszczyźnie otwarto szkołę sztuki kobziarskiej. W 1990 roku w Kijowie miał miejsce zjazd narodowych pieśniarzy, na którym stworzono Ogólnoukraińską Spółkę Kobziarzy. Zaczęły także powstawać profesjonalne zespoły bandurzystów, takie jak Ukraińska Państwowa Kapela Bandurzystów.

Dzisiejsze odrodzenie sztuki kobziarstwa może świadczyć o sile tradycji występującej w narodzie ukraińskim. Cieszy fakt, że tak istotna dla przeszłych dziejów narodu profesja kobziarza-bandurzysty znajduje zainteresowanie wśród wielu młodych ludzi. Co prawda trudno byłoby dzisiaj spotkać na Ukrainie wędrownego niewidomego bandurzystę, ale profesjonalizacja gry na bandurze może rozpocząć kolejny, świetny etap w rozwoju kobziarstwa w tym kraju.

¹⁵ Н.О. Супрун, *Музично-організаторська діяльність Гната Хоткевича в Харкові*, w: *Музична Харківщина*, red. П. Калашник, Н. Очеретовська, Київ 1992, s. 130.

¹⁶ Я. Михальчишин, *З музикою крізь життя*, Львів 1992, s. 157.

Bibliografia uzupełniająca

- Kasjan J.M., *Na ciche wody. Ludowy epos Ukrainy*, Toruń 2000.
- Mucha B., *Zarys literatury ukraińskiej i białoruskiej*, Piotrków Trybunalski 2000.
- Noll W., *Ukraine*, w: *The Garland Encyclopedia of World Music*, t. 8: *Europe*, red. T. Rice, J. Porter, C. Goertzen, New York–London 2000.
- Кирдан Б., Омельченко А., *Народні співці-музиканти на Україні*, УСЕ для школи 2000, nr 12.
- Семчишин М., *Тисяча років української культури*, Київ 1993.
- Українські народні думи та історичні пісні. Збірник*, red. О. Таланчук, Київ 1990.

Summary

A Role of Bandurists in the History and Culture of Ukrainian Nation

The article presents the importance of vagrant singers (bandurists) who are using bagpipes or bandura string instrument in history and culture of the Ukrainian people. I have been focusing not only on the development of the instruments used by singers itself, but also on the oral tradition that is carried out in their performances. Emphasis has been placed on showing their art during the Cossacks historical era as beyond doubt in this period it developed in Ukraine the most. This was primarily caused by the emerge of the guilds gathering singers. The special attention was given also to the Romantic period in which pipe playing has been vastly landmark in works of the most important Ukrainian writers and painters. I discussed also a period of persecution and manslaughter over this particular group of artists during the Soviet times, which greatly hampered the further development and heritage of pipe playing. Hopefully it gets slowly reborn in the independent Ukraine.

Tomasz Żurawlew

Katedra Filologii Germańskiej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

„PO ILU PATYKACH ZANIKA ETYKA?”
O POLITYCZNYCH I METAFIZYCZNYCH
HORYZONTACH EPIGRAMATYKI
WACŁAWA KLEJMONTA

Key words: Wacław Klejmont, epigram, aphorism, axiological paradigm, theological aspect

Gdy kunsztowna zabawa słowem zamienia się w grę o najwyższe filozoficzne stawki, a siłą sprawczą pisarstwa stają się wyobraźnia, humor i sumienie, wnośić należy, że mamy do czynienia z epigramatyką Wacława Klejmonta – mistrza fraszki i satyry, tropiciela wszelkich myślowych fałszyfikatów, sezonowych banałów i obiegowej powierzchowności. Talent, o którym będzie tu mowa, „w mętach odmętów Hańczy czart wyniańczył” – wyzna urodzony na Suwalszczyźnie i dla niej¹ autor niezliczonych epigramów, sentencji, aforyzmów, limeryków, esejów,

¹ „Nikt tej części Polski nie podarował tak wielu limeryków, a także aforyzmów, sentencji, maksym, ile ich ofiarował Wacław Klejmont” – pisze z okazji czterdziestolecia pracy twórczej poety Zbigniew Chojnowski (*Słowo o Jubilacie*, Tygodnik Olecki 2009, nr 47, s. 11). W tym kontekście wspomnieć trzeba o *Świetle słowa*, po wielokroć wyjątkowym dziele pisarza, tworzącym bez wątpienia kanon literatury o Suwalszczyźnie. Prozatorski wysiłek, którego rezultat we fragmentach przytaczam, jest, jak sądzę, hołdem dla literatury regionu: „Na zawsze pozostanie coś niedookreślonego w magii bagien, leszczynowych chruśniaków, łąk, pól, lasów nawiedzanych o różnych porach roku na wyścigi z pracami domowymi i polowymi, których w kułackim gospodarstwie nie brakowało. Spod uroku bałwochwalczego pogańskiego kultu Natury wyzwoliło mnie, choć nie do końca, łaknienie słowa, które nie tylko nazywa, ale utrwała w pamięci i świadomości wrażenia, wzruszenia, uczucia i porządkuje świat... Na początku było Słowo. Poeta zbliża się słowem. Innej drogi nie ma, niż »odpowiednie dać rzeczy – słowo!«. Dla mnie słowo – klucz wiolinowy Tej Ziemi brzmi: Hańcza... To doskonałe miejsce na epopeję i wielki dramat natchniony wolnością czasu i przestrzeni. Pokornie na miarę swych sił póki co z okrucichów odkłamanego słowa mierznie układam magiczne zwierciadło patrzenia w głąb. Nurzam się w czystych słownych prabrzmieniach i znaczeniach odpominanych po ten kwiat paproci, po ten kamień filozoficzny... Światło słowa – oto czego szukam w mętach odmętów Hańczy, w zgiełku medialnej agory, a przede wszystkim – w duszy. Gra?” (W. Klejmont, *Światło słowa*, w: *Kraina Hańczy: XXX lat Suwalskiego Parku Krajobrazowego*, red. Z. Fałtynowicz, Turtul 2007, s. 108–109).

wreszcie felietonista i znawca literatury. W tworzonej od lat epigramatycznej mikrofilozofii nie brak dyskursu socjologicznego, inkrustowanej myślą chrześcijańską satyry politycznej i – ogólnie rzecz ujmując – głębszych sensów. Krótkie traktaty W. Klejmonta reanimują do cna zużyty język, uwalniają od przykrego uczucia zniweczenia znaczeń, nie folgują żadnemu słowu, które usypia myśl. Tutaj moralność, wolność i poszukiwanie sensu pozostają w dynamicznej równowadze, a humorystyczny rys przenikliwie demaskuje zastaną rzeczywistość. Poza tym ciągle tu „coś się kręci” – zgrzyta nawet – jak w epigramie pod tym samym tytułem:

Coś się kręci

„Tak – tak to nie my, to nie my, to INNI...”
– terkoce maszyna do szycia opinii².

Destabilizująca ironia, zawsze śmiały koncept, celna metaforyka, rytmiczne powtórzenia dźwiękowe i onomatopeje, zaskakująca technika skojarzeń leksykalnych... Pewnie można by jeszcze długo wyliczać właściwości idiolektu Klejmonta. Celem mojej refleksji nie będzie jednak analiza tworzywa językowego³, lecz dokonanie subiektywno-adaptacyjnej i parafrazującej interpretacji wybranych utworów autora, której towarzyszyć będzie własny horyzont hermeneutyczny. Spróbuję tym razem odpowiedzieć na pytanie, z czego wyrasta ta twórczość, jakie rejestry aksjologiczne i estetyczne uruchamia, oraz ustalić jej szerszy kontekst. Ponieważ istotnym osiągnięciem pisarza jest konceptualizacja języka służącego do wyrażania niewyraźnego, wskazać wypadnie na aspekty, które w kontekście polskiej aforystyki nie były dotąd tak eksponowane. Mam na myśli te epigramy, które wprost lub czasem nie wprost wyrażają akt wiary poety. I chociaż formalizm filologiczny nakazywałby uznać, że nie o akt wiary poety tu chodzi, lecz o wyznanie podmiotu lirycznego (ważnej skądinąd kategorii interpretacyjnej w literaturoznawstwie), skłonny byłbym za Jadwigą Puzyniną sądzić, że tego rodzaju paradygmat twórczości uprawnia do sięgnięcia wprost do osoby twórcy⁴. Jadwiga Puzynina słusznie przekonuje, że poetycki akt wiary jest okazją do ważnego – jak podkreśla – spotkania osób: autora i czytelnika jego utworów⁵. Mało przydatne byłoby więc przypisywanie poniższego wyznania wiary bliżej nieokreślonemu „ja” lirycznemu,

² W. Klejmont, *Nad rozbitą amforą*, Góldap 2002, s. 23.

³ Problemowi temu poświęciłem osobne rozważania w pracy pod tytułem *O języku wartości epigramów Wacława Klejmonta*, *Studia Niemcoznawcze* 2009, t. 43, s. 457–472.

⁴ Zob. J. Puzynina, *Język wiary w poezji współczesnej*, w: *Kultura i religia u progu III tysiąclecia*, red. W. Świątkiewicz, A. Pethe, Katowice 2001, s. 95.

⁵ Również Maria Jasińska-Wojtkowska jest zdania, że badacze twórczości nacechowanej religijnie winni szukać potwierdzenia lub zaprzeczenia tego, co mówi sam utwór, w relacji do autora. Badaczka, podejmująca próbę identyfikacji religijności w dziele literackim, stwierdza ponadto, że im silniej można przybliżyć dzieło do osoby pisarza, tym mocniejsza i bardziej autentyczna jest religijność utworu. Natomiast im większy jest dystans między podmiotem lirycznym czy też ogólną wymową dzieła a osobą autora, tym bardziej nieufnie czytelnik będzie traktował religijność utworu, uznając ją – zdaniem autorki – za stylizację. Por. M. Jasińska-Wojtkowska, *Problemy identyfikacji religijności dzieła literackiego*, w: *Sacrum w literaturze*, red. J. Gotfryd et al., Lublin 1983, s. 60–61.

wszak wiara jest zawsze duchową dyspozycją konkretnej osoby. Uważam, że w tym wypadku dzieli się nią z czytelnikiem sam autor:

Ratio

Nie zważam, że nie zmierzę
TEGO, w CO wierzę⁶.

Powoli dostrzegamy, że epigramatyka Klejmonta jest dobrym terenem poszukiwań sensu, nośnikiem wielu prawd o znaczeniu egzystencjalnym. Intelktualny wysiłek, z jakim mamy tu do czynienia, zmierza bowiem nieuchronnie do budowania nowoczesnej wyobraźni duchowej współczesnego człowieka. Jednak co oznacza w tych utworach być człowiekiem współczesnym? Jaki system wartości mu obecnie przyświeca? Jaka jest przed nim perspektywa przyszłości? W niniejszych rozważaniach spróbuję odpowiedzieć również i na te pytania.

1. W stronę wolności

Ważne miejsce w kreowanym przez poetę obrazie świata zajmuje sfera wolności człowieka poddawana kreatywnemu wartościowaniu. Klejmont eksponuje ją jako znak wewnętrznego otwarcia, wychylenia ku wartościom niezbędnym dla bytu. Wolność w tej epigramatyce jest szansą dotknięcia głębin egzystencji człowieka, szansą rozwoju duchowego, jednak pod warunkiem, że nie będzie zagrożona. Tymczasem poeta w miniaturze *Wolność niedoceniana* pyta:

Gdzie kontrola jakości
zadawanej wolności⁷?

Zastanówmy się, skąd ten niepokój o wolność, skoro ani w Polsce, ani w Europie nie ma szczególnie trudnych zadań polityczno-społecznych, nie jesteśmy w sytuacji zniewolenia, ludzie nie umierają za ojczyznę, mają to, czego chcieli, i cieszą się wolnością słowa, której nikt nie aresztuje. Autor daje jednak wyraźnie odczuć, że człowiek współczesny wolności nie docenia, gdyż obca jest mu niepodległość wewnętrzna – troska o trwałe, nieprzemijalne wartości, orientacja na duchowość i tradycję.

Wolność, w rozumieniu twórcy, jest wciąż „zadawana” jako poszukiwanie dobra. Zdaje się on czerpać swoje przekonanie z doświadczeń minionych lat, w których, choć nie było wolności zewnętrznej, istniała w ludziach ogromna energia: intelektualna, aksjologiczna, personalistyczna. W tym kontekście dystychy poety brzmi jak przestroga: nie wypada dziś nie doceniać wolności, której podstawy i fundamenty wykuli szlachetni romantycy minionego stulecia, ludzie honoru, wielkiej odwagi i męstwa: żołnierze Armii Krajowej, powstańcy

⁶ W. Klejmont, *Nad rozbitą amforą*, s. 37.

⁷ Ibidem, s. 43.

warszawscy, członkowie intelektualnego podziemia, robotnicy strajkujących stoczni i hut, ważni ludzie Kościoła⁸.

Do tego, by tę wolność docenić, potrzebny jest jednak dialog i dobre wzorce. Tymczasem w nieustannej przestrzeni konfliktu trudno o nie:

Pokój wszystkim

Przyjdź Królestwo Twoje...

W naszym jeno boje⁹.

Inkrustowana ciepłym humorem topika sakralna jest w twórczości Klejmonta, jak widzimy, oczywistym elementem poetyckiego obrazowania świata. Wydobywa antropologiczne mechanizmy oddziaływania wiary na kulturę i odsłania czytelnikowi perspektywę sensu. Zdarza się jednak, że Klejmont potrafi zagrmieć dosadnością. Kiedy wspomniane w epigramie „boje” zamieniają się w bezustanny polityczny jazgot, a język umożliwiający rozmowę o wspólnych dążeniach jest towarem deficytowym, retoryka *explicite* sakralna ustępuje miejsca rozwiązaniom wyrażnie mniej poetyckim, językowo bezceremonialnym:

Wątpliwa satysfakcja

O satysfakcję nie pytaj
w pojedynku na koryta¹⁰.

W „pojedynku na koryta” główni celebryci sceny politycznej muszą wyglądać dość groteskowo, zwłaszcza wtedy, gdy przejawiają „głód informacji”:

Dysponować wiedzą,
kogo najpierw zjedzą¹¹.

Stanowczość i zmysł humoru poety wynikają z moralnej ważkości, którą czytelnik łatwo tu rozpoznaje. Klejmont, kiedy trzeba, nie maskuje swojej niezgody na polityczny behawioryzm i język ulicy, język, który wyraźnie stracił miano parlamentarnego. Między innymi z tego powodu nacechowanie aksjologiczne jego idiolektu zmierza czasem do jawnej dezaprobaty i perswazji (przypomnijmy zresztą, że surowość i prostota aspirowały kiedyś do bycia normą etyczną).

W poszukiwaniu „jakości zadawanej wolności” nie sposób więc nie spytać o zatracone ideały najnowszej historii Polski, w której hasło „zło dobrem zwyciężaj” miało moc realną, a „pojedynek na koryta” był skrajnie niewyobrażalny. Wytrącająca z obojętności metafora idealnie odsłania czytelnikowi socjospołeczne tło, w którym „wiedza, kogo najpierw zjedzą” stała się koniunkturalną modą – szansą nawet – na autokrację danego uczestnika „pojedynku na koryta”. Zauważmy przy

⁸ Niepodobna nie wspomnieć o kardynale Stefanie Wyszyńskim, Janie Pawle II czy wreszcie o zamordowanym przez Służbę Bezpieczeństwa błogosławionym księdzu Jerzym Popiełuszcze, którego śmierć – wbrew intencjom oprawców i zleceniodawców zabójstwa – rozpoczęła drogę ku przemianom ustrojowym Polski.

⁹ Ibidem, s. 41.

¹⁰ Ibidem, s. 19.

¹¹ Ibidem, s. 32.

tym, że metaforyka wojenna autora adekwatnie odzwierciedla retorykę niektórych graczy współczesnej sceny politycznej, na której „wojna polsko-polska” czy też „wojna na górze” to już obyczaj.

Innym, równie stałym elementem rzeczowej retoryki jest niejasność i nieprecyzyjność pojęć, która – jak się wydaje – pozwala wspomnianym graczom lepiej funkcjonować, jeśli nie zakładać pragmatycznej manipulacji językowej. Dyscyplina intelektualna autora ponownie zaskakuje przenikliwością:

Absolutnie

Nie przemawiają do sumienia
niedomówienia w przemówieniach¹².

I tu humor Klejmonta oswaja rzeczywistość. Jest to, jak sądzę, humor sprawdzonej kultury, wesołość rozhuśtana na prawdzie o człowieku i niedawnej historii, w której „niedomówienia w przemówieniach” oraz inne przejawy komunistycznej nowomowy same siebie skazywały na śmieszność¹³. Tymczasem autor z satyrycznym talentem do prognozowania i syntezy sugestywnie przestrzega, że historia lubi się powtarzać... Mamy więc do czynienia z humorem refleksyjnym, który uświadamia czytelnikowi, że również współcześnie próbuje się sterować myśleniem ludzi, co – powtórzmy za poetą – „do sumienia nie przemawia”. Podobne refleksje nad współczesnym językiem polityki znajdujemy w wypowiedzi Leszka Kołakowskiego:

Język polityki jest językiem kłamliwym z natury rzeczy. Kłamliwym nie w tym sensie, żeby wszystko w nim było kłamstwem, ale w tym, że wszystko jest jakby niedopowiedziane, albo tak powiedziane, żeby mogło uchodzić za coś ważnego i prawdziwego, chociaż takie nie jest¹⁴.

Klejmont zdaje się być wnikliwym obserwatorem życia politycznego, z dystansem i niezbędną ironią ukazuje fragmentaryczność czającą się pod powierzchnią harmonii. Dlatego stroniąc od taniej ckliwości i egzaltacji, grzmi niczym Wernyhora:

Unurzane wynurzenia

Oby źródłom bagno
nie stawiało diagnoz¹⁵.

W kontekście społecznym, przesyconym koncepcjami demokracji inspirowanej ideologią liberalną, żywioł mowy Klejmonta próbuje wydobyć sedno, przedstawia prawdę o historii, w której takie i podobne ideologie ograniczały

¹² Ibidem.

¹³ O satyrze politycznej, która w latach zniewolenia ideologią komunizmu stawała się istotnym orężem w walce o wolność, czytamy w Biuletynie Instytutu Pamięci Narodowej 2008, nr 7, w wypowiedziach Łukasza Kamińskiego (*W oparach absurdu. Z Łukaszem Kamińskim rozmawia Barbara Polak*, s. 2–10) oraz Jana Pietrzaka (*Prawda w żartach zawarta. Z Janem Pietrzakiem rozmawia Patrycja Gruszyńska-Ruman*, s. 11–17).

¹⁴ L. Kołakowski, *Czas ciekawy, czas niespokojny. Z Leszkiem Kołakowskim rozmawia Zbigniew Mentzel*, Kraków 2008, cz. 2, s. 126–127.

¹⁵ W. Klejmont, *Nad rozbitą amforą*, s. 18.

przestrzeń wolności. Nazwane tu „bagnem”, muszą budzić twórczą refleksję czytelnika. Interpretacja tej aforystyki doprowadza jednak do wniosku, że niekiedy skrajnie krytyczny zmysł pisarza ożywiony jest szacunkiem dla prawdy, umiłowaniem „źródeł”. Przekonujemy się o tym, uświadamiając sobie sakralną głębię słowa „źródło”, które jako archetypalny symbol religijny odsyła nas między innymi do Absolutu, nieskończoności, duchowej energii, mądrości czy prawdy obiektywnej¹⁶. Trzeba stwierdzić, że warstwa symboliczna wyraźnie konstytuuje metafizyczny horyzont *Unurzanych wynurzeń*. Sądę, że współtworząc poetycką dykcję Klejmonta, ma szansę przybliżyć czytelnika do Logosu.

Sferę *sacrum* ewokuje w tej twórczości również kultura pamięci poety, jego wrażliwość historyczna i doświadczenie pokoleniowe. Obserwujemy, że w system przekonań politycznych wkracza tu ściśle określona postawa światopoglądowa. Efekt prowokujący śmiech jest jak zwykle rzeczą zupełnie oczywistą, nawet wtedy, gdy mamy do czynienia z retoryką modlitwy:

Pokuta postkomunistyczna

Dziś pierwsi biją się w piersi,
by nie być ostatnimi.
I nie dziw się im, Panie,
wszak mieli raj na ziemi¹⁷.

Raz jeszcze mowa o wolności do błędu, nadużytej w czasach komunizmu. Zawołowana celną ironią semantyka historyczna uświadamia współtwórcom minionej epoki, że zbudowanie praworządnego państwa wiele kosztuje. Stąd chyba ich mocniejsze bicie serca, ich „postkomunistyczna pokuta”... Przewrotna na pierwszy rzut oka ironia odkrywa prawdę, którą ksiądz Józef Tischner ujął w słowa: „Nic tak nie krępuje wolności, jak вина nienazwana i niewyznana”¹⁸.

Wektorem epigramatycznej antropologii Klejmonta jest dialog ze Stwórcą, ciągły „ruch ku górze”, obrazujący pragnienie dobra i wolności. Dlatego autor napisze gdzie indziej:

Liczę na taką dobrowolność,
w której i dobro będzie, i wolność¹⁹.

Wolność jest tu rozpoznana nie tylko jako właściwość samej woli czy też pochodna dobrowolności, lecz jako właściwość odpowiedzialnego poszukiwania dobra. Klejmont bynajmniej nie przekonuje, by działać wbrew swojej woli. W głębi słów dostrzegamy przesłanie, by ludzka wola umiała chcieć więcej niż to, co oferują człowiekowi wyłącznie zmysły, by potrafiła szukać wyższej racji istnienia.

Czym więc jest w tej epigramatyce wolność? Niewątpliwie ważną kategorią etyczną, elementem dojrzałej hierarchii wartości oraz odpowiedzialnym

¹⁶ Zob. W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2001, s. 507–509.

¹⁷ W. Klejmont, *Nad rozbitą amforą*, s. 27.

¹⁸ Cyt. za: M. Müller, M. Okoński (red.), *Śluchajcie Tischnera*, w: Dodatek Specjalny Tygodnika Powszechnego 2010, nr 26, s. 8.

¹⁹ W. Klejmont, *Nad rozbitą amforą*, s. 43.

szukaniem prawdy i dobra. Autor tomu *Nad rozbitą amforą*, w którym słowo i doświadczenie – dwa bieguny ludzkiej egzystencji – przenikają się nieustannie, w wolności widzi pilne wyzwanie dla współczesności.

2. Światło wiary i doświadczenie świata

Nieuchronnie dochodzimy do przekonania, że świat doświadczenia Klejmonta jest nierzadko przejawem świata Ducha. Słowa „sumienie”, „źródło”, „wolność”, „dobro”, „pokój” wprzęgnięte w satyryczną refleksję metalingwalną konstytuują w omawianym dyskursie rzeczywistość pozaempiryczną, jednak znamienne jest tu ich autentyczne zmaterializowanie, „wcielenie” poprzez humor. W kontekście polskiej aforystyki jest to, jak sądzę, zjawisko rzadkie i uznałbym je za wyjątkowe, gdyż zmniejsza ono dystans między światem sakralnym a doświadczeniami codzienności. Trzeba przy tym zauważyć, że autor nie konfrontuje i nie ocenia obydwu wymiarów, lecz zdaje się wskazywać na możliwość ich wzajemnego przenikania się, harmonijnego współistnienia. Do tego przekonania dochodzimy, rozważając metaforyczną mądrość epigramu zatytułowanego *Wypełnienie*:

Dusza wszechczasem gości
w przepastnej samotności²⁰.

Tak oto samotność staje się przyczyną sprawczą oczyszczonego wejrzenia w siebie, poczucia wewnętrznej autentyczności. Zwykle poniewierana, otaczana mentalnym lękiem i niechęcią, w poetyckim uniwersum autora otrzymuje pozytywny znak wartości – umożliwia wędrówkę ku światom wewnętrznym, dotknięcie Nienazwanego, otwiera przestrzeń dla „duszy”, rodzi ciszę. Głębię przeświadczenia poety potwierdza Michał Bajor:

Niekochana, niepotrzebna....
Tak łatwo może ją zastąpić byle kto.
Lecz kiedy lęk nie daje zasnąć, ona jedna
czuwa przy tobie w bezsenną noc.
To ona, bliższa niż myślisz.
Jej adres ty jeden znasz.
Zostanie z tobą do końca.
Jest wszystkim, wszystkim co masz.
[...]
To ona, twoja samotność.
Twój anioł ciszy, twój cień,
spokojna przystań i otchłań,
jest lustrem, źródłem i snem²¹.

²⁰ Ibidem, s. 44.

²¹ Fragment piosenki Michała Bajora zatytułowanej *Dokąd przed nią wciąż uciekasz* do słów Magdy Czapińskiej z płyty *Twarze w lustrach*, Sony Music 2002.

I Klejmont, i Bajor kreślą „szkic wewnętrzny”, w którym dojmująca samotność przybliżyła nam rzeczywistość istniejącą poza horyzontem doczesności. Z punktu widzenia ludzkiej logiki można by sądzić, że obie wizje poetyckie są paradoksalne. „Przepastna samotność” i „samotność bliższa niż myślisz” to jednak tylko pozorne antynomie. W rzeczywistości bliskie są wyrażeniu tego, co wykracza ponad jednoznaczność i dookreśloność. Pisał o tym Carl Gustaw Jung:

Tylko paradoks potrafi pojąć pełnię życia, podczas gdy jednoznaczność i brak sprzeczności mają charakter jednostronny i dlatego nie są w stanie wyrazić tego, co niepojęte²².

Klejmont z pełnym przekonaniem podejmuje tradycję myślenia paradoksalnego. Wizję świata poddanego nieuchronnym przemianom chętnie zastępuje obrazem przeciwieństw, które wyraźnie sobie służą:

Pokój z tobą

Nadzieję rokuj
przez niepokój²³.

Prawdziwe znaczenie tych słów wykracza poza doraźność, stąd, jak sądzę, ich oczyszczająca moc. Dwa przeciwstawne sobie żywioły – nadzieja i niepokój – pomagają odnaleźć sens ludzkich dramatów. Dyscyplina myślenia autora uaktywnia więc ten wymiar świadomości, ku któremu od zarania zwraca się intelektualna działalność filozofów. Z niepokojów, lęków i niepewności pisarz czyni wartość pozytywną, przy czym konsekwencja, z jaką oszczędza słowo i starannie je dobiera, budzi szacunek. „Nadzieja”, którą paradoksalnie rodzi „niepokój”, nie jest tu bynajmniej utożsamiana z rajem obiecwanym przez naukę i technikę, czy też ze szczęśliwością hedonistycznej natury. Nie o tęsknocie, pragnieniu szczęścia czy wyjeździe w daleką podróż jest tu mowa. W czterech słowach odnajdujemy raczej głębokie przesłanie o nadziei chrześcijańskiej, którą L. Kołakowski tak próbował definiować:

Wolno nam wierzyć, że cały świat naszego doświadczenia nie jest realnością ostateczną. [...] Tak, ja w to wierzę. A nawet mam ochotę powiedzieć – ja to wiem. No, ale gdybym tak powiedział, ktoś mógłby zażądać, żebym to udowodnił. A tego udowodnić nie można w takim sensie, w jakim można udowodnić, że trzy kąty trójkąta są równe dwóm kątom prostym, albo że odległość Księżyca od Ziemi wynosi tyle to a tyle mil. Więc mówię: ja w to wierzę. [...] Jak się ma ten świat niewidoczny – albo prawie niewidoczny, bo bywa doświadczany tylko w niepewnych i bardzo rzadkich chwilach – do świata doświadczenia codziennego, nie potrafimy powiedzieć. Ale mamy jego intuicję²⁴.

Zauważamy, że nadzieja nie jest według Klejmonta łatwą optymistką. Dochozimy do niej przez cierpliwość, twórczy niepokój, czasem zwątpienie, zmaganie się z Nienazwanym. Przybliży ją świat wewnętrzny człowieka. Tym tłumaczyłbym

²² C.G. Jung, *Wprowadzenie do psychologiczno-religijnej problematyki alchemii*, w: idem, *Psychologia a religia*, Warszawa 1970, s. 228.

²³ W. Klejmont, *Nad rozbitą amforą*, s. 42.

²⁴ L. Kołakowski, op. cit., s. 184–185.

przekonanie św. Augustyna, który zwykł był mawiać: „Nie wychodź na świat, wróć do siebie samego. We wnętrzu człowieka mieszka prawda”²⁵.

Nieoczekiwanie do teorii iluminizmu filozofa odwołuje się także nasz autor:

Wejście w sytuację

Wychodzimy z siebie, z domu...
A ku czemu i ku komu²⁶?

Niepowaga staje się powagą, a z humorystycznego zestawienia prawd nieoczekiwanych powstaje autentyczna mądrość, wiarygodna maksyma filozoficzna. Postulat, by „nie wychodzić z siebie”, a miast tego pozostawać człowiekiem aktywnym duchowo, przekonuje odbiorcę paradoksalnym konceptem i bystrym użyciem języka. Utarty w polszczyźnie związek frazeologiczny „wychodzić z siebie” autor innowacyjnie rozwinął o człon dookreślający „z domu”. Niepodobna się znużyć udziałem w tej frazeologicznej grze, wspartej – jak gdyby nieoczekiwanie – o zaskakujący efekt echa w drugim wersie. Powstał retoryczny fajerwerk z kompletem odnowionych znaczeń, wszak nie ma nic bardziej banalnego jak powszechne prawdy w utartych zwrotach. W efekcie uczestniczymy w lekkim i treściowo pojemnym wykładzie z antropologii, który wdzięcznym humorem umożliwia zektnięcie się z terapeutyczną przestrzenią autentyczności.

Rzeczona przestrzeń bierze się z doświadczenia świata, w którym cierpimy na manko duchowego kapitału. Moralne przeciętniactwo, niespójny, złudny i pozorancki styl życia współczesnego człowieka „trwonią duszę”, jak pisał św. Augustyn, konstytuując niski stan świadomości. W satyrycznej wizji autora koniunkturalna nowoczesność pozwala jednak dokonać kroku w stronę dobra, wyższych racji i wewnętrznej wolności:

Panna wodna

Zmyła szminkę, tusz i puder,
wyznając: „Wracam do źródła!”²⁷.

To żart wysokiej próby, wszak śmieszność zyskała w nim znamiona nieomal kerygmatu. Tym samym wnosić możemy, że między maską a źródłem istnieje swoista dialektyka, wskazująca na to, że człowiek współczesny jest ciągle w drodze. Znamienne w tym kontekście wydają się być słowa Jana Pawła II:

Istnieje zatem droga, którą człowiek – jeśli chce – może przemierzyć; jej początek stanowi zdolność rozumu do tego, by wznosił się ponad to, co przygodne, i poszybował w stronę nieskończoności. Na różne sposoby i w różnych epokach człowiek dowiódł, że potrafi wypowiedzieć te wewnętrzne pragnienie²⁸.

Owe pragnienie zdradza również sam poeta, którego antropologiczny optymizm demaskuje dziedzictwo strachu przed oczywistą przemijalnością. W epigramie

²⁵ M. Kuziak et al. (red.), *Słownik myśli filozoficznej*, Bielsko-Biała 2004, s. 110.

²⁶ W. Klejmont, *Nad rozbitą amforą*, s. 45.

²⁷ Ibidem, s. 46.

²⁸ Jan Paweł II, *Fides et ratio. Encyklika*, Kraków 1998, s. 41.

Pojedynek z sobą i czasem z wcześniejszego tomu *Almanachomachia* język umysłu i wyobrażenia autora kreują motyw odyssey, wskazując tym samym na sens i cel ziemskiej wędrówki człowieka. Ten krótki utwór – wydaje się, że krócej już nie można było – należałoby umieścić wśród najmocniejszych i najpiękniejszych fraz polskiej aforystyki:

Trwaj chwilo
na wylot²⁹.

W zacytowanej perle myśli tajemnicza cząstka czasu przybiera kształt przestrzenny, jest w stanie odpływu – mknie „na wylot”. Klejmonta poetyka chwili zdaje się nie przemilczać faktu, że spośród tego, co istnieje, najłatwiej przemija człowiek. Już w starożytności miał odwagę mówić o tym Heraklit z Efezu. W słynnym *panta rhei* odczytujemy skądinąd prawdę o świecie dynamicznym, w którym jedynym czynnikiem stałym jest jego zmienność, przemijalność. Klejmont bynajmniej nie utyskuje na kruchy los człowieka. Proponuje w zamian autentyczną radość płynącą z wiary w wieczność. Da się to wyczuć z lekkości i szczerości słów, które, nawiązując żywy dialog z *Faustem* Goethego, przybliżają nam prawdę o radosnej kontemplacji życia i aktywnym przemijaniu. Przypomnijmy, że na kartach światowej poezji już nie raz proszono chwilę o trwanie. Tym razem dynamika prośby i dosadność słów emanują energią, która wynika z metafizycznego realizmu autora. Odczytujemy przesłanie, by cieszyć się każdą chwilą, zachowując przy tym autentyzm i przeświadczenie, że życie człowieka nie jest dziełem przypadku, zmierza ku prawdzie absolutnej, przemija realnie, ale „na wylot”. Tę świadomość nadziei pisarza określiłbym jako owoc twórczego wysiłku ducha i odwagi rozumu przynaglanego przez wiarę. Wszelako każdy, kto wierzy, myśli – przekonuje wspomniany wcześniej Papież:

Wiara ze swej natury dąży do zrozumienia, ona bowiem objawia człowiekowi prawdę o jego przeznaczeniu i drogę do jego osiągnięcia. Nawet jeśli wyrażenie w słowach prawdy objawionej przekracza nasze możliwości i jeśli nasze pojęcia są niedoskonałe wobec jej wielkości, która ostatecznie jest niezgłębiona, to jednak dla rozumu, będącego danym przez Boga narzędziem poznawania prawdy, stanowi ona zaproszenie do wejścia w jej światło, które umożliwi zrozumienie, przynajmniej w jakiejś mierze, w co uwierzył³⁰.

W tym kontekście Klejmont ma tylko jedno pytanie:

Czy mi będzie odpuszczone...

... w takiej mierze,
w jakiej wierzę³¹?

Jeśli chcemy poddać korekcie naszą skromną wiedzę o sobie i świecie, wówczas przydatne mogą się okazać znaki zapytania. Przykładem takiej korekty jest

²⁹ W. Klejmont, *Almanachomachia*, Suwałki 1988, s. 11.

³⁰ Jan Paweł II, *Księgi myśli i wiary. Wiara*, red. B. Manińska et al., Kraków 2008, s. 67.

³¹ W. Klejmont, *Nad rozbitą amforą*, s. 39.

powyższa refleksja, która stanowi świadectwo niepodważalnego przeżywania wiary, dojrzałego i radosnego doświadczenia stwórczej miłości Boga. Ów znak zapytania funkcjonuje tu jako znak racjonalnej strony natury autora, której udaje się zachować dystans wobec doświadczania świata i skierować uwagę ku rzeczywistości wzbogaconej o „Boskie spojrzenie”. Wolno nam zatem dojść do przekonania, że zastana tu oryginalność pytania znajduje swoje źródło w ewangelicznej aksjologii. Biblijne zalecenie, by dążyć do tego, co w górze, nie do tego, co na ziemi (por. Kol. 3, 2) wydaje się być dobrą alternatywą dla współczesności, autentycznym remedium na bolączki naszych czasów.

3. „Dopelnia się odyseja. Pora ułamki posklejać”

Słowa te wieńczą cykl epigramów pod znamienym tytułem *Nad rozbitą amforą*. Stanowią też przyczynek do ostatniego wątku mojej refleksji – syntezy tego, co uniwersalne i indywidualne w twórczości Klejmonta.

Uniwersalność tej epigramatyki polega, jak sądzę, na tym, że poruszane są w niej tematy społecznie ważne i poważne. Co jednak ciekawe, nie jest Klejmont metafizycznym pesymistą, dlatego nie po drodze by mu było z Schopenhauerem. Mamy tu do czynienia z żywą, autentyczną, niczym niezmaconą wesołością, której źródło tkwi w powadze istnienia. W tym sensie uznałbym autora za realistę, z przekonaniem, że pusty byłby jego humor bez odniesień do życiowego konkretności.

Zastany komizm jest uwikłany w co najmniej kilka kontekstów: politycznych, historycznych, kulturowych czy też obyczajowych. Należy go tu rozpoznać jako kategorię epistemologiczną i estetyczną służącą poznaniu, łączącą w sobie intelektualizm i sensualizm. Klejmont śmieje się dobroduszenie, pobłażliwie, ale bywa też skrajnie krytyczny. Mocą ironii wzbudza refleksję nad ustalonym – jak mogłoby się wydawać, na opak – porządkiem świata. Czyni to pod prąd, nie bacząc na tak zwaną poprawność polityczną. Winniśmy sobie jasno powiedzieć, że nie w smak mu liberalizm. Daje temu wyraz w *Unurzanych wynurzeniach*, ale także w *Torach krętaństwa*, przypominając o prymacie prawdy nad pozorem:

Miedzy etyką a taktyką
przebiega prosta droga do nikąd³².

Aforyzm doprowadza Klejmont do nieprześcignionej perfekcji. Czegóż nie ma w języku tego poety! Sądzę, że metalingwalnej wynalazczości i unikatowych efektów retorycznych zazdrościłby mu nawet Lec. Słowo jest tu poddawane intensywnym eksperymentom, dzięki którym czytelnik może odkryć pokłady dawnych sensów. Jeśli przywołać kilka ważnych dla tej twórczości słów-kluczy, takich jak „sumienie”, „dusza”, „droga”, „źródło”, „nadzieja”, wówczas nietrudno oprzeć się wrażeniu, że kierują one w stronę Norwida. Najróżniejsze mechanizmy uwypuklania

³² Ibidem, s. 23.

semantyki wyrazu, retoryka ciszy, paronomazje, modyfikacje frazeologizmów, igranie nieoczekiwanym rymem czy też zawsze trafna ironia zakładają, podobnie jak u autora *Promethidiona*, koncepcję lektury skłaniającej do głębszego namysłu.

I Norwid, i Klejmont reagują na Słowo, odpowiadają Słowu. Tym tłumaczyłbym szacunek mazurskiego twórcy do moralności, pamięci historycznej i wolności rozumianej jako konieczność zachowania własnej godności. Pisarz wyraźnie akcentuje w swoim dyskursie pojęcie wolności indywidualnej. W świat satyrycznej refleksji jest wpisany człowiek współczesny, który, tracąc swą wewnętrzną niepodległość, odczuwa nieodpartą potrzebę powrotu do źródeł. Słowa podlegające prawom paradoksu odnajdują więc to, co w kondycji ludzkiej ostatecznie istotne.

Zasoby semantyczne polskiej aforystyki wzbogaca poeta o zaniedbywane w niej jak dotąd rejestry ewangelicznej aksjologii. Czyni to z lekkością i optymizmem, jak gdyby czuł się odpowiedzialny za sens i nadzieję. W jego twórczości nieustannie zauważamy coś niedookreślonego, nieodpartą chęć odczytania sensu świata. Klejmont „wierzy epigramem”, nie argumentuje, nie dowodzi, „nie zważa, że nie zmierzy Tego, w Co wierzy”. Swoją pewnośc zdaje się budować na indywidualnym, szeroko rozumianym doświadczeniu interpretacji świata. Niepodobna przeoczyć faktu, że jego intuicja jest poezjorodna, a towarzyszy jej światło ewokacji, poznawania Niepoznawalnego. Horyzont tej epigramatyki wyznaczają wytrwale ewokowane ogólnoludzkie wartości oraz perspektywa prawdy odsłaniana ironią. Wszelako „ci błędzą, co mają Ironię za zło ludzkiego serca”, jak słusznie przekonywał wspomniany już Cyprian Kamil Norwid³³.

Proste, skupione słowo twórcy rodem znad Hańczy kreuje na nowo sens dogłębnego oglądu świata. Przemyślane i wymoszczone, niesie swoją treść w żarliwej otwartości na życie:

By nasze słoneczne słowa
zaczęły dobrem pączkować³⁴.

Wprowadzeni w perspektywę *Serdecznej wiosny*, bądźmy dobrej myśli.

Summary

On Political and Metaphysical Horizons in Waław Klejmont's Epigrams

The present paper aims at an analysis of the axiological paradigm in the satirical output of Waław Klejmont, a poet, essayist and literary critic, locally well known in the culture of the Polish Warmia and Masuria. The author attempts to set a broader context of the epigrams and specifically focuses on their theological aspects that have not yet been so well exposed in the Polish aphoristic literature.

³³ C. Norwid, *Rzecz o wolności słowa*, XI, w: idem, *Pisma wybrane*, t. 2: *Poematy*, Warszawa 1980, s. 366.

³⁴ W. Klejmont, *Nad rozbitą amforą*, s. 45.

Andrzej Pilipowicz

Katedra Filologii Germańskiej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

DIE DEKONSTRUIERUNG EINER IDEE.
DIE (ENT)KREUZIGUNG JESU CHRISTI IN *CHRISTUS*
UND DAS KREUZ VON IWAN FRANKO
UND IN *IM DUNKEL* VON GEORG TRAKL

Key words: Austrian literature, Ukrainian literature, Christianity, Antiquity, cross

Im Hinblick auf die Selbstverwirklichung des Menschen kann die Antike eine Alternative zum Christentum bilden. Das asketische Christentum, das aus dem restriktiven Judentum hervorgetreten ist, scheint der permissiven Antike, die die existenzielle Spezifik von jedem Individuum berücksichtigt, gegenüberzustehen. Die nahe Beziehung der antiken, durch verschiedenerlei Schwächen gekennzeichneten Götter zu den Menschen verwandelte sich in die unaufhebbare Distanz des christlichen, als absolutes Wesen geltenden Gottes zu den Menschen, denen er noch stärker als antike Götter entgegentrat, indem er seinen Sohn Christus als Teil von sich selbst zu einem Menschen werden ließ. Eine zu weit gehende Konfrontation des Gottes mit den Menschen hatte die Kreuzigung von Christus zur Folge, wodurch Gott wieder zu einer unerreichbaren Instanz geworden ist. Der Tod von Christus kann aber auch als Hinweis darauf angesehen werden, die Zeit zurücklaufen zu lassen und eine der Antike eigene Balance zwischen Gott und den Menschen zurückzugewinnen – um so mehr, als die antiken Götter der Kompliziertheit und der Vielfältigkeit der menschlichen Natur in einem umfangreicheren Maße als die christliche Religion Genüge tun.¹ In dem 1880 entstandenen und dem Zyklus

¹ Das Problem der Polarisierung zwischen der Antike und dem Christentum wird auch im Gedicht *Die Götter Griechenlandes* von Friedrich Schiller und im Gedicht *Die Götter Griechenlands* von Heinrich Heine aufgenommen. Im Werk von Schiller fällt der Vergleich der antiken und der christlichen Welt zugunsten der ersteren aus, was mit der Attributierung der antik geprägten Existenz mit dem Komparativ hervorgehoben wird. Während die Antike mit Freude assoziiert wird, wird das Christentum mit Trauer in Verbindung gesetzt: „Wohin tret ich? Diese traurige Stille/Kündigt sie mir meinen Schöpfer

Excelsior (*Excelsior*) entstammenden Gedicht *Христос і хрест* [*Christus und das Kreuz*] von Iwan Franko (1856–1916), das in der Gedichtsammlung *3 вершин і низин* [*Von den Hoch- und Tiefebenen*] erschien, und in dem 1914 geschriebenen und im Gedichtband *Sebastian im Traum* veröffentlichten Gedicht *Im Dunkel* von Georg Trakl (1887–1914) wird die Rückkehr der Menschheit in die antike Zeit thematisiert, die von den am Kreuzigung-Motiv vorgenommenen Änderungen angedeutet wird und deren Untersuchung das Ziel des vorliegenden Textes ausmacht. Während Christus im Gedicht von Franko vom Kreuz abfällt, verwandelt sich das Kreuz im Gedicht von Trakl in einen blühenden Zweig, der erneut ein Teil des Baums wird, aus dem das Kreuz angefertigt wurde. Führen wir das Gedicht von Franko und das Gedicht von Trakl an:

Христос і хрест

Серед поля край дороги
Стародавній хрест стоїть,
А на нім Христос розп'ятий
Висів тож від давніх лит.

Та з часом прогнили гвозді,
Вітер хрест розхолітав,

Christus und das Kreuz

Mitten im Feld, am Rande des Weges
Ein uraltes Kreuz steht,
Auf dem Christus gekreuzigt ist,
Und so seit alten Zeiten hängt.

Doch mit der Zeit verfaulten die Nägel,
Der Wind hat das Kreuz zum Schwanken gebracht,

an?/Finster, wie er selbst, ist seine Hülle,/Mein Entsagen – was ihn feiern kann” (F. Schiller, *Die Götter Griechenlandes*, in: idem, *Sämtliche Werke*, Band 1: *Gedichte. Dramen I*, München 2004, S. 166). Der christliche Gott gilt als grausam und hat die Züge des Tyrannen, der die Welt mit Gewalt erobert hat: „Einen zu bereichern, unter allen/Mußte diese Götterwelt vergehn./[...] Freundlos, ohne Bruder, ohne Gleichen,/Keiner Göttin, keiner Irdschen Sohn,/Herrscht ein andrer in des Äthers Reichen/Auf Saturnus’ umgestürztem Thron./Selig, eh sich Wesen um ihn freuten,/Selig im entvölkerten Gefield,/Sieht er in dem langen Strom der Zeiten/Ewig nur – sein eignes Bild/[...] Was ist neben *dir* der höchste Geist/Derer, welche Sterbliche geboren?/Nur der Würmer Erster, Edelster./Da die Götter menschlicher noch waren,/Waren Menschen göttlicher” (ibidem, S. 168–169; Kursivdruck – F. Schiller). Dadurch, dass das Schicksal des Menschen in der Antike mit den Göttern sehr eng verknüpft war, bekam er nicht nur eine größere Möglichkeit der Selbstvervollkommenung, sondern auch einen größeren Zugang zur Selbsterkenntnis. Im Gedicht *Die Götter Griechenlands* von Heine werden die antiken Götter, die wie bei Schiller voller Freude vor dem Hintergrund des christlichen Gottes erscheinen, auf die biblischen Gestalten bezogen (Juno wird mit Gottesmutter Maria konfrontiert). Im Gegensatz zu Schillers Gedicht, in dem die antike Welt glorifiziert und die christliche Welt entwertet wird, werden die antiken Götter in Heines Gedicht wegen ihrer Eitelkeit kritisiert: „Denn immerhin, ihr alten Götter,/Habt ihr’s auch ehemals, in Kämpfen der Menschen,/Stets mit der Partei der Sieger gehalten,/So ist doch der Mensch großmütiger als ihr,/Und in Götterkämpfen halt ich es jetzt/Mit der Partei der besiegten Götter” (H. Heine, *Die Götter Griechenlands*, in: idem, *Sämtliche Gedichte*, Stuttgart 1997, S. 225). Das Christentum gewinnt über die Antike insofern die Oberhand, als die christliche Religion die Empfindlichkeit für das Tragische des menschlichen Schicksals entwickelt. Die Zuwendung zu den antiken Göttern, die keine Bedeutung mehr haben und als Verlierer das Mitleid hervorrufen, ergibt sich aus dem christlichen Erbarmen: „Ich hab euch niemals geliebt, ihr Götter!/Denn widerwärtig sind mir die Griechen,/Und gar die Römer sind mir verhaßt./Doch heiliges Erbarmen und schauriges Mitleid/Durchströmt mein Herz,/Wenn ich euch jetzt da droben schaue,/Verlassene Götter,/Tote, nachtwandelnde Schatten,/Nebelschwache, die der Wind verscheucht –/Und wenn ich bedenke, wie feig und windig/Die Götter sind, die euch besiegten,/Die neuen, herrschenden, tristen Götter,/Die Schadenfrohen im Schafspelz der Demut –/O, da faßt mich ein düsterer Groll,/Und brechen möcht ich die neuen Tempel,/Und kämpfen für euch, ihr alten Götter” (ibidem, S. 224–225). Die christliche Religion wird aber nicht ohne Vorbehalte angenommen. Man wirft ihr vor, dass sie die menschlichen Schwächen ignoriert, wodurch der Mensch in Konflikt mit sich selbst gerät und den Sinn des Glaubens entstellt.

І Христос, вгорі розп'ятий, Із хреста на землю впав.	Und der oben gekreuzte Christus Ist vom Kreuz heruntergefallen.
Тут сейчас трава висока, Що росла вокруг хреста, Радісно в свої обійми, М'яко приняла Христа.	Und gleich hat das hohe, Um das Kreuz gewachsene Gras, Freudig in seine Umarmung Sanft Jesus aufgenommen.
Подорожники й фіалки, Що там пахли з-між трави, Звилися, мов вінець любові, У Христа край голови.	Wegeriche und Veilchen, Die da aus dem Gras dufteten, Haben sich wie ein Kranz der Liebe Um das Christushaupt gewunden.
На живім природи лоні, Змитий з крові, ран і слюз, Серед запаху і цвітів Сумирно спочив Христос.	Am lebendigen Busen der Natur, Von Blut, Wunden und Tränen gewaschen, Von Duft und Blumen Ruhte Jesus nun in Frieden.
Та якісь побожні руки Спать йому там не дали І, хрестячись, з-поміж цвітів Знов угору підняли.	Doch irgendwelche fromme Hände Ließen ihn dort nicht schlafen. Und kreuzschlagend hoben sie ihn Aus den Blumen hoch.
Та, нових не мавши гвоздів, Щоб прибити знов Христа, Хоч з соломи перевеслом Прив'язали до хреста.	Da sie aber keine neuen Nägel hatten, Um Christus erneut anzunageln, Fesselten sie ihn, wenn auch Mit Strohband, ans Kreuz.
Так побожні пересуди, Бачачи за наших днів, Як з старого древа смерті, Із почитання богів,	So die frommen Vorurteile, Aus der Sicht unserer Tage, Wie vom alten Todesbaum, Vor Treuversprechung an Götter
З диму жертв, з тьми церемоній, Із обмани, крові й слюз – Словом, як з хреста старого Сходить між людей Христос,	Aus Opferrauch, aus Dämmerung der Zeremonien, Aus Betrug, Blut und Tränen – Mit einem Wort: Wie vom alten Kreuz Christus zu den Menschen hinabsteigt.
І як, ставши чоловіком, Ближчий, вищий нам стає, І святим приміром своїм Нас до вольності веде, –	Und wie zu Mensch geworden, Er näher steht zu uns und höher, Und mit seinem heiligen Verhalten Uns zur Freiheit führt, –
Силуються понад людськість Будь-що-будь піднять Христа І хоч брехні перевеслом Прив'язати до хреста. ²	Versuchen sie unbedingt Christus über die Menschheit zu heben, Obwohl sie mit Bändern der Lüge Ihn ans Kreuz gefesselt haben.

² І. Franko, *Христос і хрест* [Christus und das Kreuz], in: І. Franko, *Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Художні твори* [Gesammelte Werke in fünfzig Bänden. Kunstwerke], Band 1: *Поезія* [Poesie], Kiew 1976, S. 63–65. Übersetzung des Gedichts aus dem Ukrainischen ins Deutsche – Jaroslav Dovhopoljy.

Im Dunkel

Es schweigt die Seele den blauen Frühling.
 Unter feuchten Abendgezweig
 Sank in Schauern die Stirne den Liebenden.
 O das grünende Kreuz. In dunklem Gespräch
 Erkannten sich Mann und Weib.
 An kahler Mauer
 Wandelt mit seinen Gestirnen der Einsame.
 Über die mondbeglänzten Wege des Walds
 Sank die Wildnis
 Vergessener Jagden; Blick der Bläue
 Aus verfallenen Felsen bricht.³

Wurde Christus von den Menschen gekreuzigt, so wird er im Gedicht von Franko von der Natur entkreuzigt, weil die verfaulten Nägel ihn nicht mehr am Kreuz festhalten und er vom Wind, in dem man wegen der auf den antiken Polytheismus hinweisenden Pluralform „Götter“ Aiolos, den Gott der Winde⁴ erblicken kann, mitgerissen wird. Dass die Zeit nicht mehr vorwärts (von der Antike her), sondern rückwärts (auf die Antike hin) läuft, ist auch von der Antonymie der Adjektive abzulesen: Dem Harten des Kreuzes wird das Weiche des Grases gegenübergestellt, in das Christus fällt. So schlägt die vertikale Position von Christus am Kreuz in dessen horizontale Position um, die der auf der Erde liegende Christus annimmt. Demzufolge begibt sich Christus nicht ins Jenseits, in das er infolge der Kreuzigung tritt, sondern kehrt in das Diesseits zurück und wird zum zweiten Mal zum Menschen: Ist er früher dem Schoß von Maria entstiegen und in die sich mit dem Diesseits deckende Außenwelt als Mensch vorgedrungen, so wird der Prozess seiner Entmenschlichung und Vergeistigung gestoppt, indem Christus seine menschliche Gestalt behält und sie in diesem Sinne zurückgewinnt. Mehr noch: Er tritt als Geist in die Antike. Indem er auf dem Boden liegt, scheint er in die Erde zu versinken, die zwar als „Schoß“ der Verstorbenen gilt, die aber auch für die Deponie der Antike gehalten werden kann, wenn man die dort bestatteten Menschen als Träger nicht nur der christlichen, sondern auch der antiken Ideen betrachtet⁵. Dadurch, dass Christus im Gras schläft, schließt er sich in seiner die Ideen sublimierenden Innenwelt ab und ähnelt – aus einiger Entfernung gesehen – einer verstorbenen Person. Seine im Gras liegende, sich ausruhende Gestalt hat mehr Gemeinsames mit dem antiken Lebensgenuss als mit der christlichen

³ G. Trakl, *Im Dunkel*, in: G. Trakl: *Dichtungen und Briefe*, Salzburg 1970, S. 78.

⁴ Je nach Himmelsrichtung gab es vier Personifikationen der Winde: Boreas (Nordwind), Euros (Ostwind), Zephyros (Westwind) und Notos (Südwind) (vgl. J. Paradowski, *Mitologia. Wierzenia i poezja Greków i Rzymian*, London 1992, S. 106).

⁵ In Bezug darauf, dass das Christentum als allgemein gültige Religion anerkannt wird und die durch das Element der Luft gekennzeichnete Außenwelt vertritt, kann die Antike nur im Element der Erde gesucht werden, obwohl sie auch das im Laufe der Zeit immer stärker „verdünnte“ und immer mehr mit Symbolen zugestellte Christliche beherbergt.

Askese,⁶ was auch darin ausgedrückt wird, dass Christus am Rücken kein Kreuz, sondern die Erde hat. Auch die den Hass der Menschen verkörpernde Dornenkrone, die er auf dem Kreuz am Kopf hatte, wird zu einem die Krone widerspiegelnden und Liebe inkarnierenden Blumenkranz, in dem der antike Lorbeerkranz oder der antike Efeukranz zu sehen ist, mit dem die Teilnehmer der griechischen Dionysien oder der römischen Bacchanalien geschmückt wurden,⁷ deren Entspannungscharakter mit der entspannenden Kraft des Schlafs von Christus korrespondiert. Dadurch, dass Christus vor dem Hintergrund der Natur und nicht vor dem Hintergrund des Kreuzes erscheint, das von den Menschen aus einem gefällten Baum angefertigt wurde und so auf die die Natur vernichtende Tätigkeit des zivilisierten Menschen hinweist, scheint Christus von der Antike adoptiert worden zu sein, die der menschlichen Natur mehr Verständnis entgegenbrachte als das Christentum. Vergleicht man nämlich die antiken Mythen mit den biblischen Geschichten, so stellt sich heraus, dass in den ersteren die unterschiedlichen Verhaltensweisen des Menschen, in denen sich seine Identität und Individualität manifestieren, in einem viel breiteren Maße dargestellt werden, woraus zu schließen ist, dass das Antike mit ihrer Erkenntnis des Menschen der Erweiterung des Ichs dient, während das Christliche mit seinen Verböten und Geböten das Ich verengt. Bei Franko verliert Christus die Attribute seines Märtyrertums: Die Zeichen der Tränen und des Bluts werden von den Blumen abgewischt, und die Spuren der Wunden werden von ihnen abgedeckt, wodurch der Eindruck entsteht, dass die Wunden zurücktreten und die Tränen und das Blut in den Körper zurückrinnen. Wird Christus zum zweiten Mal zum Menschen, so wird er aber auch zum zweiten Mal von den Menschen gekreuzigt, wodurch das Zurücklaufen der Christus in die Antike zurücknehmenden Zeit verhindert wird. Die Menschen, die am liegenden Christus vorbeigehen, versuchen Christus erneut auf das Kreuz zu bringen, weil sie sich mit der Zerstörung des alten Kreuz-Symbols und mit der Entstehung eines neuen, auf die Reorganisation des Christentums hinweisenden Symbols aus Angst nicht abfinden können. Wenn der sich in der Symbolik ausdrückende und von ihr verstärkte Glaube einen Sinn der Existenz bilden kann, so sieht sich der Mensch, der vor das zerlegte Symbol gestellt wird, der Gefahr ausgesetzt, dass ihm der Sinn des Lebens entzogen wird.⁸ Andererseits ist die Angst nicht nur persönlich, sondern gemeinschaftlich begründet⁹: Die vom Christentum in Schranken gehaltene und zur Askese

⁶ Nach dem ukrainischen Philosophen Hryhorij Skoworoda vereinigen sich die Antike und das Christentum in der – wenn auch unterschiedlich realisierten – Idee der Selbsterkenntnis, die den echten Menschen konstituiert, für dessen Inkarnation Christus gehalten wird (vgl. D. Pilipowicz, *Rozmowa o duchowym świecie. Hryhorij Skoworoda. Filozofia – Teologia – Mistyka*, Kraków 2010, S. 34; 205–207).

⁷ Vgl. J. Parandowski, op. cit., S. 123.

⁸ Vgl. F. Nieuważny, *Wstęp*, in: I. Franko, *Wybór poezji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2008, S. LXXXII.

⁹ In Bezug auf die Angst ist die Unterscheidung von Søren Kierkegaard zwischen Angst und Furcht aufschlussreich: „Man findet den Begriff Angst kaum jemals in der Psychologie behandelt, ich muß deshalb darauf aufmerksam machen, daß er gänzlich verschieden ist von Furcht und ähnlichen Begriffen, die sich auf etwas Bestimmtes beziehen, während Angst die Wirklichkeit der Freiheit als Möglichkeit für die

aufgerufene Natur der Menschen droht zu „explodieren“ und infolge der plötzlichen Auflockerung weit über die in der Antike herausgebildeten Grenzen des Verhaltens hinauszugehen, das in Aggressivität ausartet, die von der empathisch erlebten Mitverantwortung für den Tod von Christus gedämpft wurde. Die Identifikation mit dem gekreuzigten Christus kommt in dem von den frommen Händen gemachten Zeichen des Kreuzes zum Ausdruck und kann einen Beweis für die Vermenschlichung von Christus bilden: Hat Christus als Idee das Kreuz hinter sich, d.h. an seinem hinteren Körperteil, so machen die Menschen das Zeichen des Kreuzes vor sich, d.h. vor ihrem vorderen Körperteil, vor dem der ins Gras gefallene Christus jetzt auch das Kreuz hat. Die neue Kreuzigung von Christus ist milder, weil die Menschen statt der Nägel die aus Stroh gemachten Stricke verwenden. Auf diese Weise lassen sie ihn weder in die Antike treten noch zu einem Menschen werden, sondern verkehren ihn wieder in ein Symbol, d.h. sie lassen ihn wieder geboren werden und infolge der Kreuzigung als Geist ins Jenseits zurückkehren, aus dem er kam, nachdem der Engel Gabriel Maria seine Geburt verkündet hatte. Das Stroh kann man hier mit dem Stall in Betlehem assoziieren, wo Christus geboren wurde und in der mit Stroh gefüllten Krippe als Neugeborener lag.¹⁰ Die Nachricht über den vom Kreuz gefallenen Christus breitet sich aus und wird zu einer Legende verarbeitet, der eine wichtige Botschaft innewohnt: Dadurch, dass der vom Kreuz herabsteigende Christus den Menschen näher kommt und so optisch immer größer wird, wir darauf angespielt, dass die Idee vom Menschen immer größer als Mensch ist, aber der Mensch immer größer als sein Symbol ist. Die Freiheit, die im Gedicht hervorgehoben wird, ist sowohl auf die Befreiung Christi von der Rolle desjenigen zu beziehen, der das Handeln der Menschen reguliert, als auch auf die Befreiung des Menschen von den den Glauben an Gott entstellenden und den Menschen entmündigenden Symbolen zurückzuführen, von denen Christus sich selbst losreißt – von ihrer Unklarheit (Rausch, Ritus), von ihrer Mehrdeutigkeit (Kreuz, Blut, Tränen) und von ihrem Missbrauch (Betrug). Die im Gras schlafende Gestalt von Christus weist darauf hin, dass er sich von der Sorge um alle erholen und die Last der Verantwortung für alle von sich abwälzen will, wodurch er an die Menschen zu appellieren scheint, dass sie endlich ihr Leben selbst lenken und völlig autonome Wesen werden sollen.¹¹ Da sich die Freiheit als

Möglichkeit ist. Daher wird man beim Tier, eben weil es in seiner Natürlichkeit nicht als Geist bestimmt ist, keine Angst finden“ (S. Kierkegaard, *Der Begriff Angst*, Stuttgart 2008, S. 50). Demgemäß hängt die Angst mit dem Inneren des Menschen zusammen und ist daher nicht mit der Außenwelt verbunden, in der man einen Grund des Zustandes finden kann, der Angst in Furcht verwandelt. Gilt die Außenwelt als „ein materiell bestimmtes Etwas“, was die Furcht konstituiert, so bringt die Innenwelt „ein geistig bestimmtes Nichts“ mit sich, das die Angst hervorruft: „Die Wirklichkeit des Geistes zeigt sich ständig als eine Gestalt, die seine Möglichkeit versucht, jedoch fort ist, sobald er nach ihr greift, und ein Nichts ist, das nur zu ängstigen vermag“ (ibidem, S. 50).

¹⁰ *Das Evangelium des Lukas*, in: *Die Bibel. Die ganze heilige Schrift des Alten und Neuen Testaments*, Köln 1964, 2.1–2.20, S. 65–66.

¹¹ Franko zeigt sich hier als kein für den Atheismus plädierender Autor (vgl. E. Kyryliuk, *Вічний революціонер. Життя й творчість Івана Франка* [Der ewige Revolutionär. Das Leben und das Werk von Iwan Franko], Kiew 1966, S. 178), sondern postuliert die Individualisierung und Verselbständigung

unerträglich erweist,¹² versuchen sie Christus um jeden Preis an das Kreuz zu bringen: Ironischerweise zeigen sie bei der Flucht vor der Freiheit solch eine über die Möglichkeit des Menschen hinweggehende Kraft, über die man verfügen muss, um den von Christus stammende Aufruf zur Selbständigkeit zu realisieren und sich ständig über sich selbst wie Zarathustra im Werk *Also sprach Zarathustra*¹³

der Existenz. Er vermochte die Bedeutung der Religion für die Menschen – besonders für das ukrainische Volk (vgl. M. Janion, *Kozacy i Górale*, in: *Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich*, hrsg. von S. Kozak, M. Jakóbiec, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, S. 147) – zu würdigen (vgl. M. Kuplowski, *Iwan Franko jako krytyk literatury polskiej*, Rzeszów 1974, S. 131), was er in seinem Poem *Moïceï [Moses]* zum Ausdruck brachte (vgl. P. Karmanskij, „Український Моїсеї“ [„Der ukrainische Moses“], in: *Іван Франко у спогадах сучасників [Iwan Franko in den Erinnerungen der Zeitgenossen]*, hrsg. von O.I. Dej, N.P. Kornijenko, Lemberg 1956, S. 486, und B. Mucha, *Zarys literatury ukraińskiej i białoruskiej*, Piotrków Trybunalski 2000, S. 112). Sein Gedicht *Christus und das Kreuz*, in dem die Gestaltung der Existenz in Anlehnung an Gott in Frage gestellt wird, wirkt nicht nur wegen der vom Wind ausgedrückten Unruhe der die Zerrissenheit des Menschen verratenden Natur, sondern auch insofern romantisch, als eines der Postulate der polnischen Romantiker, die in der Ukraine ein Land der Freiheit erblickt haben (vgl. B. Adamkowicz-Iglińska, *Zagubieni w krwawym świecie Ukrainy* – „Sen srebrny Salomei” Juliusza Słowackiego, in: *W kręgu kultury ukraińskiej*, hrsg. von W. Piłat, Olsztyn 1995, S. 77), die Auflehnung gegen Gott ist, wovon das Werk *Dziady [Totenfeier]* von Adam Mickiewicz zeugen kann.

¹² Erich Fromm bemerkt, dass die Freiheit von der Furcht bedingt wird und ein untilgbarer Faktor der menschlichen Entwicklung ist: „Ein Kind wird geboren, wenn es mit seiner Mutter keine Einheit mehr bildet und zu einer von ihr getrennten biologischen Größe wird. Obwohl diese biologische Trennung den Anfang der individuellen menschlichen Existenz darstellt, bleibt das Kind doch, was seine Lebensfunktionen anbetrifft, noch ziemlich lange eine Einheit mit seiner Mutter. In dem Maße, wie der einzelne – bildlich gesprochen – die Nabelschnur, die ihn mit der Außenwelt verbindet, nicht völlig durchtrennt hat, ist er noch nicht frei; andererseits verleihen ihm diese Bindungen Sicherheit und Verwurzelung. [...] [D]ie Bindungen [...] implizieren einen Mangel an Individualität. [...] Ist einmal das Stadium der völligen Individuation erreicht und hat sich der einzelne von diesen primären Bindungen gelöst, so sieht er sich vor eine neue Aufgabe gestellt: Er muß sich jetzt in der Welt orientieren, neu Wurzeln finden und zu einer neuen Sicherheit auf andere Weise gelangen, als dies für seine vorindividuelle Existenz charakteristisch war. [...] Je mehr das Kind heranwächst und sich von den primären Bindungen löst, um so mehr entwickelt sich bei ihm ein Suchen nach Freiheit und Unabhängigkeit. [...] Dem Wachstum der Individuation und des Selbst sind Grenzen gesetzt, teils durch individuelle Bedingungen, aber im wesentlichen durch die gesellschaftlichen Umstände. Denn wenn auch die Unterschiede zwischen den einzelnen Menschen in dieser Hinsicht groß erscheinen mögen, so kennzeichnet doch jede Gesellschaft ein gewisses Individuationsniveau, über das der normale einzelne nicht hinausgelangen kann. Der andere Aspekt des Individuationsprozesses ist die *zunehmende Vereinsamung*. [...] Genau wie ein Kind physisch niemals in den Mutterleib zurückkehren kann, so kann es auch psychisch den Individuationsprozeß niemals wieder rückgängig machen. Alle Versuche, es doch zu tun, nehmen daher zwangsläufig den Charakter einer Unterwerfung an, bei dem der grundsätzliche Widerspruch zwischen der Autorität und dem Kind, das sich unterwirft, nie beseitigt wird. [...] Aber die Unterwerfung ist nicht der einzige Weg, der Einsamkeit und der Angst zu entgehen. Der andere Weg [...] besteht darin, daß man mit seinen Mitmenschen und der Natur spontan in Beziehung tritt, und zwar in eine Beziehung, welche den einzelnen mit der Welt verbindet, ohne seine Individualität auszulöschen. Diese Arte der Beziehung – deren beste Ausßerungsformen Liebe und produktive Arbeit sind – wurzelt in der Integration und Stärke der Gesamtpersönlichkeit, weshalb ihr dieselben Grenzen gesetzt sind wie dem Wachstum des Selbst” (E. Fromm, *Die Furcht vor der Freiheit*, München 2000, S. 24–28; Kursivdruck – E. Fromm). Es ist zu betonen, dass das gesellschaftlich bestimmte Individuationsniveau, vom dem Fromm spricht, auch von den religiösen Prinzipien mitgebildet wird, mit denen die Gesellschaft imprägniert wird.

¹³ Da der höhere Mensch, nach dem Zarathustra sucht und der über sich selbst hinausgeht, die Ablehnung von jeglicher über ihn gestellten Macht – auch von dem für tot erklärten Gott – voraussetzt (vgl. F. Nietzsche, *Also sprach Zarathustra. Ein Buch für Alle und Keinen*, Stuttgart 2008, S. 9 und 300), werden die in der Höhle von Zarathustra gesammelten und für höhere Menschen gehaltenen Personen ihrer

von Friedrich Nietzsche hinwegzusetzen. Statt der authentischen Existenz wählen die Menschen die Scheinexistenz, weil sie zu lügen bereit sind, um das bisherige, auf Kosten von Christus und den Mitmenschen geführte Leben zu retten. Da sie nichts Beständiges finden, um Christus an das Kreuz zu binden, verbreiten sie die Lüge, dass Christus – wie auch immer – am Kreuz hängt, wodurch sie paradoxerweise gegen ihn auftreten und bestätigen, dass sie Christus brauchen, um sich eine Gegen-Welt zu schaffen, die weder individuell noch kollektiv ist und einzig und allein als Inversion der christlichen Ordnung funktioniert.

Ist die Rückkehr in die Antike bei Franko mit dem Begriff der Freiheit verbunden, so ergibt sich bei Trakl die Tendenz, sich in das Antike hineinzusetzen, aus dem Kampf um die eigene Identität, in der die inzestuöse Beziehung zwischen den Geschwistern verschlüsselt wird. In der den Inzest behandelten Lyrik von Trakl fällt es auf, dass der Dichter anstrebt, sein inzestuöses Verhältnis zu seiner vier Jahre jüngeren Schwester Margarethe¹⁴ aus dem christlichen, den Inzest verdammenden Ambiente herauszunehmen und es in das antike, durch die Vielfältigkeit der sexuellen Verhaltensweisen gekennzeichnete Kulturerbe einzusetzen. Im Zusammenhang mit der sich im Frühling ausdehnenden Außenwelt und den am Tag zusammenschrumpfenden, als Verstecke geltenden Bereichen bietet nur das Dunkle der Nacht den Inzestbetroffenen im Gedicht *Im Dunkel* die Möglichkeit, sich von der Außenwelt zu trennen und näher aneinander zu kommen. Eben daraus, dass das Treffen der Geliebten durch den Schauer gekennzeichnet ist, kann man auf den konspirativen Charakter ihrer inzestbestimmten Liebe schließen, die die Liebenden zum Schweigen zwingt, während die Liebe der anderen nicht durch das Latente, sondern durch das – besonders vom Frühling provozierte – Manifeste bestimmt ist. Die Zurückhaltung der Inzestbetroffenen, die aus Angst vor dem Angriff der den Inzest nicht akzeptierenden und keine Insubordination dulgenden Gesellschaft resultiert, ähnelt deshalb dem Zustand des Absterbens, das sich im dunklen Bereich des Geästs in den Zustand der Auflebung verkehrt, auf die von

Qualifikationen für das Höhere des Menschlichen in dem Moment entledigt, in dem sie den Esel wie einen Gott anbeten. Die Macht Gottes als des Einzigen wird auch dadurch „zersplittert“, dass ihm ein höherer Mensch gegenübergestellt wird, den alle in der Höhle versammelten Menschen aus sich formen (vgl. ibidem, S. 295): Die quantitative Stärke, die den Bereich der Wirklichkeit bestimmt, muss während des Übertritts in den Bereich der Außer-Wirklichkeit zerfallen, weil dieser Bereich keine Kollektivität zulässt, sondern nur die Individualität als qualitative Größe anerkennt, wofür der christliche, in einem „Exemplar“ auftretende Gott ein Beispiel bildet. Während Zarathustra die Mitternacht überquert und auf die andere Seite der Wirklichkeit gelangt, „prallen“ die in der Höhle Versammelten von der Mitternacht „ab“ und bleiben in der Wirklichkeit. Auf diese Weise werden sie zwar zu den letzten Menschen, sie können sich aber wegen der nicht verschwundenen kollektiven Bande nicht selbst überschreiten (vgl. C. Zittel, *Das ästhetische Kalkül von Friedrich Nietzsches „Also sprach Zarathustra“*, Würzburg 1999, S. 218) und gehen auf die Position zurück, von der sie ausgegangen sind. So ist Zarathustra derjenige, der die Züge des Übermenschen aufweist, weil er sich über sich selbst hinwegsetzt und aus der Wirklichkeit austritt, in die er aber schon mit dem erweiterten Umfang seines auf eine höhere Stufe gebrachten Ichs zurückkehrt.

¹⁴ Vgl. O. Basil, *Georg Trakl in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Reinbek bei Hamburg 1965, S. 70–84.

den feuchten Ästen zu schließen ist, die an das Wasser als an ein lebensspendendes Element denken lassen. Indem die Inzestgeliebten in der Umgebung des Wassers erscheinen, werden sie zum Wechsel ihrer introvertierten Existenzhaltung zu der extravertierten Existenzposition ermutigt. Lässt der dunkle Bereich des Geästs, der noch vom Dunkel der Nacht verstärkt gegen die letzten Spuren des die Außenwelt indizierenden Lichts abgedichtet wird, einen relativ sicheren Ort des Treffens der Geliebten entstehen, so wird die Sphäre des Dunklen auch von dem Gespräch hergestellt, weil die Wörter als Bausteine des Gesprächs aus dem im Körper eingesperrten und dem Licht stets entzogenen Inneren des Menschen herausgeholt werden. Dadurch, dass die Wörter als Formen der aus dem Inneren herausgeführten Gedanken zu betrachten sind, tauchen die sprechenden Geliebten in das dank der Stimmen nach außen gebrachte und im Äußeren ausgestreckte Innere des anderen ein und werden von der Form der Wörter, die von einem Liebenden ausgesprochen und von dem anderen Liebenden gehört werden, gegenseitig so umspannt, wie die Dauben eines Fasses von den Fassringen zusammengebunden werden. Das grünende Kreuz lässt annehmen, dass die Zeit bis auf die vorchristliche Periode zurückgedreht wird, die auf den offenstehenden Weg der Rückbewegung in das Zeitalter der Antike infolge einer noch weiter fortgeschrittenen Zeitverschiebung hinweist, wenn man in dem blühenden Holz des Kreuzes den blühenden Baum erblickt, aus dem das Kreuz angefertigt wird.¹⁵ So wird die Antike als eine Periode angedeutet, in der sich die Inzestgeliebten nicht nur im dunklen Bereich der Nacht oder des Geästs treffen können, weil das Antike der menschlichen, auch der den Inzest kennenden Natur in einem breiteren Ausmaß als das Christentum Rechnung zu tragen scheint, und ihr nicht nur das Dunkle der Nacht, sondern auch das Helle des Tags gewährt. Davon, dass die Grenzen zwischen der Gesellschaft und den von einem Mann (Bruder) und von einer Frau (Schwester) angedeuteten Inzestgeliebten¹⁶ nicht immer in der Nacht, in der alles zu verschwinden scheint, aufgehoben werden, zeugt die Mauer als eine die Menschen voneinander trennende Wand, deren Kahlheit zwar das sich in der Nacht aufschließende Dasein veranschaulicht, das aber am Tag wegen der zum Ostrazismus fähigen und das Individuum mit dem Kollektiven „verpestenden“¹⁷ Gesellschaft wieder kramphaft geschlossen gehalten wird. Die Stärke der in das Private eingreifenden Außenwelt betonen die Gestirne, wodurch den Inzestgeliebten das Recht auf das individuelle Existieren im Hinblick darauf abgesprochen wird, dass es keine eigenen, sondern nur die allen gehörenden Sterne gibt. Demgemäß drückt die fehlende Möglichkeit der Einteilung der

¹⁵ Ein ähnliches Motiv tritt auch im Gedicht *Frühling der Seele* und im Gedicht *Gesang einer gefangenen Amsel* von Trakl auf, wo der die Dornenkrone Christi reflektierende Dornenstrauch blüht.

¹⁶ Die inzestuöse Beziehung zwischen den Geschwistern hatte nicht nur einen geistigen Charakter, sondern führte zur Schwangerschaft von Margarethe, die mit einer Fehlgeburt endete (vgl. E. Sauermann, *Zur Datierung und Interpretation von Texten Georg Trakls. Die Fehlgeburt von Trakls Schwester als Hintergrund eines Verzweiflungsbriefes und des Gedichts „Abendland“*, Innsbruck 1984, S. 48).

¹⁷ Vgl. W. Falk, *Leid und Verwandlung. Rilke, Kafka, Trakl und der Epochenstil des Impressionismus und Expressionismus*, Salzburg 1961, S. 263.

Sterne in die eigenen und in die fremden Himmelskörper die aufgezwungene Integration der sich im Inzest äußernden Individualität in die Gemeinschaft aus, was die die Inzestbetroffenen am Tag plagende Einsamkeit auch in der Nacht nicht völlig abbauen lässt.¹⁸ Hält man die Mauer als vertikal verlaufende und die Gesellschaft von den Inzestbetroffenen trennende Grenze für die horizontal verlaufende und von der Linie der Erde markierte Grenze zwischen der (durch die Luft gekennzeichneten und christlich geprägten) Außenwelt und der (durch die Erde gekennzeichneten und antik geprägten) Innenwelt, so entsteht der Eindruck, dass die Inzestgeliebten sich in der den Schoß reflektierenden Erde treffen, die den Gedanken an die zwar zeitlose, aber historisierte und „vergangenheitlichte“ Idee von der Antike intensiviert.¹⁹ Dass die Außenwelt weit in die Innenbereiche eindringt und nicht restlos im Dunklen der Nacht abhanden kommt, bezeugt der für das Gesellschaftliche stehende Mond, dessen Licht an das alles aus dem Versteck herausbringende Licht des Tages erinnert und die dunklen Bereiche des Waldes beleuchtet, wodurch die Menschen, deren Andersartigkeit in der Unmöglichkeit der Zähmung des biologisch bedingten und in der Wildnis chiffrierten Naturtriebes besteht, ständig von der als Jäger zu bezeichnenden Gesellschaft verfolgt und ununterbrochen zu einer Flucht verurteilt werden. Das Tragische besteht darin, dass der zuverlässigste, in der Härte des Felsen ausgedrückte Zufluchtsort zermürbt wird und sofort die Bläue wahrnehmen lässt, die das das Anderssein vernichtende Christliche wegen des Blauen vom Himmel als Gottes Sitz symbolisieren kann. Wenn man aber die Tatsache in Betracht zieht, dass die Bläue nicht von dem auf das Christentum zu beziehenden Blauen des in der Außenwelt zu findenden Himmels kommt,²⁰ sondern dem auf die Innenwelt des Menschen zu übertragenden Inneren des Felsen entspringt, kann man die Bläue für ein Merkmal halten, das die tiefste Schicht des Ichs kodiert und das der Symbolik der blauen Blume als dem romantischen, im Werk *Heinrich von Ofterdingen*²¹ von Novalis erscheinenden

¹⁸ Die Isolation des sich wegen des Inzests von der Gesellschaft abhebenden Menschen wird noch von der Verwendung der Substantive ohne Artikel betont (vgl. H. von Coelln, *Sprachbehandlung und Bildstruktur in der Lyrik Georg Trakls*, Essen 1995, S. 101), was die Entkonkretisierung der Existenz fördert.

¹⁹ Albert Berger weist darauf hin, dass das der Beschaffenheit der Ideen innewohnende Zeitlose zur eigentlichen Plattform des Agierens im Gedicht wird und dass die Zeit an sich keine Rolle spielt, was noch der Mangel an Verben als Tempusträgern unterstreicht (vgl. A. Berger, *Dunkelheit und Sprachkunst. Studien zur Leistung der Sprache in den Gedichten Georg Trakls*, Wien 1971, S. 111). Im Untergang des Zeitlichen sind der Aufgang des Ewigen und somit die von der göttlichen Ordnung vertretene Hoffnung auf Leben und Vergebung zu sehen (vgl. M. Neri, *Das abendländische Lied – Georg Trakl*, Würzburg 1996, S. 51).

²⁰ Vgl. R. Blass, *Die Dichtung Georg Trakls. Von der Trivialsprache zum Kunstwerk*, Berlin 1968, S. 189.

²¹ Der Protagonist, Heinrich von Ofterdingen, gibt sich dem Traum hin, in dem er fremde Gegenden durchreist und zu einem Berg gelangt, in dessen Höhle sich ein Wasserbecken befindet, an dem er auf die blaue Blume stößt: „Was ihn aber mit voller Macht anzog, war eine hohe lichtblaue Blume, die zunächst an der Quelle stand, und ihn mit ihren breiten, glänzenden Blättern berührte. Rund um sie her standen unzählige Blumen von allen Farben, und der köstlichste Geruch erfüllte die Luft. Er sah nichts als die blaue Blume, und betrachtete sie lange mit unnennbarer Zärtlichkeit. Endlich wollte er sich ihr

Begriff entspricht, der die Sehnsucht nach der das Authentische der Existenz bestätigenden Liebe und nach der die Freiheit der Existenz konstituierenden Unbegrenztheit von jedem Sein ausdrückt.

In beiden Gedichten haben wir es mit einer Dekonstruktion des Kreuz-Symbols zu tun, die mit der Aufhebung des Christentums und mit der Rückkehr in die Antike zusammenhängt. In Frankos Werk ist die Demontage des Symbols, die in der Trennung Christi vom Kreuz besteht, mit der Freiheit verknüpft, die von den Menschen abgestoßen wird, wodurch ihre Abneigung gegen die Unabhängigkeit und ihr Drang nach der Auflösung ihrer die Verantwortung für das eigene Handeln implizierenden Individualität in dem Kollektiven verraten werden. In Trakls Werk dagegen ist die Zerlegung des Symbols, zu der es infolge der Rückverwandlung des als Material zur Anfertigung des Kreuzes dienenden Holzes in den Baum kommt, mit der Identität gekoppelt, die vom Inzest geprägt ist, wodurch das Individuum sich in der christlich bestimmten Umgebung nicht selbstverwirklichen kann und den Einstieg in die Antike herbeisehnt. Die Antike, die die Begrenzungen des Christentums abzuschaffen scheint und die als eine das Individuum höher schätzende Idee gilt, erweist sich als unzugänglich: Bei Franko wird das Können der Gesellschaft von deren Nicht-Wollen vereitelt; bei Trakl wird das Wollen des Individuums von dessen Nicht-Können zugrunde gerichtet.

Summary

The Deconstruction of an Idea. The (De)Crucifixion of Jesus Christ in *Christ and the Cross* by Ivan Franko and in *In Darkness* by Georg Trakl

The article treats of the symbol of the cross, which deconstruction creates the possibility to get out of the Christianity and to return to the Antiquity which gives the individual a chance of a more complete self-realization on the basis of a larger space of freedom and of a deeper contact with the own identity.

nähern, als sie auf einmal sich zu bewegen und zu verändern anfang; die Blätter wurden glänzender und schmiegt sich an den wachsenden Stengel, die Blume neigte sich nach ihm zu, und die Blütenblätter zeigten einen blauen ausgebreiteten Kragen, in welchem ein zartes Gesicht schwebte" (Novalis, *Heinrich von Ofterdingen*, Stuttgart 2008, S. 11–12). Dadurch, dass die blaue Blume an der Quelle wächst, die auf den Ausgangspunkt des den Verlauf der Existenz versinnbildlichenden Flusses und auf die von den anderen Existenzen nicht „besmutzten“ Reinheit hinweist, und im Zentrum der Blumen situiert ist, deren Farben auf die Vielfalt der Welt zurückzuführen sind, kann sie als Punkt gelten, in dem das Eigenste des Menschen gesammelt wird und der als Essenz der Identität zu betrachten ist: In dem Gesicht, das Heinrich in der blauen Blume sieht, erblickt er sein unbeflecktes Wesen.

Aneta Jachimowicz

Katedra Filologii Germańskiej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

MODERNITÄT EINES MYTHOS. DIE LABYRINTHMETAPHER IN FRIEDRICH DÜRRENMATTS BALLADE *MINOTAURUS*¹

Key words: labyrinth, metaphor, myth, Minotaur, Friedrich Dürrenmatt

Dem Labyrinth kommt in der Kulturgeschichte eine besondere Bedeutung zu. Sowohl Literatur als auch Architektur bevorzugten das Labyrinthische und suchten nach neuer ästhetischer Darstellbarkeit dieses Motivs. Das Labyrinth verlockt durch seine Vieldeutigkeit und Vielgestaltigkeit, die bis heute für seine Konjunktur sorgen. Ursprünglich galt es als ein Einweglabyrinth, später als hoffnungsloser und tödlicher Raum, dessen Gänge spiral- oder quadratförmig, zwei- oder dreidimensional in die Irre führten oder hermetisch und kunstvoll verschlungen waren. Das Verirren in diesem System mit Wegeverzweigungen, Kreuzungen und Sackgassen war der Sinn der Anlage. In der Mitte des Rätsels lauerte der Tod, das Verbotene, das im griechischen Mythos vom Minotaurus, einem Stiermenschen, versinnbildlicht war. Den Blicken der Menschen entzogen, da er den König Minos an einen frevelhaften Sündenfall seiner Frau Pasiphae erinnerte, die dieses Wunderwesen nach der Vereinigung mit einem Poseidon geweihten weißen Stier gebar, lebte die Missgeburt im labyrinthischen Gefängnis und verlangte jede acht Jahre Mädchen und Jungen als Opfer.

Seit der Renaissance galt das Labyrinth als Irrgarten, in dem der Verirrte zwischen zahlreichen Auswegen entscheiden musste und in dem nur ein Ausgang richtig war und zum Ziel führte. Dieser Irrgarten ohne Zentrum war ein Ausdruck der zeitgenössischen Kondition der Menschen, denen es deutlicher als je zuvor

¹ Der Beitrag ist eine bearbeitete Fassung des Referats, das auf der Konferenz „Mythen (in) der Literatur“ (17.–19. September 2010), organisiert vom Institut für Germanistik der Jagiellonen Universität in Krakau, präsentiert wurde. Der Artikel erscheint nach Absprache mit den Organisatoren der Tagung.

bewusst geworden war, dass es mehr als eine Handlungsmöglichkeit gibt.² Darüber hinaus folgte der Labyrinthgänger einer überschaubaren Richtig-Falsch-Regel, die es in der Außenwelt nicht gibt, so dass das Labyrinth eine „Entlastung vom Realitätsdruck“³ geboten hat. Damit war das Labyrinth immer noch ein Ort des Schreckens und Spiels, auch wenn sein spielerischer Aspekt „als amüsanter und intellektuell anspruchsvoller Zeitvertreib“⁴ im 16. und 17. Jahrhundert der tieferen Weg-Symbolik zwischen Diesseits und Jenseits, Gut und Böse untergeordnet war. Es ist aber nicht einfach zu entscheiden, wo in der Kulturgeschichte das Spielerische eines Labyrinths aufhört und der Ernst anfängt. Mal ist das Labyrinth ein Ort der Ausschließung, der Dunkelheit und der Verlorenheit, mal einer des Liebesspiels (*labyrinthe d'amore*) oder gar der Sünde.⁵ Mal gilt es als ein Deutungsmuster für die Regeln der Welt, mal als ein Sinnbild des Selbstverlustes oder des Zu-sich-Findens. Für einige führte das Labyrinth durch das Motiv des Tanzes, das seit der Antike mit dem Labyrinth untrennbar verbunden ist, zum Teufel und für andere zu Gott.⁶ Die Umwandlungen und die Rezeption des Labyrinths ließen manche Kultur- und Literaturforscher urteilen, dass

das Labyrinth im Verlaufe der Geschichte, d.h. im Zuge von Säkularisierung und Entmythisierung, immer deutlicher an ästhetischer Autonomie gewinnt.⁷

Diese These wird auf das Ende der 70er Jahre von Roland Barthes formulierte Urteil gestützt, dass die metaphorische Funktion des Labyrinths im Verlaufe der Zeit immer mehr verblasst.⁸ Das Labyrinth als Garten, Konstruktion oder Spiel entspreche somit einer empirischen Realität und diene lediglich der Ästhetik. Während das Labyrinth seit der Antike bis zur Avantgarde des 20. Jahrhunderts als ein architektonisches Bauwerk betrachtet und zugleich metaphorisch verwendet wurde, reduziere es die Moderne (und verstärkt die Postmoderne) zum bloßen

² Vgl. H.R. Brittnacher, R.-P. Janz, *Einleitung*, in: *Labyrinth und Spiel. Umdeutungen eines Mythos*, hrsg. von H.R. Brittnacher, R.-P. Janz, Göttingen 2007, S. 8.

³ Ibidem, S. 11.

⁴ H. Kern, *Labyrinthe, Erscheinungsformen und Deutungen, 5000 Jahre Gegenwart eines Urbilds*, München 1982, S. 343.

⁵ Mehr über die frühneuzeitlichen Liebeslabyrinthe siehe: V. von Flemming, *Liebeslabyrinth – zu den Metamorphosen einer Metapher*, in: *Labyrinth und Spiel ...*, S. 75–112.

⁶ Zu erwähnen gilt hier der Tanz und das Spiel auf dem auf dem Fußboden abgebildeten Labyrinth in der Kathedrale von Auxerre (Frankreich), wo trotz kirchlicher Tanz- und Spielverbote vom Mittelalter bis in die Frühe Neuzeit hinein an hohen Kirchenfesten oder Festtagen ein religiöses Ballspiel mit Tanz und Gesang praktiziert wurde. Mehr dazu in dem sehr aufschlussreichen Beitrag von U. Zellmann, *Leus erat: Tanz und Spiel auf dem Labyrinth in der Kathedrale von Auxerre*, in: *Labyrinth und Spiel ...*, S. 36–74. Die Autorin dieses Beitrages rekonstruiert durch das umfangreiche Quellenmaterial die Geschichte dieses Rituals.

⁷ M. Schmeling, *Narrativer Konstruktivismus in den Labyrinthen der Postmoderne. Undine Gruenter, Lars Gustafsson und Felix Philipp Ingold*, in: *Labyrinth und Spiel ...*, S. 252.

⁸ Vgl. R. Barthes, *Die Metapher des Labyrinths, Interdisziplinäre Untersuchungen, Seminar 1978–1979*, in: idem, *Die Vorbereitung des Romans. Vorlesungen am Collège de France 1978–1979 und 1979–1980*, hrsg. von E. Marty, Texterstellung, Anmerkungen und Vorwort von N. Leger, übers. von H. Brühmann, Frankfurt a. M. 2008, S. 185–204.

ästhetischen Spiel. Als Beispiel dazu werden die als touristische Attraktion geltenden Irrgarten-Labyrinth in den Maisfeldern genannt sowie die komplizierten narrativen Strukturen der Texte, in deren Verschachtelungen und Rückverweisen der Erzählfaden verloren zu gehen droht. Der Minotaurus überlebt dagegen lediglich als zeichnerische Übung (Picasso, Surrealisten) und das Labyrinth in den spielerischen, romanesken Formen, die ihm strukturmimetisch folgen.⁹ Die folgenden Überlegungen gelten dem Labyrinth und den labyrinthischen Schreib- und Erzählweisen in der (Post)Moderne. Mein Augenmerk richtet sich insbesondere der *Minotaurus*-Ballade von Dürrenmatt, an deren Beispiel ich zu zeigen versuche, dass moderne Labyrinth-Variationen sich nicht ausschließlich auf das Ästhetisch-Spielerische beschränken und dass ihnen keinesfalls die metaphorische Qualität entzogen ist. Darüber hinaus wäre zu überlegen, wofür das Spielerisch-Labyrinthische der modernen bzw. postmodernen Texte steht. Dies ist von Belang, um die metaphorische Relevanz dieser Texte zu erschließen. Um diese Frage zu beantworten, wende ich mich anschließend den Texten zu, die thematisch und strukturell durch die Umwegigkeit ihres Erzählvorgangs als eine Allegorie der postmodernen Texte schlechthin gelten können.

Der im Jahre 1985 veröffentlichte und mit neun Tuschezeichnungen des Autors versehene Prosa-Text *Minotaurus* von Friedrich Dürrenmatt ist eine poetische Variante des bekannten Mythos in Balladenform. Nicht unberechtigt trägt diese Neubearbeitung des mythischen Stoffes den Untertitel *Ballade*, denn Dürrenmatt knüpft mit dem vom Tanz geprägten Inhalt seines Textes an die ursprüngliche Bedeutung der Ballade als eines Tanzliedes (spätlateinisch ballare „tanzen“) an.¹⁰ Darüber hinaus stellt die Erzählung die Verbindung des Labyrinths mit dem Tanz wieder her – einen verlorenen Nexus, der seinen Ursprung im mythischen Labyrinth von Knossos hat.¹¹ Auch thematisch impliziert Dürrenmatts Text eine Ballade, denn in ihm treffen menschliche Emotionen wie „Liebe und Hass, Verrat und Tod“ zusammen.¹² Wie diesen Ausführungen zu entnehmen ist, trägt der Untertitel selbst einen labyrinthischen Keim in sich. Dürrenmatt behält in seiner Neubearbeitung die Gestalten der mythischen Überlieferung: Auch hier wird vom Sündenfall Pasiphaes berichtet, vom Auftrag Dädalus', das Labyrinth zu erbauen, „um die Menschen vor dem Wesen und das Wesen vor den Menschen zu schützen“,¹³

⁹ M. Schmeling, op. cit., S. 253–254.

¹⁰ Vgl. K. Andresen, *Der Mensch ein Tier, das Tier ein Mensch? Reflexionen zu „Minotaurus. Eine Ballade“ von Friedrich Dürrenmatt*, Revista de Filologia Alemana 2004, Bd. 12, S. 104.

¹¹ Die Verbindung des Labyrinths mit dem Tanz hängt mit Theseus' Sieg über den Minotaurus und mit der Entbindung der Athener von der Tributpflicht zusammen. Theseus als Befreier der Stadt bekräftigt seinen Sieg durch eine Feier. Je nach antiker Quelle wird der Siegestanz entweder noch auf Kreta oder auf einer Station seiner Rückkehr nach Athen (z.B. wird Delos genannt) veranstaltet. Die Konstellation von Labyrinth und Tanz in unterschiedlicher Bewertung erscheint bei Homer, Kallimachos und Plutarch. Vgl. M. Vöhler, *Labyrinth und Tanz im Theseusmythos*, in: *Labyrinth und Spiel ...*, S. 19–35.

¹² R.-P. Janz, *Umwege und Abschweifungen. Schreibweisen in der literarischen Moderne (Robert Walser, Friedrich Dürrenmatt)*, in: *Labyrinth und Spiel ...*, S. 189.

¹³ F. Dürrenmatt, *Minotaurus. Eine Ballade*, in: idem, *Gesammelte Werke*, Bd. 5: *Erzählungen*, Zürich 1988, S. 429.

sowie von Theseus, der mit Hilfe von Ariadnes Wollknäuel sich im Labyrinth zurechtfindet und den Minotaurus erschlägt. Anders als im griechischen Mythos ist die Erzählperspektive, denn das Leben des Minotaurus wird nicht aus der Perspektive des griechischen Helden Theseus wiedergegeben, der als Befreier und späterer „Gründungsheros der athenischen Demokratie“¹⁴ die Erzählperspektive für sich beanspruchen könnte, sondern aus der Sicht des im Labyrinth eingesperrten Minotaurus. Damit widerspricht Dürrenmatt einer Tradition und eröffnet, was Rolf-Peter Janz mit Recht bemerkt, „neue Möglichkeiten, den Mythos zu aktualisieren“.¹⁵ Dürrenmatts stoffliche Übernahme ist eine kritische und weiterdenkende Neuinterpretation des Originals, die einen zeitgenössischen Einklang in sich trägt und sich damit dem antiken Mythos entzieht. In der Ballade wird die Entwicklung des Tiermenschen Minotaurus von „einer tierisch-unbewussten zu einer sich selbst werdenden Existenz“¹⁶ geschildert. Die mythische Geschichte wandelt sich von der Erzählung von einem blutgierigen und menschenfressenden Monster und seinem heldenhaften Sieger zu einer Geschichte von einem orientierungslosen Opfer undurchschaubarer Zustände und seinem erwachenden Menschheitsbewusstsein. Durch empathische Schilderung der Geschehnisse aus der Perspektive des identitätssuchenden Tiermenschen, der nach jahrelanger Vereinsamung zum Mensch-Sein erwacht, wird dem Minotaurus das Anrecht auf mitfühlendes Erleben zugesprochen. Demgegenüber wertet Dürrenmatt die sagenhaften Heldentaten des Besiegers des Tiermenschen um. Um das Monster töten zu können, bedient sich Theseus einer hinterlistigen Täuschung – er verbirgt sich hinter einer Stiermaske und mit einem versteckten Dolch nähert er sich dem Minotaurus, der

in die geöffneten Arme des anderen stürzte, im Vertrauen darauf, einen Freund gefunden zu haben, ein Wesen wie er.¹⁷

Indem Theseus dem ahnungslosen Tiermenschen (nicht mehr so heroisch wie es der antike Mythos will) das Messer in den Rücken stößt, wird er nicht zum Sieger, sondern zum Mörder, der Minotaurus dagegen zum Opfer. Der theseuskritische Charakter des Textes ist nicht zu übersehen. Das Streben des Minotaurus nach Menschwerdung und sein Identitätsprozess, den Dürrenmatt dem „Genre des Entwicklungsromans“ zugeordnet hat,¹⁸ wird durch einen Menschen verhindert. Der positiven Wertung des Ungeheuers, der davon träumt, ein Mensch zu werden, steht also eine gesellschaftskritische gegenüber. Dürrenmatt scheint mit seiner Neuinterpretation des Mythos zu fragen, wer von den beiden Gestalten humanes Potenzial und wer menschliche Bestialität in sich trägt. Obwohl diese Frage im Kontext der Ballade nur rhetorisch ist, führt sie zu der kulturgeschichtlichen

¹⁴ M. Vöhler, op. cit., S. 19.

¹⁵ R.-P. Janz, op. cit., S. 189–190.

¹⁶ S. Schu, „Minotaurus wollte unbewusst ein Mensch werden...“ – Friedrich Dürrenmatts *Kritische Adaption des Minotaurus-Mythos*, Amaltea. Revista de mitokritika 2009, Bd. 1, S. 228.

¹⁷ F. Dürrenmatt, op. cit., S. 446.

¹⁸ S. Schu, op. cit., S. 229.

Umwertung der Werte schlechthin. Diese Infragestellung des gängigen Mythos impliziert die Relativierung der in der Kulturgeschichte tief verankerten Anschauungen und bewegt zu einer Revision der üblichen Richtig-Falsch-Urteile, wer glorreich und wer bestialisch ist. Für Dürrenmatts Ballade ist der Minotaurus-Mythos also nicht nur ein Konstruktionsmuster, an dessen Grundlage ein ästhetisches Spiel vorangetrieben wird, sondern vielmehr ein Antrieb für eine aktuelle und diskursive Kulturkritik.

Die metaphorische Qualität kommt selbst dem Labyrinth zu. Dürrenmatt potenziert die Kompliziertheit des Irrgartens, indem er ihn als Spiegellabyrinth mit „unzählige[n] in sich verschachtelte[n] Wänden aus Glas“¹⁹ konzipiert, in dem das Wesen

nicht nur seinem Spiegelbild gegenüberkauerte, sondern auch den Spiegelbildern seiner Spiegelbilder. Es sah unermesslich viele Wesen, wie es eines war, vor sich, und wie es sich herumdrehte, um sie nicht mehr zu sehen, unermesslich viele ihm gleiche Wesen wiederum vor sich.²⁰

Anfangs erkennt der Minotaurus in den Spiegelbildern sein eigenes Ich nicht, sondern vermutet, „ein Wesen unter vielen gleichen Wesen zu sein“, ²¹ was davon zeugt, dass er als Tier nicht imstande ist, das Lacanische Spiegelstadium als Phase der menschlichen Entwicklung durchzumachen.²² In dieser naiven Freude, nicht allein, sondern ein „Anführer“ oder ein „Gott“ zu sein, tanzt er mit seinen Spiegelbildern,

die teils spiegelverkehrt, teils als Spiegelbilder von Spiegelbildern mit dem Wesen identisch und wiederum als Spiegelbilder von Spiegelbildern von Spiegelbildern spiegelverkehrt waren, bis sie sich im Unendlichen verloren.²³

Das Spiegellabyrinth ist nicht nur ein Labyrinth aus Glas, dessen Funktion ist, den Minotaurus typographisch zu desorientieren, sondern auch ein Ort, in dem durch das Multiplizieren des eigenen Abbildes die Selbsterkenntnis erschwert wird. Dürrenmatt bereichert damit das mythische Labyrinth um den psychologischen Aspekt, der im Original fehlt. Dem Spiegellabyrinth kommt also eine figurative Eigenschaft zu: Indem der Minotaurus als ein zwischen seinen eigenen Abbildungen verlorenes Wesen dargestellt wird, wird die zeitgenössische Kondition der Menschen im Zeitalter der Simulakra thematisiert. Wie in der Simulationstheorie von Baudrillard wird für den Minotaurus die Differenz von Realität und Fiktion,

¹⁹ F. Dürrenmatt, op. cit., S. 439.

²⁰ Ibidem, S. 429.

²¹ Ibidem, S. 430.

²² Auf dieses Spiegelstadium von Lacan machte bereits Sabine Schu aufmerksam, wobei sie im späteren Selbsterkennen des Minotaurus im Spiegelbild eine Bestätigung ihrer These sah, dass Dürrenmatts Text nach dem Muster eines Entwicklungsromans konzipiert sei. Vgl. S. Schu, op. cit., S. 230. Dagegen ist aber einzuwenden, dass dem Minotaurus die Unwirklichkeit seiner Abbildungen nicht mithilfe der Spiegel, sondern im Traum gewahrt wird.

²³ F. Dürrenmatt, op. cit., S. 431.

Urbild und Abbild aufgelöst.²⁴ Im Unterschied aber zu dem vom Baudrillard postulierten posthistorischen Geisteszustand eines Menschen, dem das Urbild in der Fülle der Vervielfältigungen abhanden gekommen ist, erkennt sich das Ungeheuer als der Anführer der reflektierten Minotauren und kommt sich unter den zahlreichen Widerspiegelungen der Selbstbilder wie ein „monströser Vater seiner selbst“²⁵ vor.

Und obwohl der vom Spiegelmedium desorientierte Stiermensch später einen mentalen Fortschritt durchmachen und die Illusion der Spiegelbilder erkennen wird, steht er bildlich in dieser ersten Phase seines Entwicklungsprozesses für den in der unendlichen Reproduktion der Multimedien konfusen Menschen. Die Fülle der Spiegelbilder, in denen sich andere Spiegelbilder ins Unendliche widerspiegeln, verweisen aber nicht nur auf eine Identitätskrise des Menschen der Moderne, sondern auch auf die zentrale These der Poststrukturalisten, die besagt, dass ein Zeichen keine Einheit aus Signifikat und Signifikant sei. Das Bezeichnende gibt nicht das Bezeichnete preis, wie etwa ein Spiegel ein Bild wiedergibt. Die Zeichen verweisen immer nur auf andere Zeichen, so dass wir uns in einer endlosen Signifikantenkette bewegen. Mit seinem Spiegellabyrinth schaltet sich Dürrenmatt also auch in den poststrukturalistischen Diskurs ein und drückt damit seinen erkenntnistheoretischen Skeptizismus aus.

Darin erschöpft sich aber die Funktion des Dürrenmattschen Labyrinths nicht. Die Illusion der Spiegelwirklichkeit macht den Minotaurus glücklich und bestärkt ihn in dem Gefühl, nicht allein zu sein. Derselbe Ort, in dem der Stiermensch später zu sich selbst finden wird, was ihn das Leben kostet, ist auch sein Schutz. Durch diesen Doppelcharakter des Labyrinths bereichert Dürrenmatt den gängigen Mythos: Vom Außen gilt die Konstruktion von Dädalus als Gefängnis, von Innen als Schutzraum des „Aus- und Eingestoßenen“.²⁶ Diese Mehrfachkodierung des Labyrinths, in dem gleichzeitig ein „Abgrenzungs-, Ichfindungs-, (Selbst)Definitionsprozess“ realisiert wird,²⁷ weist auf den postmodernen Aspekt dieses Textes hin. Darüberhinaus erscheint das Labyrinth in der Fassung Dürrenmatts nicht nur als ein architektonisches Bauwerk, ein Ort des Schreckens und des Todes, wie es der Mythos will, sondern als ein Ort der Initiation und des Identitätsfindens. Schließlich erkennt der Minotaurus, dass die Spiegelwände seine eigene Gestalt reflektieren, und „dass es seinetwegen das Labyrinth gab“,²⁸ damit

²⁴ Die Simulationstheorie Baudrillard bezieht sich auf den postmodernen Stand der Dinge. Durch wiederholte mediale Übertragung der Informationen hat man den allgemeinen Überblick verloren und man ist nicht mehr imstande, das Imaginäre und Reale voneinander zu trennen. Demzufolge ist die heutige Wirklichkeit eine „Hyperrealität“, in der der Unterschied zwischen Realität und Reproduktion, Wirklichkeit und Kunst verwischt ist. Vgl. J. Baudrillard, *Die Simulation*, in: *Wege der Moderne. Schlüsseltexzte der Postmoderne-Diskussion*, hrsg. von W. Welsch, Berlin 1994, S. 159.

²⁵ F. Dürrenmatt, op. cit., S. 431.

²⁶ Ibidem, S. 443.

²⁷ H. Kern, op. cit., S. 29.

²⁸ F. Dürrenmatt, op. cit., S. 443.

die Welt in Ordnung bleibe und nicht zum Labyrinth werde und damit ins Chaos zurückfalle, aus dem sie entstanden ist.²⁹

Was aber im Labyrinth entsorgt wird, passiert in der Außenwelt:

Die gegen ihn [Minotaurus] verfügte gesellschaftliche Praxis der Ein- und Ausschließung erweist sich als erfolglos, denn im Labyrinth findet eben das statt, was in der Welt geschieht. [...] Das Labyrinth, so Dürrenmatts Deutung des antiken Mythos, wird nach wie vor gebraucht, denn in ihm entsorgt die Gesellschaft, was ihre Ordnung bedrohen könnte. Es wird nicht nur für den Minotaurus gebaut. Das ist einer der Gründe, warum bis in die Gegenwart dieser Ort zitiert wird. Die Topographie des Labyrinths kann [...] als Modell dienen für das, was ausgesetzt werden soll. Die Vorgänge in diesem Raum gewinnen aber eine eigene Dynamik und reflektieren das, was in der vermeintlich wohlgeordneten Welt geschieht.³⁰

Dürrenmatt wertet in seinem Mythos auch die Kunstauffassung um: Die Kunst (hier: der Tanz) überwindet nicht den Tod und sie ist nicht mehr nur den Menschen vorbehalten. Für Minotaurus ist der Tanz Ausdruck humanen Daseins und eine Kommunikationsart. In der Tat ist dieser Tanz „der Corrida de Toros nachempfunden“,³¹ in der der Stiermensch als Opfer prädestiniert ist. Außer Minotaurus tanzt in Dürrenmatts Fassung nur seine Halbschwester Ariadne, die ins Labyrinth eindringt und „tanzend, fast zärtlich“³² den Wollknäuel um die Hörner des schlafenden Minotaurus wickelt, damit Theseus den Weg zu Minotaurus findet und nicht, wie im gängigen Mythos, nach der Besiegung des Ungeheuers aus dem Labyrinth hinausfindet. Auch Theseus animiert den Minotaurus durch das tanzähnliche Schwenken seines Mantels zum Tanz. An Ariadnes und Theseus' hinterlistiger Tat wird die Ambivalenz des Tanzes offensichtlich: Während der Tanz dem Minotaurus menschlich-positive Züge verleiht, wird er von Ariadne und Theseus zwecks der todbringenden Täuschung instrumentalisiert. Dürrenmatt bereichert damit das Ariadne-Motiv: Mit ihrer raffiniert gespielten Sanftmut hilft die Schwester dem Athener sein Opfer zu erschlagen, um später von ihrem Geliebten, wie es dem Mythos zu entnehmen ist, wie eine Dirne verlassen zu werden.³³ Die frauenkritische Lesart des Ariadne-Motivs scheint aber für Dürrenmatts Mythosfassung irrelevant zu sein. Mehr wird dadurch der familiäre Bezug und die moralische Verantwortung akzentuiert, die in der modernen Welt ihre Identifikationskraft verloren haben und kein Äquivalent mehr für Liebe und Güte sind.

Die Synthese formulierend kann konstatiert werden, dass die Minotaurus-Ballade dem Labyrinth seine metaphorische Qualität nicht entzieht. Der Schweizer Autor codiert die Labyrinth-Erfahrung um bzw. aktualisiert sie. Durch seine

²⁹ Ibidem, S. 444.

³⁰ R.-P. Janz, op. cit., S. 192.

³¹ K. Andresen, op. cit., S. 105.

³² F. Dürrenmatt, op. cit., S. 444.

³³ Der Dionysosmythos, in dem Ariadne als Göttin und die Gemahlin von Dionysos dargestellt ist, wird hier nicht vorausgedeutet. Laut des Mythos nahm Dionysos die Tochter des Minos zu seiner Frau, nachdem sie im Schlaf von Theseus verlassen worden war.

Vielschichtigkeit bietet der Text ein breites Spektrum verschiedener Lesarten an. Er wurde bereits als ein Gleichnis über „das technische Wirken der Naturwissenschaften, die den Menschen nicht in ihr Kalkül miteinbeziehen“³⁴ und als eine Parabel „über die Einsamkeit des Tieres“ oder die „Lebensbedingungen der Tiere in der hochtechnologisierten Gesellschaft“³⁵ gelesen. Für einige entlarvt dieser Text „menschliche Bestialität“,³⁶ für andere karikiert er die Erkenntnisformen der modernen Wissenschaft,³⁷ oder reaktiviert das Labyrinth als den Schauplatz des Schreckens und widerspricht

den traditionellen Erwartungen an das humane Potenzial des Spiels als Selbstentfaltung.³⁸

Die figurativen Bedeutungen der Minotaurus-Ballade erschöpfen sich daran nicht und werden – möchte man sagen – wie im Labyrinth der Lesarten den Leser in die Irre führen. Zu den bereits genannten Deutungen des Textes möchte ich noch eine hinzufügen: *Minotaurus. Eine Ballade* macht den postmodernen Zweifel am Projekt der Aufklärung deutlich. Minotaurus versinnbildlicht einen Menschen auf der Suche nach einem humanen Leben, das sich im Zusammenstoß mit den Machtstrukturen als Utopie entlarvt. Dürrenmatt bezweifelt mit seiner gescheiterten Minotaurus-Gestalt die Identifikationskraft der sog. „großen Metaerzählungen“³⁹ der neuzeitlichen Moderne. Diese von der Neuzeit hervorgebrachten Utopie-Projekte sind die Emanzipation der Menschheit (Aufklärung) und das Zu-sich-selbst-Finden des Geistes (Idealismus). Das Spiegellabyrinth ist ein Bild der postmodernen Wirklichkeit, denn es steht figurativ für die Orientierungslosigkeit des menschlichen Bewusstseins. Minotaurus erlangt zwar eine höhere Bewusstseinsebene, aber nicht als Mensch, sondern erst in dem Moment, wenn er sich selbst als Minotaurus zu akzeptieren lernt. Auch durch die Postmoderne wird die Akzeptanz der Einsicht davon gekennzeichnet, dass die Leitideen der Moderne, die auf das Ganze fokussiert sind, unmöglich zu realisieren sind.⁴⁰ Die Postmoderne hat „den Trug der Ganzheit durchschaut“⁴¹ und, statt über den Verlust der kulturellen Einheit zu trauern, gelernt, deren Vielheit zu erkennen und anzuerken-

³⁴ K. Andresen, op. cit., S. 107.

³⁵ Ibidem, S. 108.

³⁶ S. Schu, op. cit., S. 240.

³⁷ Vgl. M. Schmitz-Emans, *Dädalus als Minotaurus. Zu Labyrinth-Motiv und Sprachreflexion bei Kafka und Dürrenmatt*, Zeitschrift für Germanistik 1993, Bd. 3, S. 534.

³⁸ R.-P. Janz, op. cit., S. 194.

³⁹ Erinnert sei hier an Lyotards These vom Ende der großen Metaerzählungen, in dem er den Anbeginn der Postmoderne gesehen hat. Vgl. J.-F. Lyotard, *Das postmoderne Wissen. Ein Bericht*, Graz-Wien 1986, S. 14.

⁴⁰ Vgl. W. Welsch, *Unsere postmoderne Moderne*, Weinheim 1987, S. 175. Der Zweifel an der Totalität war auch für die Modernisten kennzeichnend, doch die Modernisten trauerten darum, die kulturelle Einheit verloren zu haben und sie strebten danach, die Einheit wiederzugewinnen. Somit setzt schon allein der Abschied vom Glauben an Totalität keine zeitliche Zäsur für den Aufbruch der Postmoderne, denn solange die Auflösung der Ganzheit als Verlust erfahren wird, befinden wir uns in der Moderne und erst wenn dieser Abschied positiv wahrgenommen wird, kann man über die Postmoderne sprechen.

⁴¹ Ibidem, S. 172.

nen. Um dieser Unmöglichkeit des Ganzen in der Literatur Ausdruck zu geben, bevorzugt sie Karneval und Chaos, das Periphere und „organische Schlamperei“⁴² sowie das dezentrierte und nicht-lineare Erzählen, für das die Bilder des Labyrinths und des Rhizoms⁴³ gefunden worden sind. Auch Dürrenmatts Minotaurus-Ballade erzählt nicht nur vom Labyrinth, sondern zeigt sich auch in ihrer Struktur und Sprache bereits seit dem ersten Satz, der mit zahlreichen Verschachtelungen die ganze erste Seite in Anspruch nimmt, als Labyrinth. Der Text besteht lediglich aus einem einzigen Abschnitt, der typographisch eine geschlossene Einheit des Labyrinths mit nur einem Ein- und Ausgang impliziert. Eine Vielzahl von „Vielleicht“-Partikeln,⁴⁴ Wiederholungen⁴⁵ und Aufzählungen weist auf die Hin- und Her-Bewegungen eines Labyrinthgängers hin, so dass sich der Leser quasi „the-seushaft“ vorkommt. Auch die Intertextualität dieses Textes partizipiert am Labyrinth, als Struktur der literarischen Verweise und Anspielungen. Der Ballade fehlt aber der stark ausgeprägte selbstreferenzielle Charakter und die chaotisch-labyrinthische Narration, die in postmodernen Texten die Krise der Erzählbarkeit und die Mimesistheorien in Frage stellten.⁴⁶ Nichtsdestoweniger erscheint die Minotaurus-Ballade als ein postmoderner Text, denn wie der Schweizer Schriftstellerkollege und Freund Dürrenmatts Hugo Loetscher feststellte:

Dürrenmatt hat „the worst case“, die unerlässliche Größe jeder wissenschaftlichen Computersimulation, in das Planspiel und Modellentwerfen seines Schreibens einbezogen. Das prägt seine Modernität. Er war postmodern, bevor es ein Wort dafür gab. Aber er war nicht ein Vorläufer der Beliebigkeit.⁴⁷

Gegenwärtige Labyrinth-Vorstellungen dienen nicht dem Prinzip der Beliebigkeit und sind nicht nur ein Ausdruck der ästhetischen Autonomie. Sie greifen in die Tiefendimensionen menschlicher Werte, auch wenn sie diese Werte bloßstellen oder umwerten. Nietzsches Umdeutung des antiken Mythos, in der sich der Philosoph auf das Theseus-Ariadne-Dionysos-Motiv konzentrierte, ist nicht nur als eine

⁴² P.M. Lützeler, *Von der Präsenz der Geschichte. Postmoderne Konstellationen in der Erzählliteratur der Gegenwart*, Neue Rundschau 1993, Bd. 1, S. 103.

⁴³ Das Bild des Rhizoms als Versinnbildlichung des verästelten Denkens stammt von den französischen Philosophen Deleuze und Guattari. Ein Rhizom, ursprünglich ein unterirdischer Wurzelstock, steht für Zerstreuung, Periphere und das Labyrinthische. Das Rhizom-Labyrinth hat weder ein Zentrum noch eine Peripherie, noch einen Ausgang, denn es ist unendlich. Vgl. H.-J. Ortheil, *Texte im Spiegel von Texten. Postmoderne Literaturen*, in: *Literarische Moderne. Europäische Literatur im 19. Und 20. Jahrhundert*, hrsg. von R. Grimminger u.a., Hamburg 1995, S. 803, 818.

⁴⁴ Vgl. F. Dürrenmatt, op. cit., S. 432.

⁴⁵ Ibidem, S. 437.

⁴⁶ Die labyrinthische Erzählweise ist keinesfalls ein Produkt der (Post)Moderne, denn bereits Sternes Lebenswerk *Tristram Shandy* steht bekanntlich für das Paradigma der nichtlinearen und selbstreflektierenden Narration, wodurch es zu einem „prä-postmodernen“ Roman erklärt wurde. Vgl. I. Hassan, *Postmoderne heute*, in: *Wege der Moderne*, S. 53. Die postmodernen Texte im Unterschied zu Sternes Roman schöpfen aus den Erfahrungen der Moderne und haben gelernt, diese Erfahrungen zu instrumentalisieren und mit ihnen in einen Dialog zu treten.

⁴⁷ H. Loetscher, *Labyrinth mit Zusammenhang*, in: *Friedrich Dürrenmatt. Schriftsteller und Maler*, hrsg. von U. Weber, A. von Planta, Zürich 1994, S. 11.

Verdichtung seines Verhältnisses zu Wagner und seiner Frau Cosima zu deuten, sondern vielmehr als eine Figuration der Vervollkommenung. Die metaphorische Qualität kommt auch späteren Labyrinth-Darstellungen zu. Robert Walsers Erzählung *Minotauros* (1926) macht aus dem Mythos „ein poetologisches Programm“⁴⁸ und setzt den Leser mit Theseus und den Text mit dem Labyrinth zusammen.

Wenn ich, was mir hier aus Wissen und Unbewusstheit entstanden ist, für ein Labyrinth halten kann, so tritt ja nun der Leser gleichsam theseushaft daraus hervor.⁴⁹

Der Leser ist für Walser ein sich überschätzender Labyrinthgänger, der meint „in der Attitüde eines selbstgewissen Hermeneuten“⁵⁰ aus einer solchen labyrinthischen Erzählung herauszufinden. Das Bücher-Labyrinth in der Erzählung *Die Bibliothek von Babel* (1941) von Borges erscheint als ein Gleichnis für das postmoderne Erzählen par excellence. Das Universum der imaginären Bibliothek steht für die Erkenntniskepsis, das Konzept der Intertextualität oder eine Kritik jeglicher Ideologien. Indem der Erzähler beharrlich auf der Existenz einer „Ordnung“ in der Unordnung der Bibliothek besteht,⁵¹ versinnbildlicht er einen totalitätssuchenden und der Utopie verfallenen Menschen, der stets glauben will, dass es einen Sinn des Lebens gebe. In Christoph Ransmayrs Kurzerzählung *Das Labyrinth* erscheint der Palast des gewalttätigen und tyrannischen Königs Minos selbst als Labyrinth. Der Machthaber, der in dem Kerker ein „Denkmal der Gerechtigkeit“⁵² errichten will, impliziert die Machtstrukturen, an denen Ransmayr heftige Kritik übt. Minos' Palast ist schon ein labyrinthisches Gefängnis, noch bevor sich die Notwendigkeit stellte, ein Labyrinth zu erbauen, und Minos selbst ist sein eigener Dädalus.⁵³

In den gegenwärtigen Labyrinth-Texten wird das Labyrinthische in ihre syntagmatische Struktur hineingetragen und damit auch ihre Poetizität, ja die Kunsthaftigkeit gesteigert. Doch das Labyrinth eröffnet immer noch neue Deutungsmöglichkeiten und breitet vor dem Leser weitere metaphorische Tiefendimensionen aus.

⁴⁸ H.R. Brittnacher, R.-P. Janz, op. cit., S. 15.

⁴⁹ R. Walser, *Minotauros*, in: idem, *Maskerade. Prosa aus der Berner Zeit 1927/28*, hrsg. von J. Greven, Genf 1968, S. 200.

⁵⁰ R.-P. Janz, op. cit., S. 194.

⁵¹ Vgl. J.L. Borges, *Die Bibliothek von Babel*, in: idem, *Gesammelte Werke. Erzählungen I*, München–Wien 1981, S. 154. Das Labyrinth ist eines der Lieblingsmotive von Borges. Es erscheint in solchen Erzählungen wie *Der Garten der Pfade, die sich verzweigen*, *Ibn Hakkan al-Bokhari gestorben in seinem Labyrinth*, *Die zwei Könige und die zwei Labyrinthe*.

⁵² Ch. Ransmayr, *Das Labyrinth*, in: *Das Wasserzeichen der Poesie, oder: Die Kunst und das Vergnügen, Gedichte zu lesen*, hrsg. von H.M. Enzensberger, Nördlingen 1985, S. 12.

⁵³ Vgl. U. Schmitzer, *Tomi, das Kaff, Echo, die Hure – Ovid und Christoph Ransmayr die Letzte Welt: eine doppelte Wirkungsgeschichte*, in: *Mythen in nachmythischer Zeit. Die Antike in der deutschsprachigen Literatur der Gegenwart*, hrsg. von B. Seidensticker, M. Vöhler, Berlin 2001, S. 282.

Summary

New Possibilities of Interpretation of a Myth. The Metaphor of Labyrinth in the Ballade *The Minotaur* by Friedrich Dürrenmatt

The main aim of this paper is to show that the labyrinth myth can still offer new possibilities of interpretation and spread diverse metaphorical dimensions before the reader even though the thesis is stated that its fading in its metaphorical function. Examining the example of the Minotaur-lay by Dürrenmatt it is shown that the modern labyrinth-variation is not solely limited to its aesthetic playfulness, but it should rather be understood as a pictorial response to the condition of the people living in the postmodern era.

